

ҒИЁСИДДИН БИН ҲУМОМИДДИН ХОНДАМИР

БУЮКЛИК ХИСЛАТИ

*«Ҳабиб ус-сийар
фи ахбори афроди башар» –
«Башар аҳли сийратидан
хабар берувчи дўст» китобининг
Захириддин Мухаммад Бобур
ҳаёти ҳақидаги боблари*

**«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2011**

УДК: 821.512.133(092)

ББК 63.3(5Ў)4

X – 75

Форс тилидан таржима, кириш сўзи ва изоҳлар муаллифи:

Исмоил БЕКЖОНОВ

Масъул муҳаррир:

Дилором Юсупова, тарих фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

**Ғулом Каримий, ЎзФА Абу Райҳон Бериуний номидаги
Шарқшунослик институти катта илмий ходими.**

**Нурғоди Тошев, ЎзФА Абу Райҳон Бериуний номидаги
Шарқшунослик институти катта илмий ходими, тарих фанлари
номзоди.**

Захириддин Мухаммад Бобур подшоҳ ҳаёти ва фаолияти ҳақида ишончли маълумотлар берувчи қимматли ёзма манбалардан бири Ғиёсиддин Хондамирнинг форс тилида битилган «Ҳабиб ус-сийар фи ахбори афроди башар» номли тарихга оид йирик асари бўлиб, унинг кўлингиздаги ўзбекчага таржима қилинган бобларида Бобурнинг ота-бобоси, яқин қариндошлари ва ўша даврда рўй бериб, Бобур ҳаёти ва саркардалиқ фаолияти билан боғлиқ ҳолда кечган айрим воқеалар тилга олинади. Бу маълумотларнинг қиймати шундаки, муаллиф мазкур воқеалар иштирокчиларидан Ҳусайн Бойқаро, Шайбонийхон, Шоҳ Исмоил сафавий ва уларнинг авлоди, вазиру саркардалари, шунингдек, Бобур Мирзо хизматида туриб, асосан ўзи кўрган воқеаларни баён этган.

ISBN 978-9943-00-752-9

© «Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси Бош таҳририяти. 2011.

КИРИШ

Машхур тарихнавис Ғиёсиддин Хондамирнинг ўқувчи учун «дўст» деб атаган ушбу китоби ҳақиқатдан ҳам ўтмишдаги буюк шахсларнинг, жумладан, Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг гўзал сийрат – яхши хулқ-атвори-ю. мактовли хислатлари, эзгулик йўлидаги ижтимоий-сиёсий фаолияти кирралари ҳақида бебаҳо маълумотлар берувчи асардир. Бу маълумотларнинг айримлари ўз тарихий қийматига эга бўлиб, уларда «Бобурнома» ёки бошқа манбалар орқали бизгача етиб келмаган, шунингдек, муаллифнинг шахсан ўзи кўриб, бевосита иштирок этган воқеалар тафсилоти акс этган.

Ғиёсиддин Муҳаммад (Хондамир) бин хожа Хумомиддин бин хожа Жалолиддин Муҳаммад бин хожа Бурҳониддин Муҳаммад Шерозий ҳаёти ва ижоди ҳақида ўзбек ва чет эл ғарбу шарқ олимлари томонидан арзирли тадқиқотлар амалга ошган¹.

¹ Ўзбек олимларидан Бўриной Аҳмедов ва Дилором Юсупова каби тадқиқотчиларнинг бу борадаги илмий изланишлари айниқса диққатга сазовор бўлиб, уларда Хондамир таржимаи холи, унинг бизгача етиб келган илмий мероси ҳақида тўлақонли фикрлар айтилган. Б. Аҳмедовнинг «Хондамир» (Тошкент, 1965) китоби ва «Ҳабиб ус-сийар» (Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв., ФАН, 1985, С.: 33–37.), «Хондамир ва унинг илмий мероси» (Тарихдан сабоқлар, Ўқитувчи, 1994.) номли тадқиқотларида Хондамир ва унинг асарлари ҳақида батафсил маълумотлар берилиб, жумладан, «Ҳабиб ус-сийар»нинг XVI аср Биринчи чорагидаги теурийлар даврини камраган боблари таҳлили мажсус равишда амалга ошган. Д. Юсупова эса Хондамир ҳаёти ва ижодига бағишланган докторлик монографиясини яра-

Хондамир хижрий 880 (1476) йили Ҳиротда туғилган. Хондамирнинг отаси хожа Ҳумомиддин те-мурий Султон Маҳмуд Мирзо бин Султон Абу Саид хизматида вазирлик мансабида турган. Машҳур тарих-чи Мирхонд (1433 – 1498) эса Хондамирнинг она то-мондан бобоси бўлган. Хондамир Алишер Навоий ва-фоти (1501 йил 3 январи)гача Навоий бошқарган мада-ний марказ кутубхонаси мудирини бўлиб ишлайди. Сўнг Балхда Бадиуззамон Мирзо хизматида туради. Шайбо-нийхон 1507 йил май ойида Ҳиротни эгаллаганда Хон-дамир Ҳиротда эди ва шаҳар аҳлининг хонга ёзилган омонлик хатини иншо қилади. Сўнг Пашт қишлоғига келиб яшаётган Хондамир 1515 йили Муҳаммад За-мон Мирзо бин Бадиуззамон Мирзо хизматига кира-ди. У ўша пайтлари ва 1524 йилларгача Бобур Мирзо билан гоҳ Балх яқинидаги юришлар даврида, гоҳида Ҳиротдаги сафавий ҳукмдорлар номидан Кобулга элчи сифатида бориб учрашади. «Бобурнома» орқали маъ-лумки, Хондамир 1528 йил сентябрида Ҳиндистондаги Бобур ҳузурига бутунлай хизмат учун бориб, Бобур ва-фоти (1530)дан сўнг Ҳумоюн подшоҳ хизматида турар-кан, вафотигача (ҳижрий 941 (1535) йилгача Дехлида яшайди. Хондамир Дехлидаги Низомиддин Авлиё макбараси ичида машҳур шоир Ҳусрав Дехлавий қабри ёнига дафн қилинган.

Хондамирдан бизга улкан илмий мерос ёдгор қолган бўлиб, булар Ўрта Осиё, Шарқий Туркистон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Туркия мамлакатла-

тиб, унда Хондамирнинг барча тарихий асарлари қўлёзма нусхаларидан тортиб уларнинг ўрганилиш тарихи ва маълумотлари мазмуни, аҳамияти каби масалаларни кенг, изчил ёритиб берди.

ри халкларининг ўрта асрлардаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёти борасида ҳикоя қилувчи ўнтага яқин йирик асарлардир. Шулардан «Хулосат ул-ахбор фи аҳвол ил-аҳёр» (Хайрли кишилар аҳволи хабарларининг хулосаси)» 1499 йилда Алишер Навоий топшириғи билан ёзилган бўлиб, «Дастур ал-вузаро (Вазирлар учун қулланма)» асари ҳам Навоийнинг моддий ҳомийлигида 1500 йили яратилган. Муаллифнинг «Маосир ил-мулук (Подшоҳлар замондошлари)» асари ҳам ўша йили битилган. Аммо унинг нусхалари ҳозирча топилмаган. «Макорим ул-ахлоқ (Олийжаноб сифатлар)» китоби Алишер Навоийнинг юксак фазилатлари ва олийжаноб ахлоқ-атвори, буюк мутафаккир яратган адабий асарлар, амалга оширган хайрли ишлар, халқ учун қурдирган меъморий иншоотлар ҳақида ҳикоя қилади ва бу асар улуғ шоир вафот этган 1501 йилда битилган. Мирхонднинг машҳур «Равзат ус-сафо фи сийрат ул-анбиё ва-л-мулук ва-л-хулафо» асарининг еттинчи жилди ҳам 1522 йили Хондамир томонидан ниҳоясига етказилгандир. Шунингдек, Хондамир «Номаи номий (Доврукли номалар)», «Ҳумоюннома» каби асарлар муаллифи ҳам бўлиб, олимлар айтишича, унинг яна бешта асари ҳалигача топилмаган эсада, номлари илм аҳлига маълум ҳисобланади: «Осор ул-мулук ва-л-анбиё», «Ахбор ул-аҳёр», «Мунтахаби тарихи Вассоф», «Жавоҳир ул-ахбор» ва «Ғаройиб ул-асрор».

Хондамир томонидан 1523 йилда форс тилида ёзиб тугалланган «Ҳабиб ус-сийар фи ахбори афроди башар (Башар аҳли сийратидан хабар берувчи дўст)» китоби тарихнависнинг энг йирик ва қимматли асари бўлиб,

унинг биринчи ва 1530 йиллари амалга ошган иккинчи таҳрирдан нусхалар бизгача етиб келган ва Техрон (1854, 1954, 1984), Бомбай (1858)да қайта-қайта нашр қилинган. Асарнинг турли давр ва ҳар хил савияда қучирилган қўлёзма нусхалари Ҳиндистон, Эрон, Россия, Англия, Германия, Озарбайжон, Тожикистон, Ўзбекистон илмий марказлари ва шарқ қўлёзмалари кутубхоналарида сақланади.

Маълумки, Ҳиротда ёзиб тугалланган «Ҳабиб ус-сийар»га сафавийлар хизматидаги вазир Ҳабибуллоҳ Соважий хомийлик қилган бўлиб, муаллиф унга хурмат белгиси сифатида асар номида унинг исмига ҳам ишора қилган. Китоб ўша давр тарихнавислик анъанасига биноан Одам *алайҳиссалом* ярагилиш даври наклидан бошланиб, Хуросон, Эрон, Туркия, Ўрта Осиёда кечган воқеалар ривожининг 1523 йилгача даврини ўз ичига олади ва у муқаддима, уч боб ва хотимадан иборат. Ҳар боб эса тўрт жузв (қисм)дан ташкил топган. Айтиб ўтиш лозимки, «Ҳабиб ус-сийар»нинг муқаддимасида ўша давр муаллифи дунёкарашидан келиб чиқиб, бутун олам яратилиши ҳақида сўз юритилган бўлса, унинг хотимасида жаҳон ажойиботлари, жуғрофий кенгликлар борасида ҳикоя қилинади.

Биринчи боб исломгача бўлган тарих ҳамда араб ва араб бўлмаган ўлкаларнинг ислом халифалиги давригача воқеаларини камраган бўлса, иккинчи бобда уммавия ва аббосия ҳамда хуросондаги халифалик ноийблари саналган тоҳирийлар, саффорийлар, сомонийлар сулоласи тарихи ҳақида ҳикоя қилади. Учинчи боб Чингизхон ва унинг авлодлари ҳамда уларга замондош қорахитойлар, хоразмшоҳлар, сарбадорлар ва темурий-

ларга бағишланган. Бу бобнинг учинчи ва тўртинчи жузв (қисм)ларидаги қимматли маълумотлар сирасига темурийлар, шайбонийлар, сафавийлар ва туркиялик усмонийлар даври тарихига оид маълумотлар кириб, жумладан, уларнинг Бобур подшоҳга бағишланган махсус бўлим ва зикр этилган бошқа ўринларда ҳам Бобур подшоҳнинг сиёсий-ижтимоий фаолияти борасида сўз юритилади. Тарихнавис Хондамирнинг бу маълумотлари шунчаки ахборот бўлмай, ўша пайтда элчи сифатида ва бошқа турли сабаблар билан тез-тез Бобур Мирзо билан учрашиб турган муаллиф бу темурийзода хислатларидаги «юрт олувчилик ва жаҳонбонлик» қирраларининг ҳам жонли тасвирини гавдалантириб, бу чизгиларга фактик материалларни илова қилиш орқали реаллик бағишлайди. Масалан, «Ҳабиб ус-сийар»да ёзилишича, кўчманчи ўзбеклар юриши сабабли давлати хавф остида қолган Ҳусайн Бойқаро шайбонийлар билан бир неча бор шиддатли жангларда гўкнаш келган Бобур Мирзога умид боғлаб, унга махсус мактуб жўнатади ва бу ёш темурийзодага қаттиқ ишонч билдириб, темурийлар салтанатини сақлаб қолишда ёрдам сўрайди. Ёки Ҳусайн Бойқаро давлати инқирозидан кейин энди Амир Темур асос солган қудратли салтанатнинг бошқа бир темурийзода кўлига ўтиб, шу туфайли бу сулола сақлаб қолинишини доно ақли билан пайқаган Бобур Мирзонинг 1514 йили Табриздан, Шоҳ Исмоил олдидан қочиб келиб, қайтадан Хуросонни қўлга киритишга бел боғлаган Муҳаммад Замон бин Бадиуззамон Мирзо режаларининг аллақачон пуч халғга айлангани, эндиликда Ҳусайн Бойқаро авлодлари даври ўтиб, бу каби шарафли вазифани Бо-

бур аллақачон ўз зиммасига олгани Хондамир қалами орқали очик баён этилган. Хондамирнинг Бобур Мирзога нисбатан бундай ишорасини ҳатто ёшгина Бобурнинг Шайбонийхонга қарши илк курашлари давридаги ҳикоялари асносида ҳам укиш мумкин бўлади. Албатта Бобур ўз «Бобурнома»сида бу янглиғ фикрларини ошкор айтишни такаббурлик ўрнида билиб, шу жиҳатдан Муҳаммад Замон Мирзо кабиларга муносабатини оддий бир яхшилик сифатида талқин этган бўлса, Хондамир баёни мазкур «яхшилик»нинг ўша 1514 – 1517 йиллари келажакдаги мақсадлари улкан Бобур томонидан амалга ошганига аниқлик киритувчи шарҳ вазифасини ўтамоқда.

Хондамирнинг, келажакдаги буюк подшоҳ, аммо, китоб ёзилаётган 1522 йиллардаги фақат Кобул ва Бадахшону Балх эгаси бўлмиш Бобурнинг Шох Исмоил каби қудратли ҳукмдор билан Қандаҳорга эгалик қилиш масаласида ҳеч тап тортмай жаҳонгирларча муомалада бўлиши борасидаги ҳикоялари ҳам Бобур подшоҳ шахсиятидаги буюклик хусусиятини ифода этувчи маълумотлардир.

Тарихнавис айрим ўринларда Бобур Мирзонинг жанговарлик ва боғирлик хислатларини Амир Темур ишларига киёслаб, Бобурни мазкур таърифлар орқали ҳам улуғлайди.

Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сийар»да ҳавола қилган яна қатор маълумотлари ҳам бобуршунослик учун жуда қимматли ҳисобланади.

Эслатиб ўтиш жоизки, Хондамир «Ҳабиб ус-сийар»да Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳақида махсус сўз юритиш мақсадида аввал темурий ҳукмдор Султон

Абу Саид хонадони вакиллари, жумладан, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг отаси Умаршайх Мирзо ҳақида алоҳида тўхталиб, кейинчалик, тахт тепасига чиққан Бобур Мирзонинг давлатчилик фаолиятига оид муфассал бўлимларни ҳавола қилади. Биламизки, бу маълумотлар жаҳон олимлари томонидан у ёки бу йўналишда тадқиқ ва таҳлил қилинган эса-да, «Ҳабиб ус-сийар» асари бошқа тиллар, жумладан, ўзбек тилига таржима қилинмаган. Шу жиҳатдан халқаро Бобур фонди бу муҳим тарихий манбани ўзбек тилига таржима қилиш ташаббуси билан чиқиб, асарнинг Ўрта Осиё халқлари тарихини ёритувчи учинчи бобининг учинчи ва тўртинчи жузв (қисм)ларини ўзбек тилида нашрга тайёрламоқда. «Ҳабиб ус-сийар»нинг мазкур бобидаги Заҳириддин Муҳаммад Бобурга бағишланган бўлимларининг ўзбекчага таржимаси эса ушбу нашр орқали ўқувчиларни юқорида эслатилган ноёб маълумотлар билан тезроқ таништириш ва уларни махсус йўналишда илмий муомалага киритишга имкон яратиш ниятида кенг омма эътиборига ҳавола этилмоқда.

Ушбу форсчадан таржима «Ҳабиб ус-сийар»нинг 1984 йил Техрон нашри бўйича бажарилиб, изохларнинг барчаси таржимон томонидан амалга ошди. Ўрни-ўрни билан Техрон нашрида хато берилган киши исмлари, жой номлари Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» ва Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған қаламита мансуб «Мусаххар ал-билод»² асарларига қиёсланиб тўғриланди. Бу сайланма нашрдаги таржи-

² Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған. Мусаххар ал-билод. Форс тилидан таржима, кириш сўз ва изохлар муаллифлари Исмоил Бекжонов ва Дилором Сангилова. -Тошкент: Янги аср авлоди, 2009.

ма матни учун ўта зарур бўлмагани сабабли Техрон нашридаги саҳифалар изчил кўрсатилмай, улар фақат боблар боши ва охиридагина ушбу шаклдаги [...] қавс ичида қайд этилди. Яна шуни ҳам таъкидлаш жоизки, келажакда китоб тўла нашр этилишини кўзда тутиб, бу нашрда зарур изоҳларга кўп ўрин ажратилмади ҳамда Хондамир ва унинг ижоди, айниқса. «Ҳабиб ус-сийар» асари борасида маълумот берувчи кириш сўзи ҳам мухтасар сатрларда баён этилди. Бу ва илмий-ижодий жараёндаги бошқа камчиликлар учун китобхонлардан узр сўраймиз.

Ушбу ишнинг юзага чиқишида ўзининг кимматли тавсия ва маслаҳатларини аямаган филология фанлари доктори, профессор Саидбек Ҳасанов, тарих фанлари доктори, профессор Дилором Юсупова, олим ва таржимон Ғулом Каримий ва нашр жараёнида ёрдам кўрсатган барча хайрихоҳларга чексиз миннатдорлик билдираман.

Ишонамизки, «Ҳабиб ус-сийар»нинг мазкур боблари таржимаси ҳам Бобур подшоҳ ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги тасаввуримизни янада бойитишга хизмат қилади.

Исмоил БЕКЖОНОВ,
филология фанлари номзоди.

**«ХАБИБ УС-СИЙАР ФИ АХБОРИ АФРОДИ
БАШАР»ДАН:**

**МАҚТОВ ХИСЛАТЛИ СУЛТОН АБУ САИДНИНГ
ШОН-ШАВКАТЛИ ЎҒИЛЛАРИ АХВОЛИНИНГ
ҚИСҚАЧА ЗИКРИ**

[94-б.] Қазову қадар девони Султон Абу Саиднинг ҳаёт дафтарига ғаразли тугалланиш рақамини битган вақтда ул жанобнинг ўн бир нафар бахт юлдузли ўғли бор эди ва улар номлари тартиби куйидагичадир: Мирзо Султон Аҳмад, Мирзо Султон Маҳмуд, Мирзо Султон Муҳаммад Мирзо, Шохрух Мирзо, Улуғбек Мирзо, Умаршайх Мирзо, Або Бақр Мирзо, Султон Мурод Мирзо, Султон Халил Мирзо, Султон Валад Мирзо, Султон Умар. Бу ўн тўрт шохзодадан эса тўрт нафари салтанат ва фармон беришлик мартабасига етишдилар. Ва уларнинг исмлари ушбудир: Мирзо Султон Аҳмад, Мирзо Маҳмуд, Мирзо Умаршайх, Мирзо Улуғбек. Бу тўрт нафар мақтов хислатли хусравлар ва Султон Саиднинг бошқа ўғиллари воқеалари тафсилоти ушбу сатрлар муаллифига унчалик маълум бўлмагани сабабли икки

³ Султон Абу Саид Мирзо Дийрбақр ҳокими Амир Ҳасанбек бин Амир Али бин Амир Қаро Усмонга қарши амалга оширган Қорабоғ мавзесидаги урушда душманга асир тушиб, икки-уч кундан сўнг, яъни 873 йил 22 ражаби (1469 йил 6 феввали) ўша ерда ўлдирилган.

тилли қалам уларнинг мухтасар аҳволини ёзмок билан чекланиб, қай бири салтанатга эришган бўлса, фақат ўшанисининг зикрига киришади.

Муиз ус-салтана вал-хилофа⁴ Мирзо Султон Аҳмад Султон Абу Саиднинг азиз ўғилларидан тўнғичи бўлиб, 855 йили⁵ доруссалтана Самарқандда Буғо Тархоннинг ёрқин шариятга кўра ул саодат аломатли подшоҳ Султон Абу Саид никоҳига кирган қиздан дунёга келганди. Султон Абу Саид Хуросон фатҳидан сўнг хазрат соҳибқирон дорулмулки Самарқандга қарашли вилоят ва туманларни ўшал кўзининг нурига топшириб, Жони Бек ва Султон Бек Кошгарийнинг укаси Дўлдойни мазкур шоҳзоданинг отабеклик мансабига тайинлаб, қудрати байроғини Самарқанд ва Бухоро узра кўтарди. Ул соҳибби далил хусрав Султон Абу Саиднинг бутун умри давомида Мовароуннаҳрда сарафрозлик тахтида макон тутди. Раият ва қўшин аҳли билан тўла адолат ва эзгуликда муносабат қиларди. Қорабоғ воқеасидан кейин эса Хуросон вилоятларини эгаллаш учун Омюя дарёсидан ўтиб, Андхуд чегарасига етишгач, мансур хокон Султон Хусайн Мирзонинг истилоси хабарини эшитди ва шунга кўра қайтиш тизгинини Самарқанд сари бурди. Шундан кейин «ал-ауд аҳмад (қайтиш мактовлидир)» сўзи мактов хислатли бу подшоҳ холи васфи учун инди. Мирзо Аҳмад ўзининг подшоҳлиги айёмида тўрт навбат мухолиф аҳли билан уруш қилди. Биринчиси, Неъмат исмли Шайх Жамол арғуннинг укаси билан Зомин

⁴ Муиз ус-салтана вал-хилофа – салтанат ва давлатга шараф бағишловчи.

⁵ 855 йил – 1451 йил.

навоҳисида тўкнашиб, ул жангда Султон Аҳмад Мирзо ғалаба қилди. Неъмат эса ўзининг неъматга куфрлиги балосига йўликиб, кочиш водийси сари ошиқди. Иккинчи марта ўзининг укаси Умаршайх Мирзо билан Шохрухия ва Ўратепа оралиғидаги Хавос қишлоғида уруш қилди. Ўша куниси ҳам фатҳ ва ғалаба нури ул ҳазрат байроғи туғи сари инди. Учинчиси шуқим, бир гал мўғуллар орасида танилган Султон Маҳмудхон бин Юнусхон Самарқандни олишни мақсад қилиб, Тошканд навоҳисини ўз лашкаргоҳига айлантирди ва мўғул қўшинлари Туркистон атрофи ва Мовароуннаҳр теғрасида қўлни ғорат ва талон-тарож учун чўздилар. Султон Аҳмад Мирзо эса Самарқанд шаҳридан уруш оловини алангалатмоққа жазм қилиб, ғалаба белгили байроқ ва туғларни баланд кўтарган кўйи душман сари юзланди. Айрим чопқунчи мўғулларнинг пўртгал⁶ларини олиб, Султон Маҳмудхон черики қўнган Чир дарёси киргоғига етиб келгач, иккала қўшин карама-қаршилиқ курулларини ишга солмасдан ҳар тоифа ўз мамлақати сари қочиб қолишди. Тўртинчиси шуқим, Ҳайдар Кўкалтош қадамини қаршилиқ водийси аро ташлаб, Ботирлик отини ғанимлик майдонида йўрттирди. Султон Аҳмад Мирзо эса довюрак кишилар тўдаси билан бирга уни йўқ қилмоқ ниятини қўнглига тугди ва оти жилловини исёнчининг аскаргоҳи сари буриб, Ёрйлоқ⁷ навоҳисида тарафлар тўкнаши юз берди. Урушда Ҳайдар енгилиб, Мирзо Султон Аҳмад музаффар бўлди ва ғалабага ёр холда ўз мамлақати пойтахти

⁶ Пўртгал – юк; мол ва буюм.

⁷ Бу топоним нашр матнида гоҳ “Ёзйлоқ”, гоҳида “Ёрйлоқ” шаклида келган.

сари қайтди. 899 йил⁸да эса Мирзо Умаршайх Кўрагон муносабатларидан ўта безор бўлган Султон Аҳмад Мирзо ва Султон Маҳмудхон бир-бири билан иттифок бўлиб, ул салтанат доираси марказининг иқбол ниҳоли томирини кўпориб ташламоққа қарор қилдилар ва Султон Маҳмудхон Хўжанд дарёсининг шимол томонидан, Султон Аҳмад Мирзо эса ул дарёнинг жануб тарафидан Андижон томонга юзландилар. Шу аснода ҳеч қутилмаган бир воқеа рўй берди ва ажал лочини Умаршайх Мирзоннинг руҳ қушини овламоқ ҳавосида парвозга киришиб, ул ҳазрат 899 йил муборак рамазон ойининг туртинчиси⁹да душанба куни Аҳси кабутархонаси тоmidан учиб, ардоқли жонининг лочини юксак жаннат покликларида уя қурди. Султон Аҳмад Мирзо бу хабарни эшитиб, Фарғона мамлакатини эгаллаш бобида яна ҳам қатъийлик ва тиришқоқлик кўрсатиб, Ўратепа, Хўжанд, Марғинонни қўлга киритди ва сўнг Андижоннинг тўрт фарсахлик ерида қўш ташлади. Аммо мазкур вилоят фатҳи унга муяссар бўлмади. Булар Худо хоҳласа ушбу варақларда ёзув ипига тизилажак. Хуллас, Султон Аҳмад Мирзо, отаси вафотидан кейин сарварлик тахтига ўтирган ҳазрат подшоҳ Заҳириддин Муҳаммад Бобур билан сулҳ тузиб, орқага қайтди. Икки-уч манзилни босиб ўтгач эса, шариф саломатлиги ўз меъёрий ҳолати йўлидан қучсизлик ва беҳоллик сари майл кўрсатиб, қаттиқ ёндирувчи иситма ул адолатпарвар подшоҳнинг ҳаракат марказини заифлантирди ва мазкур йилнинг ўрталарида Ўратепа навоҳисида Оқсулот дарёси бўйида ҳаётининг шуъла-

⁸ 899 йил – бу ерда 1494 йил ёзи кўзда тутилмоқда.

⁹ 899 йил 4 рамазон – 1494 йил 8 июнь.

си тақдир ажалининг суви билан ўчирилди. Ул ҳазрат кирк тўрт йил давомида бу уқубатли уйда умр кечирганди. Ва Султон Аҳмад Мирзо эътиқоди поклиги ва тариқат сулукида етуқлиги билан васф этилган бўлиб, яширин намозлар адосида тиришқоқлик шартларини бажо келтирганча ҳеч қачон ибодатни тарк этмасди. Ҳамиша «ақд-битимларга вафо қилинг»¹⁰ ояти мазмунини ўзининг олий асарли мақсади қилиб олганди ва ҳеч қачон аҳду паймон масаласига қарама-қарши иш фикрини олий кўнгли сари йўлатмасди. Ва гарчи урушларда ўзи шахсан жанг қуроқларини ишлатмаса-да, аммо ул жаҳонбонлик асослари қурувчисининг ҳаракатлари-ю, ўтириб-туришида шижоат ва баҳодирлик ҳамда паҳлавонлик белгиси юзага чиқарди. Ўқ отиш ва ковоқ чопиш¹¹ соҳасида замоннинг кўпчилик ўқчиларидан устун эди. Узоққа отган ўқи кўпинча мақсад нишонига етиб, ҳеч хато кетмасди. Ва ул ҳазратнинг таъби қуввати шу даража эдики, агар истаса, бир кеча-кундуз давом этувчи шароб мажлисида гул юзли соқийлар қўлидан тотли бода қадаҳларини бемалол сипқориб ўтираверарди ва базм йиғинида ғоятда инсонийлик кўрсатар, яъни ҳеч қачон ул оқил ҳусрав томонидан ёқимсиз ишлар юзага чиқмасди. Сўзлашув чоғи гапни чўзиш ва сергаплиқни жоиз кўрмасди. Султон Аҳмад Мирзо ўз умри мобай-

¹⁰ Қуръони қарим, Моида (5) сураси 1-оятдан: Эй мўъминлар, ақдлар (ўзаро келишилган битимлар)га вафо қилингиз!

¹¹ *Ковоқ чопмоқ* — (матнда “кабақ тохтан”) тепалик ерда ўрнатилган хода учига ковоқ қўйиб, от чоптирганча келиб, камон ўқи билан шу ковоқни уриб тушириш машини ва мусобақаси. Ғолибга соврин сифатида бериладиган тилло танга ёки олтин қўймасини шу ковоқ ичига ҳам қўйиб ўтказадиган бундай мусобакани “олтин ковоқ отиш” дейилган.

нида олти нафар аёлни ўз никоҳига киритди. Ва унга Худои субхона ва таоло етти нафар қиз ато қилди. Ул тахту тожни безовчининг хотинлари номи куйидаги тарзда ёзиб кўрсатилмоқда: Биринчиси Меҳр Нигорхоним бента Юнусхон; иккинчиси эса насаби Тархон амирларига уланувчи Тархонбегим; учинчиси Тархонбегимнинг кўкалтоши Қабақбегим эди. Тўртинчиси насаби Термиз хонзодаларига боғланувчи Хонзодабегим. Бешинчиси Латифбегим бинта Амир Аҳмад Ҳожи. Олтинчиси Султон Арғуннинг оғо-инисининг қизи бўлмиш Ҳабиба Султонбегим. Айтмоқ лозимки, Султон Аҳмад Мирзонинг ўғил фарзандлари икки нафар бўлиб, аммо уларнинг ҳар иккаласи ҳам кичикликда оламдан ўтишган. Ул олий шаънли подшоҳнинг қизлари жумласидан тўрт нафари Қабақбегимдан вужуд оламига келган эдилар. Бир нафари эса Ҳабиба Султонбегимдан эди. Қабақбегим қизларидан энг тўнғичи Робиа Султонбегим бўлиб, уни Қароқўзбегим ҳам дер эдилар. Қароқўзбегим Султон Аҳмад Мирзо ҳаётлигида Султон Маҳмудхоннинг никоҳига кирди. Султон Маҳмудхон шахидлик топгач, ул аъфифага шайбоний Жонибек Султон уйланди. Иккинчиси Солиҳа Султонбегим бўлиб, уни Окбегим ҳам дейишар эди. Окбегим отаси вафот этгач, ўз амакасининг ўғли Султон Масъуд Мирзонинг никоҳига кирди. Учунчиси Ойиша Султонбегим бўлиб, бир неча вақт Жамшид мартабали подшоҳ Захириддин Муҳаммад Бобур ҳарамида турди. Тўртинчиси Султонбегим бўлиб, Султон Али Мирзо Самарқанд салтанатида чоғи уни ўз никоҳига киритди. Бешинчиси Ҳабиба Султонбегимдан туғилган қизи бўлиб, исми Маъсума

Султонбегим эди. У халифатпанох хазрат Захириддин Муҳаммад Бобур подшоҳнинг ҳарами сари йўл топиб, бир неча вақтдан сўнг битта қиз туғди. Ўшанда онаси вафот этиб, қизга онасининг исми қўйилди.

Султон Маҳмуд Мирзонинг дунёга келиши ҳижрий 857 йили¹² рўй берган. Ул ҳазрат Султон Абу Саиднинг азиз ўғилларидан каттаси ва Султон Аҳмад Мирзонинг ота бир, она бошқа укаси эди. Шижоат ва мардоналик сифати билан васф этилган, донолик ва саховату тангилик бобида танилган, яхши хулқ ва чиройли одоб эгаси, адолат ва инсоф пойдеворини мустаҳкамлаш, зулм ва ноҳақлик қоидаларини вайрон этишда султонлар устунига бошчилик қиларди. Ўткир қиличи уруш пайти дину¹ давлат душманларининг иқбол дарахтини чопар, қон оқизувчи найзаси жанг майдонида мулку миллат аъло байроғининг энг баланди эди. Шунингдек, оламни безовчи ақли хуршид каби машриқдан нур сочувчи-ю, ёғдулик қони, тўғри тадбири қоронғи кечадаги ўн тўрт қунлик ой мисоли ёруғлик манбаси, пок кўнгли маоний ҳақиқатларини англовчи ва ўткир сехни нуктадоғлик ҳикматлари тўплами, сахий қўли фозиллар турмушининг қафолати ва инъомининг кўзи олимлар ҳаётининг шарофати эди.

Назм:

Гашт мулк аз адолаташ маъмур,
Зулм шуд аз сиёсаташ мастур.
Зоти у буд зейби тахту сарир,
Нури рояш чу меҳр оламгир.

¹² 857 йил – 1453 йил.

Кафи жудаш чу абри гуҳарбор,
Жавҳари таъби у неку осор.

Мазмуни:

Бўлди юрт адолатидан маъмур,
Зулм сиёсатидан кўркиб яширинди.
Зоти тахтни безовчи эди,
Акли нури куёшдек оламни олгувчи.
Саховатли кўли гавҳар сочувчи булутдек,
Таъби жавҳари яхши аломатли.

Ва ул олий зотли шоҳзода отаси ўлим домига гирифтор бўлган пайтда ҳазрат парвардигор ҳимояси кафолати остида Хуросон томонга йўналди ва 873 йил муборак рамазон ойининг иккинчиси¹³да пайшанба куни соғ-омон доруссалтана Ҳиротга етиб келиб, кўшин ва халқ ахволига қараш ишлари билан машғул бўлди. Мазкур ойнинг учинчисида жума куни¹⁴ ул фоҳира шаҳарнинг жоме масжидида ҳазрат соҳибқирон Амир Темур Кўрагон ва Мирзо Султон Абу Саид ва Мирзо Султон Аҳмад ва Мирзо Султон Маҳмуд номига хутба ўқидилар ва шу тарика Султон Абу Саиднинг жонни кўйдирувчи воқеаси хабари маълум бўлиб, хос ва авом кишилари тоифасининг бари йиғи ва нола товушларини зангори фалакка етказдилар.

Байт:

Бигардид олам зи ойини хеш,
Ки омад ажаб мушкили саъб пеш.

¹³ 873 йил 2 рамазон – 1469 йил 16 март.

¹⁴ 873 йил 3 рамазон – 1469 йил 17 март кўзда тугилмоқда.

Мазмуни:

Олам ўз коидасидан чиқди,

Чун ажаб оғир бир иш рўй берди.

Ойнинг тўртинчисида шанба куни¹⁵ тонги эса Ихтиёриддин қалъасининг қутвол¹⁶и исён кўтарди ва халқ гуруҳ-гуруҳ Султон Ҳусайн Мирзо¹⁷га тарафдорлик ширини илгари суриб, иш тадбир доирасидан ташқари чиқди. Шунга кўра куёш тепада вақти Султон Маҳмуд Мирзо амир Ёр мўғул ва амир Қанбар Али ҳамда бирдамлик йўлининг солиқларидан бир тўдаси билан биргаликда Хеш дарвозасидан ташқари чиқиб, йўналиш юзини Самарқанд сари қаратдилар ва ул жаннатга мезгир шаҳарга етишгач, Мирзо Султон Аҳмад лутфу марҳамат эшиқларини укаси юзи томон очди ва бир неча вақт ака-укалар ўртасида келишув йўллари сақланиб, ниҳоят Мирзо Султон Маҳмуд бир куни шикор баҳонаси билан шаҳардан ташқари чиқди ва Аҳмад Муштоқ Саййид Бадр ва Хусравшоҳ ва саройга яқин яна айрим кишилар иғвоси бўйича Ҳисори Шодмон тарафга кетди ва мақсад-манзилга етишгач, ўша пайтда ул шаҳарда ҳоким бўлиб ўтирган Амир Қанбар Али Мирзо Султон Маҳмудни салтанат узра кўтарди ва ул ҳазрат Термиз, Чағониён, Ҳисор, Хатлон, Кундуз, Баклон, Бадахшон вилоятларида то Ҳиндукуш довонигача салтанат байроғини кўтарди. Ва Мирзо Султон Маҳмуд фар-

¹⁵ 873 йил 4 рамазон – 1469 йил 18 март кўзда тутилмоқда.

¹⁶ *Қутвол* – қалъабегги; қалъа комендант.

¹⁷ *Султон Ҳусайн Мирзо* – Хондамир ушбу китобда кейинчалик «*хоқони мансур*» деб тилга олувчи Султон Ҳусайн Бойқаро (1470 – 1506) кўзда тутилмоқда.

монфармо¹⁸лиги замонида бир неча навбат Катвар ва Сиёхпушон тоғи томонга кўшин тортди ва ул диёрнинг кофирларига қарши ғазовот ва жиход ишларини амалга оширди. Шу сабабли «ғозий» лақабига эришди ва ўз фармонлари туғросини «Султон Маҳмуд Ғозий» деб ёзадиган бўлди. Ул ҳазрат ўз салтанати замонида Султон Ҳусайн Мирзо билан қайта-қайта уруш ва яраш қилиб юрди. Келажак воқеалари баёни асносида икки тилли қалам ул ҳолатлар борасида ҳам тил очажак. Ва саккиз юз тўқсон тўққизинчи йил шавволи¹⁹да Мирзо Султон Аҳмад Самарқандда вафот этгач, Султон Маҳмуд Мирзо амирларнинг улуғлари талабига мувофиқ Ҳисордан Самарқанд сари ошиқди ва иқболи кавкаби камол даражасига етишиб, ҳазрат соҳибқирон Амир Темурнинг дорулмулкида мақсади ҳосиллик тахтига кадам қўйли. Амирлар ва давлат устунларини ўз тарафига оғдиришга киришиб, айшу ишрат эшикларини очди. Ўзининг куёви ва Султон Абу Саид Мирзонинг акаси Манучехр Мирзонинг ўғли бўлмиш ва мустақил ҳукм юргизиш пайида юрган Мирзо Малик Муҳаммадни бошқа бир неча темурий шохзодалар билан бирга туғиб, қатлга етказди. Халқни ҳамиша ҳокимлар зулмидан ўз ҳимояси сояси остида омон сақлашда кафил бўлиб келаётган валийлик паноҳи ҳазрат Хожа Носириддин Убайдуллоҳнинг қариндош ва яқин кишиларига нисбатан ҳам кўпол муомалада бўла бошлади. Ҳатто унинг зулми аломати касофати мазкур ҳазрат хожанинг иззатли ўғилларига ҳам тегмай қолмади.

¹⁸ *Фармон фармо* – ҳам ҳоким, ҳам ҳарбий қўмондон; генерал-губернатор.

¹⁹ 899 йил шаввол оyi – 1494 йил 16 июль – 14 август.

Султон Маҳмуд Мирзо маҳрамлар билан ўтиришда жуда ботирлиги ва силлиқ юзли ўғлонлар ҳамда куёш чехрали ёшлар суҳбатида жасорат кўргузгани учун давлатининг устунлари ҳам турли-туман фиску фасод ишлари билан булғанар эдилар. Султон Аҳмад Мирзонинг адолати соясида йигирма беш йилга яқин даврни эркинлик билан ўтказган самарқандликлар бу янглиғ қилмишларни кўриб, изтироб чеккан кўйи ўзини эмин-эркин сезувчи бу подшоҳнинг иқбол офтоби сўнишини кудратда тенгсиз ҳазрати эгамдан тилай бошладилар ва қарангки, дуо ўки ижобат нишонига тегиб, 900 йилнинг рабиулохир ойи²⁰ Маҳмуд Мирзо охират олами сари кетди. Ул ғалаба туғли подшоҳ кирк уч йил фонийлик уйида умр кечирди. Ул ҳазратнинг садрлиги иштини олийжаноб, саховатпеша, улуғлар сарвари мавлоно Асомиддин Довуд Хофий бажариб келди. Мирзо Султон Маҳмуд давлатининг вазирлиги унинг салтанати айёмида кўп вақт ушбу варақлар қораловчиси²¹нинг отаси хожа Ҳумомиддин Муҳаммад бин хожа Жалолиддин Муҳаммад бин хожа Бурҳониддин Муҳаммад Шерозийнинг тўғри йўлдан юрувчи ақлига топширилган эди.

Мирзо Султон Маҳмуднинг беш ўғли ва ўн бир қизи бор эди. Ул мақсади ҳосил подшоҳнинг тўнғич ўғли Султон Масъуд Мирзо эди. Унинг онаси Бузург Термизийнинг қизи Хонзодабегим эди. Иккинчиси Бойсункур Мирзо бўлиб, у Пўштбегимдан туғилганди. Учинчиси

²⁰ 900 йил рабиулохир ойи – 1494 йил 9 январь – 7 февраль.

²¹ Яъни ушбу «Ҳабиб ус-сийар» китоби муаллифи Ғиёсиддин Хондамир кўзда тутилмоқда.

²² Мўғуллар боскинидан кейин Жўжихон бин Чингизхоннинг невараси Ўзбекхон (XIV аср) бошқарган худуднинг катта қисми «ўзбек улуси» деб аталиб, ўша даврда ҳозирги Шаркий Туркистон (Хитой Халқ Республикаси) ўлкасидан то Мовароуннаҳр ва Хоразм худудигача ерлар эса Чигатой улуси дейилгани учун ўзаги битта туркий халқларнинг бу худудлари аҳолиси «ўзбек» ва «чигатой» номи остида танилган. 1498 йилдан дашти кипчоклик ўзбек улуси хонлари вакили Муҳаммад Шайбонийхон ҳозирги Қозоғистон, Ўрта Осиё ва Хуросон ерларида ўз ҳукмронлигини ўрнатгач ва ўзбек улуси халқидан анча қисми Дашти Қипчоқдан келиб ўтроқлашиб, Ўрта Осиёнинг айрим ўлкалари (Бухоро, Хива)да шайбоний, аштархоний, манкит, кўнғирот ва минг каби бир нечта ўзбек хонлари давлати 1920 йил кузигача ҳукм сургани сабабли бу давлатларга барҳам берган шўролар ҳукумати 1924 йилда ҳозирги Ўзбекистон Республикасини мазкур «ўзбек улуси» халқлари номи билан аташ қарорини қабул қилди. Шундан сўнг мўғуллар боскинидан кейин «чигатой» улуси таркибига кирган худуднинг илгари кўп минг йиллик давлатчилик ва маданият тарихига эга халқлари вакиллари ягона «ўзбек милли» номини олди. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, Шаркий Туркистондаги чингизий насабли турк хонлари авлоди, масалан, Бобурнинг Тошкент, Туркистон шаҳарларини ҳам эгаллаган она томондан бобоси Юнусхон Кошғарий қабилар, «мўғуллар» номи остида тилга олинган. Ҳозирги кунда Афғонистон шимолида ҳам асли дашти кипчоклик ўзбеклар ва ўзларини ҳалигача (норасмий равишда) мўғул, чигатой, темурий деб атовчи аҳоли ҳаёт кечиради. Ўрта аср тарихчилари асарларида шу сабабли юқоридаги худудлар аҳолиси чигатой, ўзбек, мўғул ҳамда кам сонли уруғ-аймоқлар номи остида эсланган. Демак, «Бобурнома», «Ҳабиб ус-сийар»да «ўзбеклар» дейилганда, бугунги тушунчамиздаги ўзбек халқи эмас, балки ўша даврларда Дашти Қипчоқда яшаётган ёки Ўрта Осиё, Хуросонга кириб келган кам сонли ўзбек улуси вакиллари кўзда тутилган. Яна эслатиш жоизки, чигатой (жумладан темурийлар, бобурийлар) ва мўғул деб аталган улуснинг ҳозирги кунгача Ҳиндистон, Афғонистонда яшаб келаётган вакиллари ўзларини чигатой, мўғул деб аташади ва бу тарихий қонуният тақозосидир. Бундай ҳол 1924 йилгача Ўрта Осиёда ҳам давом этиб, Мулис, Огахий, Аваз Аттор Хўқандий ва ўрта осиелик бошқа муаррихлар ҳамда рус ва ғарбий европалик Ҳ. Вамбери сингари олимлар хотираларида ёзилишича, айрим сиёсий арбоблар доимо ўзларининг «чигатой»лигини таъкидлаб туришган. Ёки жадидлар

суб Зухрабеги Оғодир. Тўртинчи Султон Хусайн Мирзо бўлиб, онаси мазкур Амир Бузургнинг набираси Хонзодабегим эди ва бу Султон Хусайн Мирзо отаси хаёт пайти улуғ Аллоҳ мағфирати қабтолига етишди. Бешинчиси «Хон Мирзо» номи билан танилган Султон Увайс Мирзо бўлиб, Хон Мирзонинг онаси Султон Нигорхонимдир.

Умаршайх Мирзо. Бу саодатманд шоҳзоданинг дунёга келиши доруссалтана Самарқандда 856 йил²³и рўй берди. Султоннинг калби салтанатнинг бу нурийдасини вужуд оламида кўришдан қувончу шодликларга тўлиб, тўй ва зиёфат эшикларини очди. Ул оқибат мақтовли фарзанд халифалик ва мақсади ҳосиллик бешиги, ғамхўрлик ва меҳрибонлик хужрасида парвариш топиб, балоғат ва етуклик сарҳадига қадам босгач, ўзига Қобул ва Ғазнин шаҳарлари атрофидаги туманлар топширилиши билан ифтихор бошини юқори кўтариб, сарбаландлик топди ва бузруквор отаси билан хайрлашиб, йўл сари юзланди. Дарагаз манзили ғалаба оятли байроғининг марказига айлангач, аъло тахт поясидан олий ўрдуга бир чопар етишиб, ҳамма бажариши шарт бўлган фармон келтирди. Унинг мазмуни қуйидагича эди: «Ушбу фурсатларда олий шаънли фарзандларнинг хатна суннатлари учун тўй ва байрам маросимлари адо

ишлатган «чиғатой гурунги», «чиғатой адабиёти» атамаларини эсланг. Бу каби атамалардан ажабсиниш (айниқса, шўро даврида мазкур ҳолга жинной иш сифатида қаралганки, бунинг сиёсий замини ҳаммага яхши аён) хато бўлиб чет эллардаги умрида бирон марта ўзини «ўзбек» атамаси билан сифатламаган миллатдош жигарларимиз, жумладан, асрлар оша ўзларини қонуний равишда гоҳ чиғатой, гоҳ мўғул деб атаб келаётган бо бурий авлодга «туркий» атамасини нисбат бериш тўғри ҳисобланади.

²³ 856 йил – 1452 йил 23 январь – 1453 йил 11 январь.

этилажак. Нурли қалб шунга йўналганким, салтанатнинг ул кўз корачуғи шодлик ва хурсандчилик айёмида жаннат мартабали суҳбатда бўлса». Ана шу фармонга биноан Умаршайх Мирзо улуғвор олий бўсағага кайтди. Хурсандчилик ва кўнгил очишлик кунлари тугагач, исмлар ўхшашлиги муносабатидан келиб чиқиб, Султон Абу Саиднинг аъло ва шариф кўнглидан кечдиким «Ҳазрат соҳибкирон амир Темур Кўрагон Андижон ва унга тобе ерлардан ташкил топган Фарғона мамлакати ҳукумати уни ўзининг иккинчи ўғли Умаршайхга иноят қилган эдилар. Муносиби шуким, биз ҳам ул вилоят туманларини унинг отдоши Умаршайх Мирзога берсак». Шу сабабли жаҳон бўйсунувчи фармон чиқарилиб, ул кишвар олувчилик кутисининг дури отабеклиги Амир Худойберди Темуртошга тааллуқ топди ва соҳиби давлат шохзода тизгинида давлат ва иқбол ҳамроҳ бўлиб, еттига обод ва фаровон қасабадан ташкил топган Фарғона мамлакати сари ошиқиб, илгари замонда номи афтидан «Аҳси сакат» бўлиб, замонлар ўтиши билан эса товушлар сони қисқариб ва талаффузи бузилиши натижасида ҳозирда «Аҳси» шаклига келган Аҳсини ўз мулкининг пойтахти қилди. Мақсади ҳосил мақтовли хислати шеvasидан билиниб турганидек адолат ва раиятпарварлик байроғини хилпиратди. Ҳар қасабага бир инсофли доруға тайинлади. Иши тушиб келганларнинг илтимосларини ижобат этишда иноят ва илтифот лавозимларини бажо келтирди.

Байт:

Ба раҳмат чораи бечорагон шуд,
Муроди хотири оворагон шуд.

Мазмуни:

Раҳмаги ила бечораларга чора бўлди,
Оворалар кўнглининг муроди бўлди.

Ва Мирзо Умаршайх Кўрагон жаннатмакон ота-сининг тириклик айёми ниҳоясига етгач, ҳиммати юксажлиги орқасида Андижон вилояти тушумига қаноат қилмасдан, доимо юрт олишлик ўй-фикрида Султон Аҳмад Мирзонинг мамлакатига қўл чўзиб, низо эшикларини очиб юрди. Худди шу каби баъзида Мўғулистон томонга ҳам кўшин тортар ва ул диёр аҳолисининг тинч турмушига халақит бериб, зиён-заҳмат етказарди. Шу жиҳатдан ул ҳазрат билан Юнусхон ўртасида нифоқ чанги кўтариларди ва қаршилик, душманлик алангаси мўғулларнинг ички ўчоғига ўт ташларди. Аммо шунга карамай, бир неча бор Юнусхон ота-болалик сабаби ҳуқуқи мулоҳазасига кўра Мирзо Умаршайх Кўрагонни ўз олдига чақирди ва инсонийлик расмини тутиб, бир нечта жойни ул ҳазратнинг ме-росий ўлкасига кўшиб берди. Аммо Умаршайх Мирзонинг муддаоси бундан ҳам орғикрок бўлгани учун бу янглиғ инъом ва бахшиш туфайли уруш ва қон тўкишлик олови сўниш сифатини топмади. Ул ҳазрат уч навбат яқинлари ва бегоналар билан тўқнаш келди. Биринчиси муҳтарам ҳарамининг олий отаси Юнусхон билан Андижон қасабасининг шимол томонида Сайхун дарёсининг кирғоғида. Ул жангда Умаршайх Мирзодан ғоятда жасурлик ва баҳодирлик юзага чиққан бўлса-да, аммо Аллоҳнинг тақдири билан фатху зафар на-сими Юнусхоннинг байроғи сари эсди. Айрим лашкар бошлиқлари ул эҳсон осмонининг қуёшини олиб бо-

риб, хон олдига элтдилар. Ул ҳазратнинг оталик нисбати шафқати қони жўшиб, меҳрибонлик ва мурувват йўлини тутди ва Мирзо Умаршайх Кўрагонни ўз илтифот ва иноятига сазовор қилиб, ўз вилоятига қайтариб юборди. Яна бири шуқим, бир гал дашти қипчоқлик ўзбекнинг қиёмат нишонли лашқаридан бир тўдаси Самарқанд атрофидаги ерларни босқин-чопқин қилиб, сон-саноксиз молни қўлга қиритганча ўз манзиллари сари қайтиб кетдилар. Бу хабар ул шижоат сийратли хусрав қулогига етишиб, адоват ойинли шижоатдилар ва темир совутли баҳодирларнинг бир гуруҳи билан ўзбекларни қувлаш сари юзланди ва Амраш дарёсидан муз устидан ўтиб, муҳолифларга яқинлашди. Ул жамоат эса олий маркаб чангини кўрганларидан сўнг жиловни жанг майдони сари бурдилар ва дарё бўйида икки томон ўртасида уруш-саваш олови аланга олиб, шамол асарли ҳамла елидан диловар кишилардан кўпларининг қомати дарахти ҳалоқат тупроғи узра қулади. Жон олувчи найзатар учи-ю, ўқ пайқони ҳамда ўлим юришли санчқилар паҳлавонларнинг кўзу дилидан қон олови булоғини очди. Ниҳоят, зафар ва ғалабанинг анбар тароватли насими ул сарварлик осмонининг куёши байроғи сари эсишга тушди ва ўзбаклар тор-мор бўлиб, нусрат нишонли мавкаб²⁴ мулозимлари самарқандликларнинг босқинчилар тортиб олган барча молларини қайтариб олдилар ва ҳеч зиён-заҳмат етказмасдан бенуксон ҳолатда эгаларига келтириб бердилар. Учунчиси шуқим, бир гал Мирзо Султон Аҳмад ёмғир томчилари сонли қўшин билан Самарқанддан Фарғона

²⁴ Мавкаб — ҳукмдорлар минган от. Ҳукмдорнинг хос мансабдорлари қуршовада юришига ишора.

тарафга юзланди. Мирзо Умаршайх ҳам лашкар билан урушга азму жазм қилиб, укаси олдига чиқиб, Шохрухия ва Ўратепа оралиғида жойлашган Хавос қишлоғида томонлар бир-бири билан тўқнаш келдилар. Жанг ва уруш-саваш чангини тўзғитганларидан сўнг Мирзо Султон Аҳмаднинг туғи ойчаси зафарнинг саодат аломатли юлдузига яқинлашди, Умаршайх Мирзо Кўрагон эса қайтиш тизгинини ўз мамлакати пойтахти сари бурди.

Байт:

Ченин аст ойини гардун сипехр,
Гаҳе кина варзад ба кас, гоҳ меҳр.

Мазмуни:

Шундайдир осмони фалак қоидаси,
Гоҳ адоват кўрсатар одамга, гоҳ меҳр.

Ва илгари айтиб ўтганимиз кўринишда Умаршайх Мирзонинг баракатли руҳи куши Аҳсидаги кабутархона тоmidан йиқилиб тушиши натижасида 899 йил 4 рамазон²⁵да душанба куни жаннат боғлари сари парвоз қилди. Азиз умри муддати ўттиз тўққиз йил бўлди. Ул ҳазратдан уч нафар олий зотли ўғил ва беш нафар яхши юлдузли киз ёдгор қолди. Энг катта ўғли суву куруклик подшоҳи Заҳириддин Муҳаммад Бобур гозий бўлиб, у Юнусхоннинг қизи Қутлуғ Нигорхонимдан туғилган. Иккинчиси бу мустақил хукмли подшоҳдан икки яшар кичикрок бўлмиш Муизиддин Жаҳонгир Мирзо эди ва унинг онаси Мўғулистон туманидаги амирлардан би-

²⁵ 899 йил 4 рамазон – 1494 йил 8 июнь.

рининг қизлари сирасидан бўлиб, исми Фотима Султондир. Учинчи ўғил Султон Носир Мирзо бўлиб, онаси Андижондан, исми Умид эди. Мирзо Умаршайхнинг энг катта қизи Хонзодабегим бўлиб, мамлакат олувчи ҳазрат Мухаммад Бобур подшоҳнинг бир онадан туғилган опасидир. Иккинчи қизи Меҳрбону бегим бўлиб, у Султон Носир Мирзонинг онасидан туғилган эди. Учинчиси Шаҳрбону бегим бўлиб, у ҳам Султон Носир Мирзо билан бир онадан туғилган сингил эди. Тўртинчи Ёдгор Султон бегим бўлиб, онаси Оғо Султон исмли кўнжи эди. Бешинчи Рукия Султон бегимдир. Бу кейинги икки қиз фарзанд Умаршайх Мирзо вафотидан сўнг туғилганлар.

Ва Мирзо Умаршайхнинг бу айтилганлардан бошқа никоҳида яна бошқа аёл ва канизак хотинлари ҳам бор эди. Бу завжалари жумласидан бири Улус Оғо бинта Хожабек эди. Яна бири Карокўзбегим бўлиб, у ўзини Мирзо Манучеҳрнинг қизи дерди. Яна бири мўғуллар наслидан саналган Кумонун Султон эди.

Мирзо Улуғбек Кўрагон донгдор отаси тириклигида Кобул, Ғазнин ва унинг ён-атроф ҳудудларига эгалик қилиш фаҳри-ю, сарафрозлигини топган эди. Давлати айёми анча чўзилиб, кўп вақт ўта адолат ва раиятпарварлик билан ул вилоятларда ҳукуматга машғул бўлди. Ҳижрий сана 900 йил²⁶дан ўтгач, ул инсоф-диёнат қоидали хусрав жаннат боғлари сари юзланди ва ўғли Мирзо Абдураззоқ отаси ўрнига ўтирди. Аммо кичик ёшдалиги ва амирлару давлат устунларининг қарама-қаршиликлари сабабли ул вилоятларни бошқаришнинг

²⁶ 900 йил – 1494 йил 12 октябрь – 1495 йил 20 сентябрь.

уддасидан чиқа олмади. Натижада Шужоиддин амир Зуннун Арғуннинг ўгли Мирзо Муқим Қандаҳордан Қобул устига лашкар тортди ва шоҳзодани қочириб, бир неча кун ул шаҳарни ўз жавлонгоҳига айлангирди. Ниҳоят, кейинчалик, ҳазрат салтанатпаноҳий дин ва халифалик ҳимоячиси Муҳаммад Бобур Мирзо бин Мирзо Умаршайх Баҳодирхон бин Султон Абу Саид Мирзо иқбол ва осмоний саодатга тизгиндош бўлиб, Қобул томонга ошиқди ва ул ҳудудни сулҳ билан Мирзо Муқимдан олиб, адолати нурлари зиёсини Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг вилоятлари ён-тевараги узра таратди.

Байт:

Мулки Маҳмуд Ғазнавий набавий,
Шуд зи адлаш чу Ясриби набавий.

Мазмуни:

Маҳмуд Ғазнавий ғозийнинг юрти,
Адолатидан бўлди набининг Ясриби мисол.

Ва ҳижрий 929 йил муборак рамазон ойи охири²⁷га етишган ҳозирги давргача ул адолат коидали хусрав Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳ шу мамлакатнинг давлат ва эркин ҳукмронлик ўриндиғида ўтприбди. Бу подшоҳнинг султонлар паноҳи бўлмиш шоҳлик даргоҳи ходимларига нисбатан яхши ўй ва эзгу ниятлилиги ҳаддан зиёдлиги туфайли султонлар ҳам ихлос ва давлатхоҳлик кўрсатадилар. Чунончи, Мирзо Муизиддин Жаҳонгир ва Султон Носир Мирзо бу ака-сига доимо итоатда эрурлар.

²⁷ 929 йил рамазон ойи охири – 1523 йил 14 август.

Мирзо Султонмухаммад ва Мирзо Шохрух ҳазрат султонликнинг мағлубияти куни Амир Ҳасанбек²⁸нинг мулозимлари қўлига тушдилар ва анча вақт Озарбайжондаги қалъаларда тутқунликда сақланиб, ниҳоят халослик топдилар. Аммо ёмон ҳолат ва парижонликда умр кечирдилар ва 899 йил²⁹и Мирзо Шохрух доруссалтана Ҳирот сари йўлга тушиб, Сори вилоятига етиб келган чоғда Аллоҳи таолонинг мағфирати қабтолига кўчиб ўтди. Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро унинг наъшини Ҳиротга келтириш учун Сорий шаҳрига одам жўнатди. Жасад олиб келинган эса, султонлар қондаси бўйича Маҳд Улё Гавҳаршод Оғо мадрасасига элтдилар ва анъана тариқасига кўра дафн қилдилар. Мирзо Султонмухаммад укаси вафотидан сўнг ҳам то оламдан ўтгунига қадар ўша мамлакатда бўлди.

Мирзо Або Бакр Султон Абу Саид ўғилларининг энг шижоатлиси эди ва отаси ҳаёт пайти Бадахшон мамлакатада фармон берувчилик ишига мансуб турди. Ул ҳазрат шаҳид бўлган, дастлаб Мирзо Султон Ҳусайнга нисбатан ихлосмандлик йўлини тутиб юрди, кейинчалик эса қаршилик байроғини қилпирашиб, бир неча вақт ҳужум ва қочиш ишларини амалга ошириб турди. 884 йилнинг ражаб ойи охири³⁰да Астро-бод ҳудудида қўлга тушиб, сиёсат қўли унинг ҳаёти кўч-кўронини йиғиштирди. Бу ҳикоят тафсили Султон Ҳусайн Мирзо давлати айёми воқеалари асносида чечанлик қалами билан рақам қилинажак.

²⁸ Амир Абунаср Музаффариддин бин Амир Алибек бин Амир Қаро Усмон кўзда тутилмоқда.

²⁹ 899 йил – 1493 йил 12 октябрь – 1494 йил 1 октябрь.

³⁰ 884 йил ражаб ойи охири – 1479 йил 17 октябрь.

Мирзо Султон Мурод отаси хукмронлиги даврида Гармсер ва Кандаҳор вилоятида ҳукумат тахтига оёк кўйди ва ул мамлакатнинг ихтиёр эгаси бўлмиш Амир Низомиддин Аҳмад Барлос шоҳзода хизматига камар боғлаб, итоат ва ихлос эшикларини ланг очди. Султон Абу Саид Мирзо Ҳиротдан чикиб, Озарбайжон вилоятига кириб борган вақтда қутлуғ буйруқ чиқарилиб, унга кўра Мирзо Султон Муроднинг Кермон томонга кетиши айтилди ва шоҳзода ўша томонга йўналиб, аммо йўл асносида отасининг қайғули воқеаси хабарини эшитди ва совуқ бир оҳ чекиб, оти жиловини Гармсер томонга бурди. Ҳирманд дарёси бўйида эса, Юсуф Тархон исён қилиб, Мирзо Султон Муроднинг ёнидаги қимматбаҳо буюм ва ашёларини талон-тарож елига со-вурди. Ноилож шоҳзода Ҳирот сари кетиб, бир неча кун салтанат ва халифалик шарафли Султон Ҳусайн Мирзо хизматида турди. Шундан сўнг олий шонли султон уни Мовароуннаҳрга ака-укалари олдига жўнатди. Мирзо Султон Мурод оға-иниларидан шафқатсизлик рўй беришини англаб, яна қайтиб Хуросон томон юз тутди. Мирзо Султон Ҳусайн Бойқаро эса шоҳзодани 880 йил³¹и Тирагу қалъасига юборди. **Мисра:** Дигар хабаре аз у ба мардум нарасид – Шундан сўнг халққа у ҳақда ҳеч бир хабар келмади.

Мирзо Султон Халил Султон Абу Саид Озарбайжонга юриш қилган вақтда Ҳирот шаҳрида отаси ўрнига қолган эди. Бу шаҳар юрт олувчи подшоҳ Мирзо Султон Ҳусайн Бойқаро томонидан эгаллангач, султон уни Самарқандга юборганди. Шоҳзода ўша шаҳарда исёнчи сифатида бош кўтариб чиқди ва нати-

³¹ 880 йил – 1475 йил 7 май – 1476 йил 25 апрель.

жада Султон Аҳмад Мирзо амирларидан бири кўлида катлга етди.

Мирзо Султон Валад отаси фармонига биноан *арлот* амирлари орасида яшаб юрди. Султон Абу Саид воқеасидан кейин кўп ўтмай ҳалокатнинг ёкимсиз аччиқ шарбагини татиди.

Мирзо Султон Умар отаси шахид бўлган пайти Самарқанд шаҳрида эди. Ўша воқеадан бир оз вақт ўтгач эса Мирзо Султон Аҳмад укасининг ҳаракат ва юриб-туришидан муҳолифат аломатларини сезиб, уни шаҳардан ҳайдаб чиқаришларига буйруқ берди. Шохзода Мирзо Або Бакрга кўшилиб, Мирзо Або Бакр Марв навоҳисида олий мартабали подшоҳ кўшини хужумидан шикаст топган маҳалда эса, Мирзо Султон Умар Нисо ва Обивард тарафларга бориб қолди ва ўша вилоятда амирлардан бири уни ушлаб, Ҳиротга юборди. Султон Ҳусайн Мирзо бўлса, шохзодани дастлаб Ихтиёриддин қалъасида хибсада саклаб, 883 йилнинг ражаб ойи³²да Тирату қалъасига жўнатди. Шундан сўнг ундан ҳеч хабар бўлмади [102-б.].

МАҒФИРАТЛИ СУЛТОН АБУ САИДГА ЗАМОНДОШ БЎЛГАН УЛУҒ САЙИД, МАШОЙИХ ВА УЛАМОДАН АЙРИМЛАРИНИНГ ЗИКРИ

[109-б.] **Хожа Носириддин Убайдуллоҳ** Туркистон машойихи ва Мовароуннаҳр улуғларининг барчасидан мартабаю шавкати юксаклиги ва тобеларию молмулкининг кўплиги билан устун ва тенгсиз эди. Замон султонлари ва фармони нуфузли хоқонлар Туркистон

³² 883 йил ражаб ойи – 1478 йил 28 сентябрь – 27 октябрь.

шаҳарлари бошидан то Ирок ва Озарбайжон шаҳару ўлкалари охиригача ул жанобга нисбатан тўла иродаг ва ихлосли эдилар. Ва алардан қай бир сўз эшитсалар, ноёб дур каби ҳуш қулоқларига безак қилиб, тўғрилиқни кўрсатувчи раъйига хилоф ишни ўзларига раво кўрмасдилар. Айниқса, Султон Абу Саид мулку миллат ишларини тартибга солишда ҳамиша ҳазрат хожа билан машварат қиларди ва ўта эътиқоди орқасида гоҳо пойи пиёда хожа минган от билан тенг юриб, иродаг етуклиги маросимини бажарарди. Ул ҳазрат султоннинг мажид ўғиллари ҳам ўз бузруквор оталари анъанасига эргашиб, ҳазрат хожага итоат қилиш йўлидан ташқари чиқишни жоиз билмас эдилар ва доимо олия ҳимматларини алар шаъни улуғлиги ва макони юксаклиги сари қаратар эдилар. Бир ҳикоят халқ орасида машҳур ва ишончли кишилар тилида мазкурким, бир навбат Умаршайх Мирзо ва Султон Маҳмуд Мирзо бир-бирлари билан иттифок бўлиб, Самарканд устига қўшин тортадилар. Султон Аҳмад Мирзо ҳам шаҳардан ташқари чиқиб, ога-инилари билан тўкнашиш ва уруш қилиш учун белига ҳиммат камарини боғлайди. Ҳар икки қўшин бир-бири рўпарасида уруш сафини тузган куниси тўсатдан «хожа Носириддин Убайдуллоҳ жанг майдони сари келмоқдалар» деган хабар етишади. Учала подшоҳ ул ҳазрат ҳурмати учун жиловни орқага тортиб, хожанинг келишига нима сабаб бўлганини билмоқ мақсадида қўлларини уруш асбобларини ишлатмоқ сари чўзмай турадилар. Ўша лаҳзада хожа Убайдуллоҳ ул ерга етишиб, панду насихат суви билан уруш ва саваш оловини ўчиради. Ҳар учала подшоҳни ярашу тинчликка кўндириб, майдонда бир чодир тикишлари-

ни буюради. Мирзо Султон Аҳмад ва Мирзо Султон Маҳмуд ва Мирзо Умаршайх ўз лашкари сафларидан айрилиб чикиб, ул чодир сари кетадилар. Чодирга киргач, ҳар учови бир гиламда ўтириб, хожа ҳузурида «бундан сўнг бир-бирови билан келишув мақомида бўлиб, нифок яқинига йўламаслик» борасидаги аҳду паймон сўзларини ўртага соладилар. Шундан сўнг ҳар кайси ўз кўшинига кўшилиб, ўз вилоятларига кетишади ва то умрлари охиригача келишув йўлида собитлик билан қадам ташлайдилар.

Ҳазрат Хожа Убайдуллоҳ 896 йил³³и Самарқандда вафот этди. Бу хожанинг ўлиmidан сўнг кўп ўтмай, Мовароуннаҳр халқининг бирлиги таркоқлик ва аҳволи паришонликка дучор бўлиб, неча турлук машаққат ва нотинчликни бошидан кечирдилар.

Ҳазрат Султоннинг яқин кишиси Амир Низомиддин Алишер Навоий мазкур Хожа Убайдуллоҳнинг вафоти тарихида эса демишлар:

Қитъа:

Хожаи хожাগон Убайдуллоҳ,
Муршиди соликони роҳи яқин.
Шуд ба хулд барин ки дар фавташ.
Соли таърих гашт «хулд барин».

Мазмуни:

Хожалар хожаси Убайдуллоҳ,
Эътиқод йўли издошлари муршиди.
Юксак жаннатга кетди, вафоти учун,
Тарих санаси «хулд барин»³⁴ бўлди.

³³ 896 йил – 1490 йил 14 ноябрь – 1491 йил 3 ноябрь.

³⁴ Хулд барин – энг юксак жаннат.

Ҳазрат хожа Убайдуллоҳдан икки нафар ҳидоят сийрагли ўғил ёдгор қолди: Хожако лақаби билан машҳур Хожа Муҳаммад Убайдуллоҳ ва Хожа Қутбиддин Яҳё.

Имкони келиб, сўзларни рақам этгувчи қалам муваффақ бўлса, Мовароуннаҳр султонлари аҳборида ул икки мақтов сифатли улуғлар аҳволидан бир бўлагини ҳам турмуш воқеалари саҳифалари узра битажакдир. **Тушунтириш.** Мақтов рақамли қалам сиёҳ томчилари ёрдамида Мирзо Султон Абу Саид ва ул шаҳид хусравнинг етук ўғиллари аҳволини айрим машҳур саййидлар ва машойих ва уламо ва фозиллар зикри билан бирга безаган экан, энди мақсади ҳосил хокони мансур ва қудрат далилли, Жамшид ҳашаматли, Фаридун лашкарли, Искандар ҳимматли, Кисро марҳаматли султон, салтанат ва халифалик шарафи Аби-ал-ғози Султон Ҳусайн Мирзонинг аҳбори гулзори тароватидан фазлу камол боғлари мустаншиқлари димоғини муаттар айлағай ва ул адолат либосли подшоҳнинг бадое атвор белгилари насимларидан бу лагофат сифот саҳифаларнинг роҳат ортирувчи фазосини тароват ва сафода аъло осмоннинг фирдавс рангли сахнига етказгай.

Байт:

Кунад ганже аз кони идрок пур,
Чу феруза феруз ва дурре чу дур [110-б.].

Мазмуни:

Ганжни тўлдирар идрок конидан,
Ферузадек ферузни, дурни дурдек.

**САОДАТЛИ ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР
ПОДШОҲ ХАЁТИДА АЛАРНИНГ ТУҒИЛИШ
ВАҚТИДАН ТО САМАРҚАНД ШАҲРИ ТОМОНГА
ЮРИШ ҚИЛИШИ ЗАМОНИГАЧА СОДИР БЎЛГАН
ВОҚЕАЛАР БАЁНИ**

[225-б.] Фарғона мамлакатининг ён-атрофи доно подшоҳ Умаршайх Кўрагоннинг адолати шарофатидан жаннат боғлари рашкини оширувчи бўлиб турган 888 йил муҳаррам ойининг олтинчиси³⁵да салтанат ва донгдорлик тизимига нур сочувчи бир дур тизилди ва куёш ёғдули бир гавҳар халифалик ва мақсади ҳосиллик уфқидан порлаб чиқди. Балким, соҳибкиронлик осмонидан бир офтоб бани башар аҳли ҳаёти юзи сари чарақлаб боқдиким, мамлакат олувчилик чўкқилари сари кўтарилувчилар умид кўзини ёруғлангирди ва бир мақсади ҳосил инсон йўқлик қаъридан вужуд бўстонсаройига кадам кўйдиким. лутфу карам соясини бани одам тойифаси боши узра ташлади.

Назм:

Ба файзи кирдигори лоязолий,
Дурре афзуд дар ақди лоолий.
Падид омад ажаб фархунда фоле,
Жамолаш офтоби безаволий.
Вужудаш нурбахши чашми умид,
Зухураш бар ҳасби иқболи жовид.

Мазмуни:

Заволсиз ярагувчи файзидан.
Гавҳар тизимига бир дур кўшилди.

³⁵ 888 йил 6 муҳаррам — 1483 йил 14 февраль.

Юзага чикди ажиб бир бахтли фол,
Жамоли заволсизлик офтоби.
Вужуди умид кўзининг нур бағишловчиси,
Пайдо бўлишти мангу иқбол ҳукми билан раво.

Яъни Мирзо Умаршайх бин Мирзо Абу Саид бин Мирзо Султон Муҳаммад бин Мирзо Мироншоҳ бин жаҳон олувчи соҳибқирони Амир Темур Кўрагонга атолар бахш этувчи ҳазрат хотини Нигорхоним бинта Юнусхондан бир ўғил каромат килдиким, ҳам болалик айёми бошидан давлат ва иқбол нурлари холи жамолидан ялтирар, ҳам ўсиб-улғайиш замони аввалидан шавкат ва истиқлол аломати бахт келажакли манглайдан билиниб турарди. Куёш нурли чехраси зиёси субҳи содиқ нури сингари хабар берардики, тез орада давлат ва мамлакат олувчилик офтоби соҳибқиронлик хонадонининг бу самараси умид машриқидан инсонлар боши ҳаёти сафҳаларига балкижакдир ва куёш асарли юзи сафоси саҳарий юлдуздек порлаганча шу маънода даракчилик килардиким, у тез орада олам мазлумларининг қоронғу туни халифалик ва жаҳонбонликнинг бу аён покизаси ёғдусидан шодлик ва қувонч кунига айланажак.

Назм:

Бале, бесухан субҳи гитифуруз,
Бувад мухбир аз рўшаной рўз.
Шавад зохир аз нури иқболи меҳр,
Ки созад мунаввар тамоми сипеҳр.

Мазмуни:

Ҳа, оламни ёритувчи тонг сўзсиз,
Хабар берар бўлажак ёғдули кундан.

Зоҳир бўлур куёш иқболи нуридан,
Қилгали бутун осмонни мунаввар.

Ва илоҳий иноят жаннати насимига кўра подшоҳлик боғи ғунчаси Мирзо Умаршайх Кўрагоннинг умид гулшанида очилгач ва иқбол башоратчиси ул олий зотли ўғилнинг кувонч аломатли туғилиш хабарини жон кулоғига айтгач, чексиз шодлик ва севинч билан тўй ва хурсандчилик асбобларини тайёрлашга буйрук берди ва бир неча кун нишот палосини ёйиб, тотли шароб қадаҳларини лола юзлик соқийлар кўлидан сипқорди ва ул дилбанд фарзанднинг ном ва лақаби Захириддин Муҳаммад Бобурга қарор топди. Бир неча Зухра³⁶ пешонали энагалар ул саодатга ёр чақалокни эмизиш ва қаровчилик ишига тайинланди. Шоҳзода балоғат ёшига етган ва оқ-қорани ажрата биладиган давр бошигача иззат ва ғамхўрлик бешиги, меҳрибонлик ва қомронлик тарбияси остида парвариш топган айёмда Андижон ўлкаси ноҳияларини бошқариш ишига тайинланиб, ўша сарзаминда истикомат қила бошлади. Бир неча йил давомида ул олий шарафли шоҳзоданинг саодат аломатли умри Андижонда шоду хуррамлик оғушида орзу-умидларига етишган кўйи тинч-осойишталикда кечди. Умри ҳаёт бекатларидан ўн иккинчи манзилни босиб ўтган чоғда эса, Мирзо Умаршайхнинг даҳшатли ходиса ва мусибатли воқеаси хабарини эшитди. Ўшанда амирлар ва давлат устунлари, вилоятнинг каттақон ва аъёнлари ул ҳазратни отаси ўрнига подшоҳликка кўтардилар ва итоат бошини бажарили-

³⁶ Зухра – ялтирок Зухра (Венера) юлдузи кўзда тугилган.

ши шарт бўлган фармони хати сари эгиб, хизматкорлик байроғини хилпиратдилар. Юкорида ёзиб ўтганимиз сабабга кўра ўша айёмда Султон Маҳмудхон ва Султон Аҳмад Мирзо икки томондан Фарғона мамлакатини эгаллаш сари йўналган эдилар ва қаршилик ва низо туғларини балан д кўтариб, ул ўлканинг қалъаларини фатх этишда қўлларидан келганча саъй-ҳаракат қилардилар. Амир Ширам Тағой кишваристонлик авжининг ул гавҳар-дурини отга мингаштириб, «мабодо вилоятлар ҳокимлари вафосизлик йўлини тутиб, Мирзо Султон Аҳмадга тарафдорлик шиорини кўрсатсалар ва Мирзо Умаршайх Кўрагоннинг тарбиятлари ҳақки устига унутиш чизиғини тортиб, муҳолифат байроғини кўтарсалар, Бобур Мирзо ҳазрат Илоҳнинг ҳимоят лашкари паноҳида пасткашлик соликлари зиён-заҳматидан омон қолгай» деган ўйда ул ҳазратни Ўзганд тоғи этагига олиб боришни ният қилди. Насаби ота томондан шайх Бурҳониддин Қиличга уланувчи, она тарафдан эса Султон Илик Мозийга боғланувчи ва илгари замонлардан бери хонадони улуғлари Андижонда шайхулислом бўлиб келаётган ҳамда шаҳарнинг шариф кишилари ва каттаконлари қозилик ишларини ҳал этишда аларга мурожаат қилиб, одамлар бошига тушган мушкулларини ечишда ёрдам олувчи сулола вакили хожа Мавлоно қози амир Ширамнинг бу режасидан хабар топиб, Умаршайх Мирзо инояти остида Мирзо учун кийим-кечак тикиш бўйича тарбият топган хожа Муҳаммад тикувчини ҳазрат подшоҳ ва амир Ширам Тағой олдига юборди ва бундай жўнаб кетишни манъ қилди. Хожа Мавлоно Қозининг сўзи розилик қулоғи билан тингланиб, олий мавкаб Ийдгоҳ мавзесиданок

оркага қайтди ва Андижон қўрғони ул олий шаънли подшоҳнинг қадами шарофатидан жаннат боғларининг рашк этадиган жойига айланиб, амирлар ва аъёнлар қалъа буржу борасини тузатиш ва қалъа усти йўлак ва дарвозаларни мустаҳкамлашга киришдилар. Шу ҳол асносида илғор йўсини билан Марғинон тарафга кетган Ҳасан Ёқуб, амир Қосим қавчин ва бошқа амирлардан айримлари Андижонга қайтиб келиб, ҳазрат подшоҳ давлати тарафдорлиги юзасидан тўла ихлос изҳорини билдирдилар.

Султон Аҳмад Мирзо Ўратепа, Хўжанд ва Марғинонни эгаллагандан сўнг Андижонга тўрт фарсах³⁷лик ергача етиб келиб, истиқомат чодирини тиклади ва камал мақомида маҳкам қадам босиб, низо ва тўкнашув байроқларини ҳилпиратди. Ўша аснода саодат насабли подшоҳ Андижон вилояти арбобларидан бўлмиш Дарвиш Гов лақабли биттасини муҳолифат қоришиқ сўзларни айтиб юргани сабабидан қатлга буюрди. Бундай сиёсат эса бошқа андижонликларнинг кўрқинчига сабаб бўлиб, айримларнинг попути пасайди ва ул шаҳарнинг барча хос ва авоми ўз кўнгилларини фақат шаҳар ва қалъани сақлаш ишларига қаратдилар. Шунда олий мартабали подшоҳ хожа Мавлоно қози ва Узун Ҳасанхожани элчилик расми билан Мирзо Султон Аҳмад ёнига жўнатиб, адаб тариқасига риоя қилган кўйи «Ул ҳазрат Самарқандни кўйиб, Андижондек ерда истиқомат тутишга мойил бўлмажаклари жуда аниқ гап. Давлатчилик ишига лойиқ кўрилмоқдаким, бу вилоят ҳукуматини менга

³⁷1 фарсах (фарсанг) – 6 – 7 км. масофа.

топширсалар ва нифоқу карама-қаршилиқ эшикларини бекитиб, дўстлик ва тинч-тотувлик эшикларини очсалар, то Сиз мақсади ҳосил наввоб жанобларининг фарзанди ўрнида бўлмиш бу мухлисингиз бутун умри давомида навқарлик ва итоатнинг тўғри йўлида бўлиб, хилоф ва низо яқинига йўламаса» деган мазмундаги номани йўллади. Ҳийласиз зоти мурувват ва инсонийлик сифати билан яратилган Султон Аҳмад Мирзо юборилган бу пайғом-хабарни эшитгач, қаттиқ таъсирланиб, сулҳ ишини кўнглига тугса-да, бироқ яраш битими тузишни раво кўрмай, элчиларнинг мазмундор сўзлари жавобида пойинтар-сойинтар гапларни тилга олган кўйи кўчиб шаҳар яқинига бориб, ўша ерда манзил тутди. Шу аснода пок ва улуғ Аллоҳ иродасига биноан бир неча воқеа рўй бердики, уларнинг юзага чиқиши подшоҳ давлати қувватига боис, Мирзо Султон Аҳмаднинг эса толеси заифлашувига сабаб бўлди. Биринчиси шуким, Самарқанд қўшини Андижонга яқин ерда жойлашган Сияҳоб дарёсидан ўтиш чоғи хос ва авомнинг издиҳоми натижасида кўплаб от ва туя Сияҳобга чўкиб, йўқлик ўтлоқзори сари юзланди. Иккинчиси шуким, айни ўша айёмда самарқандликлар лашқаргоҳида от вабоси рўй бериб, лашқар аҳлининг уюр-уюр юк ташувчи ҳайвонлари ҳалок бўлди. Яна бири эса шуким, кундан-кунга Андижон халқидан каттаю кичигининг ҳазрат подшоҳга нисбатан ихлос ва бирдамлиги олдингидан кўпроқ бўлиб, улардан қай бирининг дилида озгина журъати бўлса оёғини уруш майдони ва самарқандликларга қарши мудофаа кураши сари ташлаб, жонларидан кеча бошладилар. Шунга кўра Султон Аҳмад Мирзо ярашувга талабгор бўлди

ва холи юзидаги хол бўлмиш Дарвиш Муҳаммад Тархонни Андижоннинг бир фарсахлик еридан ул юмушни бажариш учун жўнатди. Амир Дарвиш Муҳаммад Ийдгоҳ сари ошиқди ва ҳазрат подшоҳ Ҳасан Яъқубни унинг мулокоти учун буюрди ва ул икки амир мазкур мавзеда бир-бирини кўришди. Улуғвор амаки ва олий мартабали жияннинг келишуви борасидаги бир неча сўз ўртага солиниб, ҳар бири ўз жойларига қайтдилар. Шундан сўнг Султон Аҳмад Мирзо Самарқанд тарафга қайтиш учун йўналди. Аммо юкорида ёзганимиздек, йўл давомида табиий ажал егишгани сабабли оламдан ўтди.

Фарғонани кўлга киритиш учун бошқа томондан йўналган Султон Маҳмудхон эса Аҳси сари юриш уюштириб, қамал хаёлини кўнглига тугди. Ўша вақтда Жаҳонгир Мирзо Аҳси қалъасида турарди ва амирлардан Али Дарвиш ва Мирзоқули кўкалтош ва Муҳаммад Боқир, Шайх Абдуллоҳ эшикоғо, Вайс Лоғарий, Мир Ғиёс *тағой* ул фармонфармолик буржининг дури хизматида эдилар. Султон Маҳмудхон яқинлашиб қолгач, амирлар ва нўёнларнинг чидам пойдеворини ваҳима ва кўрқув сели тагидан қўпориб, Аҳсидан Вайс Лоғарийнинг ўлкаси бўлмиш Косонга кетдилар. Ўша вақтда Султон Носир Мирзо мазкур Вайснинг унга атка бўлгани муносабаги билан мазкур қалъада яшарди. Султон Маҳмудхон бу ишдан хабар топгач, ул томонга ошиқди ва мазкур жамоат итоат изҳор этиб, Косонни мақсади ҳосил хоқон даргоҳининг эгаси ихтиёрига топширдилар ва Мир Ғиёс *тағой* ул даргоҳ хизмати исирғасини кулоғига осиб, Вайс Лоғарий эса Султон Носир Мирзо ёнида Султон Аҳмад Мир-

зо ўрдусига кетди ва ул ҳазрат Муҳаммад Мазид Тархонни шоҳзодани саклаш ишига буюрди. Султон Маҳмудхон Косонни эгаллагач, Ахси атрофига келиб, бир неча навбат уруш оловини аланга олдириш билан машғул бўлди. Аммо иши ҳеч олдинга силжимади ва танасига ёпишган бир хасталик сабабли ўз вилояти томон йўл олди.

Шу воқеалар асносида сарварлик иддаосини қилиб, ҳеч бир тахту тож эгаси олдида бош индирмай юрган ва Кошғару Хўтанда ҳукумат юргизиб ўтирган Або-бакр Кошғарий Ўзганд худудига лашкар тортди ва бир калъа қуриш тарҳини қилиб, мусулмонларга озор етказиш, шаҳарларни бузишга машғул бўлди. Хожа Қози ва кўпчилик амирлар уни йўқотиш ишига буюрилгач, Абобакр уларга қарши марди майдон бўлиб тура олмаслигини англади ва хожа Қозини восита қилиб, турлитуман алдов сўзлари билан кўшин бошлиқларини ярашувга кўндирди ва қайтиш байроғини Кошғар томонга кўтарди. Подшоҳнинг ойдин кўнгли бундай ишлардан тинчигач, Фарғона ишларини тартибга солиш учун юзланиб, Андижон ҳукумати ва мамлақату молиявий ишлар бошқаруви мансабинини Ҳасан Яъқубга берди, Ўш вилояти бошқарув ихтиёрини Амир Қосим *қавчиннинг* қудратли қўлига топширди. Ахси ва Марғинон амирлигига Узун Ҳасан ва Али Дўст Тағой тайинланди. Шунингдек, бошқа амирлар ва ичкилар ҳам муносиб мансаблар билан ифтихор ва мағрурланиш бошини баланд кўтардилар.

Бу воқеалар юз бериб турган вақтда акаси вафотидан кейин пойтахт Самарқандга келган ва Султон Аҳмад Мирзонинг қизи Окбегимни Султон Масъуд

Мирзонинг никоҳи тизимига киритган Султон Маҳмуд Мирзо Абдулқуддус Маржий ва Отога кўшиб, олий зотли подшоҳ хузурига сочки юборди ва меҳрибонлик, дўстона сўзларга тўла нома жўнатди. У билан Ҳасан бин Яъқуб ўртасида қариндошлик бўлгани сабабли Абдулқуддус яширинча Ҳасан бин Яъқубни Султон Маҳмуд Мирзонинг лутфу иноятидан умидвор қилди ва ҳазрат подшоҳ давлатига тарафдорлик йўлидан воз кечирди. Қайтиб келгандан сўнг Абдулқуддус беш-олти ойча таҳсинга сазовор яхши хулқини ўзгартириб, куфрони неъмат шиори изҳорига тиришди ва Мирзо Жаҳонгирни салтанатга ўтказиб, наввоби комёб подшоҳ Бобурни Андижондан қайси тарафга кетишни истаса, ўша ёққа чиқариб юборишни ният қилди. Шунга кўра Хожа Қози, Амир Қосим *қавчин*, Али Дўст *тағой*, Узун Ҳасан ва замон подшоҳининг мухлисларидан яна бир нечтаси ул ҳазратнинг бувиси Эсан Давлатбегимнинг маъқуловига кўра Ҳасан Яъқубни ихтиёрсиз қилиб, қандай йўсинда мумкин бўлса, ўша тарзда унинг касофатли ўйини йўққа чиқаришга қарор қилдилар. Шу ўй билан олий мартабали подшоҳ ҳамроҳлигида Ҳасаннинг маскани бўлмиш Арк сари йўналдилар. Ҳасан бу пайтда далага чиқиб кетиб, ов қушлари учир-иш билан машғул эди. У ҳодиса қайфиятидан хабар топиб, Самарқанд томонга равона бўлди. Кандибодомга етгач, бузуки хаёл ва фасод ўйи билан йўналиш тизгинини Аҳси тарафга бурди. Ҳазрат подшоҳ унинг қайтганидан огоҳлик топиб, амирлардан бир нечтаси музаффар туғли аскардан бир гуруҳи ҳамроҳлигида уни йўқ қилиш сари юзландилар. Бу кичик қўшиндан бир туғи манқилой расми билан олдинроқ юриб кетган

бўлиб, Ҳасан сафёра аскарларнинг муқаддима қисми келаётганидан воқиф бўлди ва ярим кечаси улар устига ҳужум қиларкан, навкарлари ўқ отишга тушиб, улардан бирининг ўқи Ҳасаннинг жон чиқар жойига тегди ва у ўзининг қора қилмишига яраша жазо топиб, ўша яраланиш оқибатида ўлим топди.

Мазкур воқеалар рўй бериб турган вақтда *минглик* қавмидан бўлмиш ва Умаршайх Мирзодан тарбиятлар топиб, аммо бир гуноҳ содир этгани натижасида саройдан қувилган Иброҳим сору Ашира қалъасига кириб, Бойсунқур Мирзо номига хутба ўқитди. Ҳазрат подшоҳ бу ишдан хабар топиб, мазкур йилнинг шабон ойи³⁸да ғалабага ёр мавкаб Ашира томон ошиқди. Иброҳим сору эса қалъанинг буржу борасини мустаҳкамлашга киришаркан, етиб келган зафар аломатли аскарлар камал ва уруш-саваш ишига ҳозир бўлдилар ва қўлларини уруш аслаҳалари сари чўзиб, қонли жанг ва ҳалокатли тўқнашув эшикларини қалъадагиларнинг ҳол юзи сари очдилар. Камал муддати қирқ кун давомида шу янглиғ кечди. Иброҳим Сорунинг аҳвол юзида ожизлик ва тушқунлик ҳолаги намоён бўлди. Ноилож, Хожа Қозини ўз гуноҳларига шафе қилиб, омонлик сўради, подшоҳ эса унинг гуноҳидан кечди. Иброҳим бўйнига қилич осиб ва қўлида кафанлик тутган кўйи қалъадан ташқари чиқди. Шундан сўнг зафарпаноҳ байроқлар Хўжанд томонга йўналди ва ул қалъада сокин турган Амир Мўғул Бин Абдулвахҳоб шиғовул подшоҳлик мавкаби яқинлашгач ва етиб келгач, истиқбол лавозимини

³⁸ 899 йил шабон ойи – 1494 йил 7 май – 7 июнь кўзда тутилган.

бажаришга шошилиб, ихлос маросимини бажо келтирди ва итоат занжирини елкасига ташлаб, шаҳар ва кўрғон калитларини мақсади ҳосил наввоб подшоҳга топширди. Ўша пайтда исломпаноҳ подшоҳ Султон Маҳмудхон Шохрухияни ўзининг кутлуғ тушиш иззатига мушарраф қилганини эшитди ва ойдин кўнглини илгариги кина-кудуратларни йўқотмок учун улуғвор тоғаси мулоқотига мойил бўлиб, Шохрухияга қараб кетди. Хон ул олий шонли хоқонларнинг кўзлари нури яқинлашгани ва етиб келаётганидан шоду хурам бўлди. Подшоҳ кўрунушхонага киргач, таъзим ва қутлов лавозимига риоя қилиб, ўрнидан турди ва ул ҳазрат ҳам адаб маросимига амал қилиб, тиззаси билан чўккалади. Сўнг олий мансабли хон исломпаноҳ подшоҳни меҳрибонлик ва ғамхўрлик оғушига тортиб, шафқат онлари ва кўнгил сўраш лаҳзаларидан бир сонияни ҳам холи қолдирмади. Мақтов хислагли подшоҳ икки-уч кун тоғаси суҳбатида қувонч ва хурсандлик билан вақт ўтказди. Шундан сўнг эса давлатининг қароргоҳи томон йўналиш байроғини ҳилпиратди.

Шунингдек, ўша йилда халифалик ва истиқлол дуржининг гавҳари ботир кишиларидан бир гуруҳи ҳамроҳлигида Ўратепани эгаллашга йўналди. Ўтган ҳикояларимиз мазмунидан англашиниб гурганидек, Ўратепа неча йиллар давомида Мирзо Умаршайх Кўрагон девони доирасида бўлиб, тилга олаётганимиз вақтларда Бойсунқур Мирзонинг гумашталари тасарруфига кирган бўлиб, у ерда Султон Али Мирзо ҳукумат юргизарди. Султон Али Мирзо юрт олувчи подшоҳ кўшини келаётганидан хабар топгач, Шайх Зуннунни қалъа муҳофизатига тайинлаб, ўзи эса Фалғар ва Масчо

кухистони томонга ошиқди. Саодатманд подшоҳ қанча манзилларни бо сиб ўтгач, Хўжанддан ўтди ва Султон Али Мирзонинг қочганидан воқиф бўлиб, ҳазрат султоннинг яқин кишиси Амир Низомиддин Али Халифа ва Мир Усмонни элчилик расми билан Шайх Зуннун олдига юборди. Шайх эса бахти қайтганлик ва толе пастилик тақозосига кўра Амир Халифани ушлаб, ул жанобнинг ҳаёти пойдеворини бузмоқчи бўлди. Ул яхши хислатли амир эса ҳазрат малики мутаол инояти билан қочиш иложини топиб, икки-уч кундан сўнг пиёда юрганча зафар насабли мавкабга етиб келди. Ўратепа ташқарисида каъба мартабали боргоҳ ўрнатилгач ва ул ҳудудда ғалла топилмаслиги ва дон-дун ноёб экани маълум бўлгач, амирлар ва давлат устунлари юртга қайтиб кетишни маъкул кўриб ва ҳазрат подшоҳ давлатхоҳлик тариқининг солиқлари маслаҳатига амал қилиб, оти жиловини Андижон томонга бурди.

Шунингдек, ўша вақтда Султон Маҳмудхон Ўратепага чексиз сонли лашкар юбориб, Шайх Зуннун эса қочиб кетди ва Ўратепа хоннинг мулозимлари тасарруфига кириб, ул ноҳия ҳукумати Муҳаммад Ҳусайн Кўрагонга тааллуқ топди. Ўша санадан то 908 йил³⁹гача унинг Ўратепада сардорлик айёми давом этди.

Султон Ҳусайн Мирзо Ҳисор вилоятига етишган пайтда Султон Масъуд Мирзодан ажраб чиққан Ҳамза султон ва ўғли Мамоқ султон ва Маҳди султон ва Муҳаммад Дуғлот 901 йилнинг муборак рамазон ойи⁴⁰да Андижон қасабасида жаҳон аҳли подшоси Бобур Мирзонинг иқбол ошиёнли даргоҳига

³⁹ 908 йил – 1502 йил 7 июль – 1503 йил 25 июнь.

⁴⁰ 901 йил рамазон ойи – 1496 йил 14 май – 13 июнь.

келдилар. Ул ҳазрат султонлар иззат-ҳурматини тутиб, кўрпачадан пастга тушди ва зиёфат лавозими ва меҳмондорчилик вазифасини адо этди. Ўша йилнинг шавволида Султон Маҳмуд Мирзо ўғилларининг мухолифати ва Султон Масъуд Мирзо ва Султон Али Мирзонинг доруссалтана Самарқандни камал қилгани хабари Андижонга етишди. Олий мартабали подшоҳ ҳам ул ўлкани эгаллаш истаги билан ғалабага элгувчи байроқни қилпиради. Ота-бобосининг салтанат пойтахти Самарқанд шаҳри яқинига етишгач, шижоат вужудли кўшинни камал ва уруш ишига буюрди. Уч-тўрт ой давомида шаҳарнинг уч томонидан шараф дуржининг уч дури самарқандликларни қаттиқ сикувга олиш учун тиришдилар. Шаҳарликлар ҳам шаҳарни сақлашда кўлларида келгунча саъй-ҳаракат кўргузиб, даввогарларга қарши мудофаа курашида мардоналикнинг юксак намунасини намоен этдилар. Шу аснода олийжаноб ҳидоят насабли хожа Яҳё Султон Али Мирзо олдидан зафар байроқли подшоҳ Бобур ҳузурига ошиқиб, бирдамликка келишини сўзларини арзга етказди ва ул мушфикона гаплар қабул қулоғига йўл топиб, подшоҳнинг олий мавкаби жаноб иршодпаноҳнинг илтимосига кўра Самарқанд ташқарисидан Суғд томонга икки-уч фарсах қуйироқка кетиб тушди. Ул тарафдан Мирзо Султон Али ҳам ўша ноҳияга келди ва кўшинни Қухак дарёси бўйидаги қулай мавзегга тушириб, хос кишиларидан тўрт-беш нафари билан подшоҳ мулоқотига етиш учун юрди. Ул ҳазрат хос ёронларидан тўрт-беш киши ҳамроҳлигида Қухак дарёсидан ўтиб, от устида турганча томонлар ўртасидаги мулоқот рўй берди ва мулкни эгаллаш чора-тадбири борасида-

ги сўзлар орага солиниб, ўша киш ул олий шавкатли шохзодалардан ҳар бири ўз давлат қароргоҳига қайтиб кетиш ва райҳонгу гул-чечакларнинг униб чиқиш мавсуми бўлмиш баҳор фасли бошида эса яна қайтадан Самарқандга юриш қилишга қарор қилинди. Шундан сўнг исломпаноҳ подшоҳ Андижон сари юзланди. Султон Али Мирзо Бухорога кетиб, ўша ерда қишламиш қилди. Амир Шайх Абдуллоҳ барлоснинг кизи мулоқотига ошифта бўлган Мирзо Султон Масъуд эса бу суюқлисини ўз никоҳига киритиб, Ҳисор томонга қайтиб кетди.

Мамлакат олувчи подшоҳнинг байроғи маҳчаси Қосон манзилига етишганда, Маҳди султон нусрат аломатли ўрдудан қочиб, Самарқандга кетди. Ҳамза султон руҳсат сўраб, у ҳам ўша шаҳар сари йўл олди. Бирок бир неча ойдан кейин Самарқандда Мирзо Бойсунқурнинг меҳрибонлиги ва эъзозига эришган бу иккала султон ул ҳазратдан ҳам юз ўгириб, ўзларини Муҳаммадхон Шайбонийнинг байроғи сояси остига олдилар [230-б.].

**МАМЛАКАТ ОЛУВЧИЛИК ОСМОНИ
ДОРО⁴¹СИНИНГ САМАРҚАНД ТОМОНГА
ИККИНЧИ МАРТА ЮЗЛАНГАНИ ВА УЛ
ШАҲАРНИНГ СУЛАЙМОН МАКОНЛИ ҲАЗРАТ
ПОДШОҲ [БОБУР] ҚЎЛИГА КИРГАНИ**

[231-б.] Осмоний мамлакатлар подшоси⁴² қишки бурждаги тўхтов чўзилишидан юраги сиқилган ҳамда ўз шараф уйи сари йўналиб, феруз рангли калъа ичидагиларни сиқувга олишга тиришган кўйи жаҳон олувчилик шартларини бажо келтирган баҳор фасли бошида Султон Али Мирзо шаҳарлар фахри Бухоро шаҳридан ғалаба насабли байроқни Самарқанд сари кўтарди ва неча бир манзил-бекатларни босиб ўтиб, Хожа Кордзан мавзесини лашкаргоҳ қилди. Мирзо Бойсункур ҳам жанговар кишилардан иборат кўшинни шаҳардан ташқарига чиқарди ва Сарипулни лашкаргоҳга айлантириб, иниси тўғрисида ўз чодирини куббасини баланд кўтарди. Исломпаноҳ ҳазрат подшоҳ ҳам муборак рамазон ойи⁴³да Андижон шаҳридан ул тарафга равона бўлди ва довурак сипоҳ билан манзил-бекатларни босиб ўтиб, Ёзйилқода осмон аломатли даргоҳ чодирини куббасини кайвон айвонидан ўтқарди. Шу мавзеда Бойсункур Мирзонинг Самарқанддан ташқари чиққани ва иниси рўпарасига келиб жойлашгани Бобур подшоҳнинг арз қулоғига етишди ва Тўлунхожа

⁴¹ Доро – катта ҳудудга ҳукмдорлик қилган Эрон подшоси номига ишора: Доролик қилиш «эғалик қилиш» маъносини ҳам беради. Бу ерда Бобур Мирзо кўзда тутилмоқда.

⁴² Куёшга ишора қилинган.

⁴³ 902 йил рамазон ойи боши /1497 йил 3 май/ кўзда тутилмоқда.

мўғулни ботир казоқ халқидан уч юзга яқин киши билан бирга олдинроқ юборди. Подшоҳлик мавкабининг яқин етишгани хабари Бойсунқур Мирзонинг маҳкам туриш ва барқарорлик пойдевориغا ларза солгач, бузилган кўйи Самарқанд томонга ошиқди. Тўлунхожа эса ўзига тобе кишилар билан тунда тўсатдан Бойсунқур Мирзо лашкаргоҳига етиб олиб, самарқандликлардан кўпини ўлим яқунли камон ўқи ярасидан майибмажруҳ ва бежону беруҳ қилдилар ҳамда мўл-кўл ўлжа олиб, соғ-саломаат қайтиш байроғини хилпиратдилар. Ҳазрат подшоҳ давлат тарафдорлиги тариқатининг ул солиқларини соврин ва инъомлар билан сийлаб, қалбларига фахру сарафрозлик бағишлагач, юзни мақсад сари қаратди. Мақсади ҳосиллик ва боши баландлик билан Шерозга етиб келиб, ул қасаба кўрғонини камал қилишга қарор берди. Ўша вақтда Шероз Қосим Дўлдойга қарашли ўлка бўлиб, ул диёр қалъасини Қосим Дўлдойнинг навкарларидан бири кўриқлаб ўтирарди. Мазкур ойнинг сўнгги куни⁴⁴ фалакка тегувчи байроқнинг ойчаси Шероз атрофи узра етишув нурини сочди. Қосим Дўлдой кўйган одамнинг эса қалъани сақлашга кучи етмай, пок қалбли подшоҳга нисбатан бўйсунуш ва куллуқ этиш шиорини юзага чикарди ва қалъа калитларини осмон иқтидорли даргоҳ эгаси наввоб Бобур подшоҳга топшириб, омонлик тилагач, унинг ҳаққида подшоҳона лутф амалга ошди. Шероз қалъаси кутволлиги Иброҳим соруға топширилди. Илоҳий бахт эгаси бўлмиш Бобур подшоҳ эса эртасига ҳайит намозини ўқигач ва ул саид айёмнинг бошқа во-

⁴⁴ 902 йил 30 рамазон – 1497 йил 2 июнь.

жибогу анъаналарини бажаргач, Самарқанд атрофига йўл олди ва Обёр кўруғига бориб тушди. Ўша куниси Қосим Дўлдой, Вайс Лоғарий, Ҳасан набира, Султон Муҳаммад Сайфал, Султон Муҳаммад Вайс тўрт юзга яқин киши билан Самарқанд гарафдан келиб, подшоҳ мавжабига кўшилдилар. Уларнинг сўзи шу бўлди: Бойсункур Мирзо Сарипулдан кўчиб, шаҳар сари юзланган вақтда биз ҳазрат подшоҳ давлатхоҳлиги учун унинг ўрдусидан ажралиб, бу томонга келганмиз.

Бир-икки кундан сўнг аниқ ва ойдин бўлишича, ул жамоат аслида Шерозни мудофаа қилиш мақсадида Бойсункур Мирзодан руҳсат сўраб, бу томонга шошилган эканлар. Аммо ул қалъанинг кишвар олувчи Бобур подшоҳ тасарруфи доирасига кирганини эшитгач, ноилжозлик қадамини мулозимат йўли бўйлаб босишга мажбур бўлишган.

Алқисса, олам подшоҳи Обёр манзилдан Қаробулок сари кўзгалди ва бир-икки кундан сўнг у ердан кўчди ва дарёдан ўтиб, Ём тўғрисидаги мавзе ғалабага ёр кўшин чодирлари устуни тикилган жойга айланди. Ўша куниси жасурлардан бир гуруҳи Хиёбон йўли бошида Мирзо Бойсункур аскарларидан бир тўпига дуч келиб, қахрамонлик отини кураш майдони сари чоптирдилар ва ҳамла ели билан жанг оловини алангалатиб, бир-бирининг қони билан уруш майдони тупроғини лойга айлантирдилар. Ўша аснода жон олувчи бир ўк Хожя Калонбекнинг акаси Хожагий Мавлоно Садрнинг бўйнига тегиб, ўша лаҳзадаёқ оёқдан қолиб, жаннат боғи сари юзланди. Хожагий Мавлоно Садр бир неча муддат илм ўрганиб, луғат ва ҳисоб-китоб фанидан соҳиби вокиф бўлган эди. Мактубларни ҳам яхши

иншо килур эди ва бир неча муддат Умаршайх Мирзонинг мухрдорлик вазифасини бажарганди.

Бойсункур Мирзога нисбатан душман сифатида келиб, Хожжа Кордзан мавзесида манзил тутган Султон Али Мирзо эса бир-икки навбат мухориба майдонининг довюракларидан бир тўдаси билан бирга Самарқанд яқинига юриш қилди. У билан шаҳардан чиқиб келган баҳодирлар ўртасида тўкнашув ва уруш-саваш олови аланга олиб, бироқ кўзлангани шаклида бирор иши илгари силжимади. Султон Али Мирзо ул жаннат аломатли шаҳар ташқарисида натижасиз узоқ ушланиб қолганидан умидсизланиб, Бухорога қайтиб кетди. Ҳазрат подшоҳ эса Ёмда бир неча кун турган пайтида Самарқанд қамалига киришиб, сўнг ул манзилдан кўчган кўйи шаҳаргача тахмин бўйича бир фарсах масофа бўлмиш Хон юрти мавзесини улуғворлик чодирларига макон айлади ва ўша ерда эллик кунгача тўхтаб турди. Ўша кунларда бир неча навбат бобурий лашкарнинг довюраклари билан бойсункурий кўшиннинг жасурлари ўртасида тўкнаш юз берди. Бу урушларнинг айримларида Амир Иброҳим Бекчик, Абулқосим Кухбўр, Амир Шоҳ кавчин ўта шижоат ва чексиз баҳодирлик намунасини кўрсатдилар. Самарқанд ахлидан бир тўдасини мажруҳ ва берух килиб, устунлик байроғини кўтардилар. Хиёбон бошида мардлик майдони аро жавлон уришган куни Амир Иброҳим Бекчик юзидан яраланди ва шу жиҳатдан кейинчалик «Иброҳим чопук» лақабини олди.

Ўша манзилдан яширин ғалабалар далили бўлмиш подшоҳ айрим самарқандликлар олдига битта чопар юборди ва уларни итоат ва бўйсунишга чакириб,

иноят коришиқ сўзларни етказди. Ул жамоат эса ул сўзлар қабулида тилни баёнга чоғлаб «Бобур подшоҳ мавкаби тунда Ғори Ошиқон томондан шаҳар сари йўналиши лозим, ўшанда хизмат камарини жон белига боғланса, мақсуддаги нарса қўлга киради» дедилар. Шунга кўра бир окшоми комрон подшоҳ кутлуғ оёғини узангига кўйиб, Пули Мағокка ошиқди. Бир нечта жасурлик аломатли пиёда ва отликни олдинроқ жўнатди. Шаҳар халқи бу ишдан хабар топиб, бирданига Ботир аскарлардан бир тўпи қаршилиқ оёғига қалқди. Бир неча муддатдан бери соҳибни далил подшоҳ Бобур Мирзо хизматида умр ўтказаётган Ҳожи пиёда ва Махмуд пиёдани ушлаб, ўткир қиличга гирифтор қилдилар. Мақтов хислатли подшоҳ чор-ночор зафар асарли лашқаргоҳга қайтди. Хон юрти мавзеси ғалаба аломатли байроқлар ойчаси ёғдуси туфайли жаннат ўтлоқларидан ҳам ёруғроқ бўлган вақтда ул ҳудуддаги қалъа ва қишлоқлар халқининг бариси салтанат ошиён даргоҳга чопарлар юбориб, итоат ва фармон бажарувчилик изҳорини қилдилар ҳамда тортиқ йўсини билан кимматбахо совғалар жўнатиб, шу орқали ўз ҳаётлари сари тинчлик ва осойишталик эшикларини очдилар. Шунингдек, Самарқанднинг хунарманду қосиб ва савдогар аҳлидан жуда кўп кишилар ғалаба шиорли ўрдуга келдилар ва ўрду бозор ҳудди шаҳар қаби фаровон ва ободончилик касб этди. Ўша аснода аъло ашраф қулоғига Шовдор тоғининг этагида Ургут деб аталувчи бир қалъа бўлиб, бир тўда кишилар ул қалъани беркитиб, бўйинларини подшоҳга итоат занжири сари эгмай ўтирибдилар, деган хабар етишди. Осмон хашамамли даргоҳ эгаси ул жамоатнинг таъзирини бериб кўйиш

учун ўша томонга йўналди. Ул қалъанинг атрофида зафар шиорли байроқ моҳчаси ёришиб чикқач, кўрғон аҳолиси тавба-газарру ва ожизлик эшиги орқали чикиб, Хожа Қозини восита қилиб, гуноҳларидан ўтишни сўраб, ялиниб-ёлворишга тушдилар. Ул тойифа ҳаққида подшоҳона кечирим амалга ошди. Шундан сўнг зафар аломатли байроқ Самарқанд сари йўналди ва Боғи Майдон навоҳи сидаги Қулба ўлангига бориб тушилди. Ўша орада Самарқанд аҳолиси ва сипоҳидан кўплаб киши шаҳардан ташқари чикиб, подшоҳ лашкаргоҳига яқин ердаги Пули Муҳаммад чап кўпригигача жиловни кўлдан чиқармай, ҳамла йўсини билан кела етишдилар. Ваҳолонки, подшоҳлик мавкабининг мулозимлари бул фурсатда ғофил ўлтирган бўлиб, уруш асбобларини ишлатишга тайёр эмас эдилар. Ноилож озгина шикаст рўй бериб, самарқандликлар Султонкули ва Бобоқулини асир олиб, қалъага элтдилар. Эртаси куни мақтов хулқли подшоҳ ул манзилдан кўзғалиб, Қуҳак дарёси яқинидаги Қулба сайхонлигининг боши зафар насабли кўшин чодирларининг тикланиш жойи бўлди. Самарқандликлар эса «жасоратга тўла Бобур подшоҳ кайтиб кетиш учун ул манзилни ихтиёр этган» деган тасаввурда бўлиб, шу сабабли кўплаб кишилар Шайхзода дарвозасидан чикиб, нусрат нишонли ўрду сари юрдилар ва Муҳаммад чап кўпригигача етиб келиб, жанг сафларини туздилар. Подшоҳ кўшини ҳам жасурлик отининг уруш-саваш маҳмизини қаттиқ ниқтаб, душман устига от қўйдилар ва фитна кўзғовчи найзалару қон оқизувчи қамон ўқлари захми билан қиёмат куни аломатини юзага чиқардилар. Жанг майдонининг чанги тез айланувчи фалак авжига етди ва қуёш

чехрасини қора парда билан тўсди. Қиличу шамширлар шуъласи темир совут йиртувчи баҳодирлар кўзини хира қилиб «чакмоғининг ёруғлиги кўзларни кетказгудек бўлур»⁴⁵ ояти маъносини юзага чиқарди. Ниҳоят фатху нусратнинг иси подшоҳлик мавкабининг йигит-яланлари димоғини муаттар қилиб, Самарқанд кўшини отлари жоловини шаҳар сари бурди. Улардан катта бир тўдаси бахтиқаролик арқонига илиниб, қолганлари не бир ҳийла-найранг ва эпчиллик орқасида кутулиб қочдилар. Қўлга тушганлар жумласидан бири Ҳофиз Дўлдой ўғли Муҳаммад мискин ва яна бири Муҳаммад Қосим набиранинг укаси Ҳасан набира эди. Шунингдек, тағин Самарқанднинг ятим ва лавандлари сарбадорларидан бўлмиш Девона жомабоф ва Кал қошук ҳам ўша куни тақдир сарпанжасига асир тушиб, Ҳожи пиёда ва Маҳмуд пиёда қасоси учун ўлдирилдилар. Бу энгилишдан сўнг қайтиб Самарқанд лашқари шаҳар қалъаси деворидан ташқари чиқа олмадилар. Подшоҳ аскарлари эса дадилланиб, хандаққача борадиган ва шаҳарликларнинг ташқарида ишлаб юрган кулларию канизакларини ўлжа олиб қайтадиган бўлдилар. Ўша аснода оламни безовчи офтоб Мезон буржидан чикди ва куз душмани совуқлик дамани уриб, қўлини боғу бўстон талон-тарожи сари чўзди. Подшоҳ амирлар ва кўшин бошлиқларига қишлоқ юрти борасида маслаҳат солиб, барчасининг кўнгли ушбу қиш Хожа Дийдор кўрғонида яшаб турмоққа, баҳор фасли бошида яна бир бор Самарқандга келиб, қалъа олувчилик шартларини амалга оширмоққа қарор топди. Шундан сўнг

⁴⁵ Қуръони карим, Нур (24) сураси, 43-оятдан.

кўчиб, мазкур кўрғонга уланган сайхонлик кутлуғ кўш ташлаш шарофатидан гардун кўкламзорининг рашк этадиган жойига айланди ва кўрғон ичида уй ва қапа куриш борасида барча бажариши шарт фармон берилди. Фармон ижрочилари буйруқ бўйича амал қилиб, ишлар битказилгач, подшоҳ ва амирлару кўшин аҳли Хожа Дийдор қалъасига кирдилар.

Оламини ёритувчи байроқ ойчаси мазкур манзилдан Хожа Дийдор қалъаси буржига кўчиб ўтган куниси Муҳаммадхон Шайбоний Бойсунқур Мирзо сўровига биноан Туркистондан илғор қилиб чиққан паҳлавонлик сулуқининг солиқларидан бир гуруҳи ҳамроҳлигида ўша сайхонликка етишди. Ҳазрат сулаймонмакон Бобур подшоҳнинг субҳоний тавфиқликда ўша куниси қалъага кирганини билгач, ҳайрон қолган кўйи афсус-надоматлар чекди. Ўша вақтда жаҳон аҳли подшоҳи ўз хизматида озгина одами бўлишига қарамай, тўкнаш ва уруш асбобини тайёрлашга киришиб, қалъадан ташқари чиқишга қарор қилди. Аммо бахтли тақдир Шайбонийхоннинг уруш майдонига тушмоғига йўл бермай, хон у ердан кўчиб, Самарқанд томонга йўналди. Бойсунқур Мирзонинг хондан қутган муддаоси ҳосил бўлмагач, унчалик ҳол-аҳволини сўрамади, Шайбонийхон умидсизлик ва ҳайронлик билан йўналиш байроғини Туркистон сари ҳилпиратди.

Шундан сўнг етти ой давомида қалъа атрофидаги сикувда қолиб, қаттиқ қийинчилик билан кун кечирган ва юзи сари шайбоний хонидан мақсади ҳосиллик эшиклари очилмаган Бойсунқур Мирзо ўз кўшинидан икки юз-уч юз киши билан бирга Хусравшоҳ мулоқоти томон йўналди. Термиз кечувига бориб тушгач, Султон

Масъуд Мирзога яқин қариндошлик нисбати бўлмиш ва ул шаҳарда бошқарув байроғини хилпиратиб ўтирган Саййид Хусайн Акбар босқин-чопқин учун Бойсункур Мирзонинг ўрдуси томон юзланди. Бироқ Бойсункур Мирзо дарёдан кечиб ўтиб, ортда қолган озгина одам устига бостириб келди ва Мирзо Бойсункурнинг чухраси Муҳаммад Тоҳирни қўлга туширишга муваффақ бўлди. Аскарлари эса озгина пўртални олиб, орқага кайтиб кетишди. Бойсункур Мирзонинг олий мавкаби Қундуз атрофига қўш ташлагач, Хусравшоҳ кутиб олиш маросими ва ниёзу нисор лавозимини бажо келтириб, томонлар ўртасида чиройли бир тарздаги учрашув рўй берди.

Бойсункур Мирзо давлат марказини бўш қолдирган ўша маҳалда саодатга ёр Бобур подшоҳ бу воқеадан хабар топиб, зафар эпкили байроқни Самарқанд томон хилпиратди. Каттаконлар ва аҳоли олий мавкаб келаётганидан воқиф бўлишгач, тўп-тўп бир-бири кетидан ва орқама-орқа истиқболга ошиқдилар ҳамда олий палосни ўпиш шарафига эришгач, қимматбаҳо тўхфа ва муносиб гансуқотларни тортиқ қилиб, подшоҳликнинг турли-туман сийлов ва илтифоти билан сарафроз бўлдилар. Ва ул ҳазрат 903 йил рабиулаввал ойи охири⁴⁶да ота-бобосининг дорулмулкни қутлуғ талъат бахти билан гардун гулшани рашк этадиган жойга айлангириб, Самарқанд қалъасининг Бўстонсаройига қўш ташлади ва мағфират паноҳ соҳибқирон Амир Темур тахтгоҳига саодатли қадами шарофати билан Эрам бўстонидек ям-яшиллик ва тоза-

⁴⁶ 903 йил рабиулаввал охири – 1497 йил 27 ноябрь – 26 декабрь.

лик бағишлади. Барча ашроф ва каттаконларни Аллох улуғворлиги сояси остида ходисалар офтоби куйдиришидан омон бўлажакларига ишонтирди. Азоб-укубат тагида эзилган, турлук меҳнату заҳмат курбони бўлган бечора фукарога адолат ёйиш ва дод сўраш билан умид бағишлаб, золимлар ва зўравонларнинг зулм сарпанжасини уларнинг арз этагига етмас қилди. Бобурий амирларга ҳам имкон борича ғамхўрлик кўрсатди. Шу зайл қудраг байроғи уруш майдони узра омонлик билан кўтарилган кўйи юз кун давомида Самарқанд шаҳри саодагманд подшоҳнинг адолату эҳсони нуридан фирдавсмонанд бўлди. Шундан сўнг, хали куйида баён этмокчи бўлган имиз ишлар сабабли, самарқандликлар бундай бахт давлатидан маҳрум бўлиб, нусрат нишонли мавқаб Андижон томонга юзланди. Чунончи, тез орада ул ҳикоят ҳолати ўқувчи арзига етажак ва ширин сўзли калам бу қискача баён тафсили борасида саъй-ҳаракат етажакдир [234-б.].

МИРЗО БОЙСУНҚУР ВА АМИР ХУСРАВШОҲНИНГ ҲИСОРИ ШОДМОН ТОМОНГА ҚЎШИН ТОРТГАНИ ВА СУЛТОН МАСЪУД МИРЗОНИНГ ОЖИЗЛИК БИЛАН ЎТА ҚАЙГУДА ХУРОСОН САРИ ҚОЧГАНИ ЗИКРИ

[235-б.] Мирзо Бойсунқур бир неча кун Қундузда истикомат қилгач, Амир Хусравшоҳ ёмғир томчилари миқдоридаги қўшин ва кўп сонли сипоҳ билан ул ҳазрат хизматида Ҳисорни эгаллаш учун юзланди. Омуя дарёсидан кечиб ўтиб, Чағониёнга етгандан кейин Султон Масъуд Мирзо олдига гапга чечан

қосидлар юбориб, ҳар хил баҳона ва алдов тили билан «давлат ишида шуниси муносиб кўринмоқдаки, Сиз ҳазрат қалъадан ташқари чикиб, бу тарафга ташриф буюрсангиз ва укангиз билан бирга Самарқанд фатҳини юксак ҳимматингиз ниятига айлантурсангиз. Шуниси аниқким, ул дилга ёқар ўлка эгаллангач, оға-инидан бири мазкур шарафли шаҳарда ўрнашса, яна бирови эса Ҳисорда бошқарув туғини ҳилпиратса» деган мазмундаги хабарни етказди. Султон Масъуд Мирзо бу сўзларни эшитиб, бундай таклифни рад этиш ё қабул қилиш қарори ўртасида тараддулланиб, душманнинг макру алдовидан ғофил қолган кўйи бу воқеа оқибати борасида уйга толди. Ўша аснода не қилишини билмай қолган бу шоҳзоданинг амир Шайх Абдуллоҳ Барлосни ўз давлатида тўла ихтиёр эгаси этиб, обрў-эътиборини оширганидан кўнгли қолиб юрган амирлар ва ичкилар бир-бир, икки-икки Мирзо Бойсунқур ўрдуси сари кета бошладилар. Бойсунқур Мирзо эса буни бўлажак фатҳу зафар аломати англаб, Амир Хусравшоҳ жиловида Чағониёндан Ҳисор томонга илғор солди ва сахар ноқораси чалинадиган вақтда ул қалъанинг атрофини ўраб олиб, қамалга киришди. Ўша тунда Султон Масъуд Мирзо отаси қурдирган Давлатсарой деб аталувчи бинода ётар экан, воқеа нелигидан хабар топгач, қайноғаси Амир Шайх Абдуллоҳ билан бирга қочишга қарор қилиб, Амударёнинг ўмуж кечувидан ўтди. Илгар и зикр этганимиз Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро билан Бадиуззамон Мирзо уруши содир бўлиб турган пайтда Нишин сайхонлигига етиб, шафқат кўзи диққатига сазовор бўлди.

Хусравшоҳ эса Мирзо Бойсунқурни Ҳисорда

салтанат ўриндигига ўтказиб, Хатлонни ўз укаси Амир Валита берди. Бир неча кундан сўнг Балхни қўлга киритиш ўйида оёғини узангига қўйиб, Назар Баҳодирни манғлой йўсини билан олдинроқ жўнатди. Бу жикоянинг тафсилоти эса ўз ўрнида зикр этилажак, иншооллоҳи таоло [235-б.].

**САМАРҚАНДНИНГ ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД
БОБУР ПОДШОҲ ДЕВONI ТАСАРРУФИДАН
ЧИҚҚАНИ ЗИКРИ ВА МИРЗО ЖАҲОНГИРНИНГ
САРОЙДАГИ АЙРИМ АМИРЛАР ИҒВОСИГА УЧИБ,
ШУ ҚУТҚУ ОРҚАСИДА ҚАРШИЛИК КЎРСАТГАНИ
БАЁНИ**

[259-б.] Назм:

Салотине ки кишвар мекушоянд,
Зи ихвон гуйи давлат мерубоянд.
Набошад аз хилофи зулмкийшон,
Ба як минвол доим ҳоли ийшон.
Ба як наҳзат гаҳе мулк ситонанд,
Гаҳе дар кори худ хайрон бимонанд.
Самар нушанд гоҳе дар Самарқанд,
Замоне не самар ёбанд, не қанд.
Ченин бошад дар аввал ҳоли ийшон,
Бувад дар ўфту хез иқболи ийшон.
Вале ёбанд охир сарафрозий,
Чу султони жаҳон хокони ғозий.
Захириддин Муҳаммад подшоҳе,
Кимонандаш набуда динпаноҳе.
Ҳадиве комрони пур таҳаввур,
Малози мулку миллат Шох Бобур.

Мазмуни:

Мамлакат олувчи султонлар,
Оғо-инидан давлат тўпин олиб кочарлар.
Бўлмас зулм мазҳабдилар қаршилигидан,
Ҳоллари ҳеч қачон бир хил.
Бир юриш билан гоҳо юрт олишар,
Гоҳида ўз ишларида хайрон қолишар.
Гоҳи самар-мева ерлар Самарқандда,
Бошқа вақт на самар топишар, на қанд.
Бошида бўлар ҳоллари уларнинг шундай,
Иқболлари доимо юрар уриниб-суриниб.
Лекин топишар охирида сарафрозлик,
Мисоли жаҳон султони ғозий хоқондек.
Заҳириддин Муҳаммад подшоҳдир у,
Унингдек бўлмаган ҳеч бир динпаноҳ.
Мақсади ҳосил жасоратга тўла дили,
Юрту халқ бошпанаси Шох Бобур.

Ва хўжаста сифатли ул саодатманд подшоҳнинг ахволл кайфияти Самарқандни олгандан сўнг ушбу сингари бўлди: Қамал кунлари чўзилавергач, уруш ва тўқнашувлар ҳаддан ошавергач, самарқандликлар ўта даражада кашшоклашиб ва камбағаллашиб қолган эдилар. Улардан кўпчилигининг ўзи уруғ экадиган бўнакка зор ва ҳар нарса учун қарз кўтаришга тайёр эдилар. Шу сабабли ул жаннат аломатли ўлканинг бу барча аҳолиси ва деҳқонларидан фармони вожиб подшоҳнинг амирлари ва кўшин аҳли кўлига бирон нарса тегиши амри маҳол бўлиб қолганди. Ён-атрофдан ўлжа қилиб келинган арзимас моллар эса озгина вақт ичида сарфланиб, бутун бошлиқ кўшинга етадиган бирон нарса қолмаганди.

Барча бажариши лозим бўлган фармонга биноан Ахсида ҳоким бўлиб қолган ва хамиша ёвуз феъллиги зиёдалиги сабабидан фитна кўзғаш режасини қалби саҳифасига ёзиб юрган Узун Ҳасан зафар насабли мавкаб мулозимлари аҳволи ёмонлашганидан хабар топиб, яширинча равишда Самарқандга чопарлар юбориб, амирлар ва сипоҳиларни Жаҳонгир Мирзо салтанати сари ундаган кўйи макру тузоқ эшикларини очди. Ул тоифнинг кўч ва яқинлари Фарғонада бўлгани ҳамда бу каби қашшоқлик сабабли Самарқандда туриш табиатларига мос тушмаганидан ихлос ипини вафосизлик қайчиси билан қирққанча бир-бир, икки-икки Андижон томон юзланиб, Самарқандни ташлаб қочдилар. Хонқули, Баёнқули, Иброҳим Бекчик, Султон Аҳмад Танбал қабилар ана шулар жумласидан эдилар. Умуман, барча мўғуллар бу жамоат билан келишиб, қочмоқ қарорини ихтиёр этишди. Мақтов хислатли подшоҳ аҳволни бу янглиғ кўргач, рўй берган бузғунчиликни бостиришга биргалашиб ҳаракат қилишлари ва қочганларни Самарқандга қайтариб, айрим ўжарларининг эса адабини бериб қўйишлари мақсадида Узун Ҳасан эътикод қилувчи Хожа Қозини Ахси томонга юборди. Хожа Қози мақсад-манзилга етгач ва келгани сабабини Узун Ҳасан қулоғига етказгач, Узун Ҳасан ул халқ жамоасига йиғилиш борасида буйруқ берди ва кўпчилиги йиғилгандан сўнг Султон Аҳмад Танбал билан келишган ҳолда подшоҳга нисбатан қаршилик шиорини намоён қилиб ва Мирзо Жаҳонгирни салтанатга тайинлаб, бир чопарни олий тахт пойига жўнатиб, у орқали жасорат тили билан «Доруссалтана Самарқанд саодатманд подшоҳнинг

эгаллаш доирасига кирган ушбу айёмда Андижон шахрининг Жаҳонгир Мирзо девонига гааллук топиши муносиброқ кўринади» деган мазмунда хат юбордилар. Қилни кирк ёрувчи ақлли ва доно подшоҳ бу илтимосни икки жиҳатдан қабул қилмади: Биринчиси шуким, ўша пайтда Султон Маҳмудхон ҳам Андижонга кўз тикиб юрар, аммо унинг сўрови Бобур Мирзо томонидан рад этилганди. Шу сабабдан ҳам бу гап сира-сира мақбул тушмасди. Иккинчидан, Султон Аҳмад Танбал ва осмонга етувчи даргоҳнинг кўпчилик мулозимлари Самарқанддан Андижонга қочиб кетган маҳалда бу душманларнинг илтимоси қабуллик даражасини топса, узоқ-яқиндаги халқу эл ва турку тожик буни салтанат саройи ва истиклол эгасининг аҳволи ожизлигига йўйишлари турган гап эди.

Фарғона амирларининг чопари изига қайтиб кетгач, эшитган жавобини бориб уларга етказар экан муҳолиф гуруҳларнинг барчаси Жаҳонгир Мирзонинг иззат қароргоҳи бўлмиш Аҳсида тўпланиб, ёғийлик ва исён усулида тугён ясаб, подшоҳга қарши бош кўтарган кўйи Андижон кўшинини юриш сари бошлаб, подшоҳнинг фармони бўйича Андижон томон келаётган Тўлунхожа мўғул устига бир илғор гуруҳини юбордилар. Ул исёнчи тоифа Дуоб ўртасида тўсатдан Тўлунхожа устига етиб келиб, уни ушлаб олганча Узун Ҳасан олдига олиб бордилар ва Тўлунхожа шу онда қатлга етди. Алқисса, Андижон чети Жаҳонгир Мирзонинг ходимлари ва тобе кишиларнинг чодирлари устунлари қоқилган жойга айлангач, кишвар очувчи ҳазрат Бобур подшоҳнинг фармониغا биноан ул ўлканинг ҳокими бўлиб ўтирган Али Дўст Тағой қалъа

атрофини беркитиб, халқ кўнглига тасалли бериш мақсадида қалъа сакловчилик ишлари ва уруш асбобларини тартибга солиш ҳаракатига тушди. Хожа Мавлоно ўша кезде қарамоғидаги хос чорва молларидан ўн саккиз минг бошга яқин кўйни уларнинг лашқари ва тобе кишилари орасида тақсимлаб берди. Қамал кунлари узокқа чўзилгач ва Узун Ҳасан, Султон Аҳмад Танбал бузғунчилигининг олови надомат ва пушаймонлик суви билан пасаявермагач, Хожа Мавлоно Қози ва ҳазрат Бобур подшоҳнинг онаси ва бувиси кетма-кет ва тўхтовсиз равишда Самарқандга чопару хат-хабар юбордилар ва ҳаддан ташқари равишда жуда ўтинч ила ғалабага ёр лашқарни бу ёққа жўнатишини илтимос қилиб, ўзларининг ночор ва аянчли аҳволда қолганликларини етказдилар. Шу аснода бузғунчи моддалар замон подшоси баданини қуршовга олиб, тожу тахт эгасининг табиати ўз меъёридан ошиб, оғир бир касаллик фасод эшикларини очди, табиат султони эса мудофаа мақомида собитқадамлик қилиб, беш-олти кундан сўнг ул касаллик пасайиш сари юзланди. Аммо соғайиш айёмида парҳезсизлик рўй бериб, хасталик яна қайталана бошлади ва бу қайталаниш чоғи аҳвол шу даражага бориб етдики, халқнинг ул нури дийдасида гапиришга ҳам мажол қолмади ва касалга қараб ўтирганларнинг ул ҳазратнинг соғайиши умидида лабларига сув томизишдан бошқа имконлари бўлмади. Абдийликка уланган давлат устунлари эса подшоҳ бошидан ўтириб, Самарқанд фуқароларига садақа ва сийловлар улашдилар. Масиҳона нафасли табиблар парҳез ичимлик ва овқат, дору дармон аралашма тайёрлаш билан машғул бўлдилар ва Хизр қадамли солиҳлар тазар-

рую эҳтиёж билан олий мутлак ҳақимдан подшоҳнинг хўжаста сифот зоти сихат-соғлигини тиладилар. Худого шуқр ўша бир неча кундан сўнг қазо дорушшифосидан шифо етиб, ер юзи подшоҳининг меъёр коидали мазожи соғайиш сари юзланди, қаттиқ дард эса ул лутфу қарам қонининг латиф жисмидан узоқлик истаб, мамлақат олувчи ҳазрат даргоҳининг яқин кишиларининг шодлик шовқини қайвон айвонидан ўтиб кетди. Ва ўша айёмда яна қайта Али Дўст Тағой ва Хожа Қозининг муҳолифлар жамоаси ҳақида битилган ва зафар аломатли кўшинни сўраб ёзилган хатлари етишди. Шунга кўра мақсади ҳосил подшоҳ юз кун давомида Самарқанд ўлкасини оламни безовчи талъати шарофатидан Наврўз фаслидан ҳам хуррамрок бир равишда яшнатиб тургандан сўнг йўналиш юзини Андижон томонга қаратди ва мазкур йилнинг ражаб ойи⁴⁷га дахлдор бир шанба куниси ғалаба аломатли байроқларни хилпиратди ва сешанба куни Хўжанд қасабаси саодатманд подшоҳнинг ҳузури бахтидан жаннати аъло равнақини топди. Ўша онда эса Андижондан бир чопар ҳам келиб қолиб, арз шарафига «бундан етти кун олдин Али Дўст Тағой муҳолифлар билан келишувга эришиб, Андижон дарвозасини уларга очиб берди» деган хабарни етказди. Бу воқеанинг рўй бериш ҳолати шундай эдиким, жаҳон аҳли подшоҳининг касали ўта қучайган пайтида Узун Ҳасан навкарларидан битгаси элчилик йўсини билан олампаҳоқ даргоҳга келган бўлиб, амирлар ва давлат устунлари ул ҳазрат соғаймасдан бурун мазкур элчига қайтиш учун

⁴⁷ 903 йил ражаб ойи – 1498 йил 23 февраль – 25 март оралиғи.

рухсат берган эдилар. Ул шахс эса замон подшоҳи касалининг ўта авж олгани хабарини Узун Ҳасанга етказди, Узун Ҳасан эса уни Али Дўст Тағой олдига юборди. Ҳалиги одам бориб, воқеани бориचा айтиб берди. Шунга кўра, Дўст Али Тағойнинг чидам ва қарор устунлари ларзага келиб, ярашишга мойил бўлди ва мухолифлардан бир нечасини Андижон дарвозаси ёнига чорлаб, ўртага қасам билан аҳду паймон сўзини солгач, қалъа ва шаҳар калитларини топширди. Мирзо Жаҳонгир ва ул ҳазратнинг тобеларига Андижонни эгаллаш муяссар бўлгач ва подшоҳликнинг зафар гавдали соябони Хўжандга етишгани хабари тарқалгач, Абдуллоҳ исмли ва илгариги дастур бўйича ҳазрат подшоҳ давлати тарафдорлигига тиришиб турган хожа Мавлоно Қозини Арк дарвозаси олдида шаҳид қилиб, ул жанобга қарашли барча яқинлари ва навкарларини туттириб, мол-мулкларини талон-тарож қилиб, золимлик туғини кўтардилар. Ваҳоланки, Хожа Мавлоно Қози валийлик паноҳи ҳазрат Хожа Носириддин Убайдуллоҳнинг тарбия қилган муридлари жумласидан бўлиб, жаноб жалол Ҳақ иноятига бўлган ишончга кўра хавф-хатарга қон кураш майдонларида ҳам ўта журъат ва довюраклик кўрсатарди. Алқисса, бу қайғули ахбор олий рутбали подшоҳ арзига етишгач, ғаддор замонанинг носоз ишларидан ва жаноб шариат шиорнинг шаҳид этилганидан кўп қайғуриб, неча бир афсус-надомат чеккан кўйи Султон Маҳмудхондан ёрдам сўраш, балки бу султонни чексиз лашкар билан Андижон тарафга юришга ундаш илинжида Амир Қосим қавчинни Тошкандга жўнатди. Амир Қосим қавчин Султон Маҳмудхон мулозиматига мушарраф бўлгач ва ул

ҳазратнинг илтимосини арзга етказгач, хон бу илтимосни ижобат шарафига яқин тутиб, исёнчи муҳолифларни йўқотиш сари юзланди. Кишвар олувчи ҳазрат подшоҳ эса хоннинг олий мавкаби юришга отланганидан хабар топиб, кутиб олиш маросимини адо этиш мақсадида Хўжанддан чиқиб, истиқбол учун Оҳангарон сайхонлигида манзил тутмоқ сари ошиқди ва ўша ерда икки бахт юлдузининг бирга порлаб чиқиши рўй бериб, ҳар икки тарафдан бирдамлик ва муҳаббат шартлари амалга ошди. Муҳолифлар бу воқеадан вокиф бўлишгач, Аҳсида йиғилиб, хонлик тахти пойига элчи ва хат юбордилар ва шойиста хизматлар адо этмоқ мажбуриятини бўйинларига олиб, яраш ва сулҳ талабгори бўлдилар. Хон эса Оҳангарон текислигидан Аҳси тарафга равона бўлиб, улуғлар йўлбошчиси Хожа Абулмакорим ва Султон Аҳмад Танбалнинг акаси Иброҳимни элчилик расми билан Узун Ҳасаннинг ёнига юбориб, исёнчиларни келишиш йўли сулуки сари чақирди. Улар эса хон даъватига кўра ихлос изҳорини қилиб, ёлғон қоришиқли сўзларни тилга олдилар ва хонлик кўшинининг орқага қайтишини илтимос қилдилар. Султон Маҳмудхон ғоятда содда кўнгил киши бўлгани сабабли душманларнинг ясама сўзларига лаққа учиб ва агар яна бир манзил Аҳси сари олдинга кадам босганида ғалаба муяссар бўлиб турган бир маҳалда ёлғон сўзларни қабул қулоғи билан тинглаган кўйи Тошкент томон юзланди. Шунда, подшоҳликнинг олий мавкабидаги кўч ва яқинлари Андижонда қолган мулозимлар ул шаҳар эгалланиши орзусидан умид узиб, тушқин кайфиятда олти юз нафарга яқин киши ул ҳазратдан ажралдилар. Али Дарвишбек, Али Мазид

кавчин, Муҳаммад Боқир, Шайх Абдуллоҳ эшиқоғоси, Мирам Лоғарий ана шулар жумласидан эдилар. Аммо амир Қосим кавчин, Вайс Лоғарий, Иброҳим Сору, Ширам Тағой, саййид Қаро, Амир Шоҳ кавчин, саййид Қосим эшиқоғо, Қосим Ажаб, Али Дўст Тағой ўғли Муҳаммад Дўст, Муҳаммад Али мубашшир, Худойберди тўқчи мўғул, Ёрак Тағой, султон Али Бобо, Пир Дарвиш, Шайх Вайс, Ёр Али Биллол, Қосим Мир охур, Ҳайдар рикобдор Эса икки юздан кўпроқ киши билан улуғлик ва саховат денгизи бўлмиш Бобур подшоҳ хизматида собитқадамлик қилдилар. Ул ҳазрат қўл остидаги мазкур кишилар билан ҳамжиҳатликда Хўжанд томонга қайтиб келди ва шу зайл бир неча кун вақти жуда ҳам паришонликда кечди. 904 йил⁴⁸и ҳазрат подшоҳ Ўратепа ҳокими бўлмиш Муҳаммад Ҳусайн Кўрагон олдиға бир чопар юбориб «Хўжанд жуда тор жой бўлгани учун олий мавқаб ходимлари чексиз даражада сиқилиб қолишлари турган гап. Истагимиз шуким, бу киш Соғарж кишлоғида кишлов қилинса» деган хабарни етказдилар. Муҳаммад Ҳусайн бу ишни жоиз кўриб, зафар гавдали байроқ етишув нурини Соғарж узра сочди. Бир неча кундан кейин Иброҳим Сору, Вайс Лоғарий, Ширам Тағой кўшиндан бир гуруҳи билан фармонга биноан ҳар калай ул диёрни эгаллаш хаёлида Ёзййлок сари юзландилар. Ўша вақтда Саййид Юсуф Ўғлокчининг ақасининг ўғли Аҳмад Юсуф ўз амакисидан бурунроқ ул тарафларнинг волийси бўлган эди.

Алқисса. олий мартабали подшоҳнинг амирлари ва кўшини ўша қишда Ёзййлок диёрида ниҳоятда саъй-

⁴⁸904 йил – 1498 йил 19 август – 1499 йил 7 август.

харакатлар қилиб, баъзи бир қалъаларни қилич зарби, айримларини эса ақлу тадбир ишлатиш билан тасарруф доирасига киритдилар. Бу хабар Самарқандга етишгач, хазрат подшоҳнинг Хўжанд сари йўналганидан сўнг ул фирдавсмонанд шаҳарни истило қилишга эришган Мирзо Султон Али Саййид Юсуфни яширинча равишда қудрат фармонли подшоҳ тарафдорлари қаторида тартиб топган бўлса керак деган гумон тасаввурида Хуросон томонга жўнатди. Совуқ мавсуми ва қиш фасли охирига етишгач ва «бас сиз Аллоҳнинг раҳмати – ёмғирнинг изларига қаранг: – У қандай қилиб ерни ўлгандан кейин тирилтиради-я!»⁴⁹ оятининг хақиқати кўриниш бергач, Султон Али Мирзо ҳидоят насабли жаноб хожа Қутбиддин Яҳёдан Соғаржга боришларини ва яхши сийратли подшоҳдан яраш сулҳномасини тузишни сўрашни илтимос қилди. Хожа ул илтимосни қабул қилиб ва олий химматни ярашиш қоидаларини тузиш сари йўналтириб, Соғаржга ташриф буюрди. Пок эътиқодли подшоҳ эса етуклик ва муршидлар асҳоби бошлигининг шариф қадамини ғанимат санаб, таъзим ва эъзоз пайидан бўлди. Хожа сулҳ ва сафо бобида хожа нимани аъло кулоққа етказган бўлса, қабул иззатига сазовор қилди. Хожа Яҳё муваффақиятга эришиб, Самарқандга қайтиб кетди. Олий мақомли подшоҳ эса Ўратепанинг жануб томонида жойлашган бир яйлоқзорда манзил тутди ва мулкни эгаллаш тадбири борасида боши қоғиб, мақсадларни бериши мумкин бўлган бирон тарафга бориш хаёли иқбол аломатли кўнгли сари йўл топмас ва бул ноҳияда ўтиришдан ҳам

⁴⁹ Қуръони карим, Рум (30) сураси, 50-оятдан.

муваффақиятга етишув эшиклари хурматли ходимлар рўзгори юзи сари очилмас эди. **Мисра:** Не ройи сафар кардан ва не руйи иқомат – На сафар қилмоқ қарори бор, на ўтиришга тоқат; Шу аснода подшоҳ давлати тарафдорлари каторида турган улуғлар ифтихори хожа Абулмақорим нусрат аломатли лашқаргоҳга келди ва асл зотли подшоҳ мулоқоти шарафини топиб, жоҳу жалол мавкаби мулозимлари бузилиб кетгани сабабидан кайфияти юзига малол чанги ўтириб ва соф кўнгилли подшоҳнинг фатҳу нусрати ниятини қилиб, баракатли фотиҳа сўзларини тилида айлантиргач, кетишга рухсат сўради. Ўша куннинг охирида Али Дўст Тағой олдидан мамлакат олувчи Бобур подшоҳ хузурига бир қосид келиб, мақсади ҳосил наввобга: – Али Дўст душман тўдаси билан тил бириктириб, Рустам шижоатли Бобур подшоҳга эса қарши чиққанидан ниҳоятда пушаймондир. Шу сабабли «осмон асосли даргоҳ эгаси ўзининг чексиз лутфи орқасида гуноҳларим ёзуви устига кечирим чизигини тортиб, Марғинон тарафга ташриф буюрсалар, мен эсам хизматкорлик қадамлари билан шаҳрпёрлик мавкабини кутиб олиб, бундан сўнг куллик ва итоат йўлидан ташқари қадам босмай, дея илтимос қилмоқда, – деди. Бу сўзлар сўз мағзини англовчи подшоҳ қулоғига етишгач, кун ботиши пайтида тез суръат ва шитоб билан Марғинон сари йўналди. Йигирма беш фарсахлик масофани икки кеча ва бир кундузда босиб ўтиб, оламни безовчи куёшнинг оқ нурли байроғи машриқ уфқидан кўриниб, умидсизлик бурчагида илҳақ ўтирганларнинг меҳнат тунини қувонч ва хурсандчилик кунига айлантирган тонг чоғи подшоҳлик равнақи зафар байрогининг ойчаси

етишув партавини Марғинон дарвозаси узра таратди ва кўрғон дарвозасининг ички томонида унинг қутлуғ кадамини интизорлик билан кутаётган Али Дўст аҳду паймон қоидалари амалга ошгач, дарвозани давлат ва иқбол эшиклари каби жоҳу жалол мавкабининг мулозимлари юзи сари ланг очиб, халифа насабли узангини ўпиш шарафини топиб, подшоҳлик иноятига эришди. Подшоҳу амирлар ва кўшин йўл хордикларидан тинчигач, барча бажариши лозим бўлган фармонга биноан амир Қосим қавчин зафар ойинли лашкардан бир гуруҳи билан бирга Андижоннинг жанубидаги тоғлик халқини қаршилик саҳросидан дўстликнинг катта йўлига солиш учун ўша томонга йўналди. Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий ва Сайди қаро лашкарнинг яна бир гуруҳи билан бирга Аҳси сари кетдилар. Уларнинг мақсади Хўжанд дарёсидан ўтиб, ул тарафнинг тоғ халқини итоатга киритиб, бош кўтаришга йўл қўймаслик эди. Амирлар кетганидан сўнг бир неча кун ўтиб, Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал фурсатни ғанимат билиб ва Андижон, Аҳси лашкарини йиғиб, Жаҳонгир Мирзонинг узангисида отлари жиловини Марғинон тарафга бурдилар. Ул қасабанинг бир фарсахлик ерига етишгач, Марғиноннинг шарқий қисмида жойлашган Себиён кишлоғида манзил тутдилар ва қалъа олишлик асбобларини тартибга солгач, бир-икки кундан сўнг қалъа сари юзландилар.

Шажоат паноҳли подшоҳ довюраклардан бир бўлагини муҳолифларга қарши курашиш учун тайинлади ва ул жамоат шаҳардан ташқари отилиб чиқиб, ўк отмоқ ва қилич солмоқ сари билак шимарганча душманларнинг қалъага яқинлашишига йўл қўймадилар.

Андижон жанубидаги тоглик ерларга кетган амир Қосим қавчин ва жангчилар гуруҳи у ерларнинг аймақ-қавмларини тўлалигича эл ва итоатга киритдилар. Ахси томонга кетган Иброҳим Сору ва унинг дўстлари Поп қалъаси ва яна бир-икки қалъани олиб, ғалаба байроғини ҳилпираддилар.

Фарғона шаҳри халқининг Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал каби иккита кофир мазҳабли золим ҳукуматидан безор бўлган хоҳ таниш, хоҳ нотаниш кишилари уларга нисбатан юракларига ҳаддан зиёд нафрат ҳиссини тугиб, осмон ғулумли подшоҳнинг аъзам амирлари Ахси ҳудудида ғалаба аломатли байроқларни баланд кўтариб, қалъа ва кўрғонларни эгаллаш сари киришганларида, Ахсининг каттаконларидан бири Ҳасан ва Такча номли авбош ва ятимлардан бир тўдасини йиғиб, Ахсининг тоғдек тош қалъасини беркитиб, Иброҳим Сору ва Вайс Лоғарий, Сайдий Қаро бошлиқ подшоҳ кўшинини ўша ерга киритди. Шу вақт яхши бир тасодиф рўй бериб, ўша вақтда Ҳайдар Али кўкалтошнинг ўғли Банда Али ва Ҳожи ғози *манғит* Султон Маҳмудхоннинг жаҳон аҳли подшоҳи учун ёрдамга юборган лашкари билан бирга Ахси яқинига етишдилар ва бу хабар Мирзо Жаҳонгир ўрдусида миш-миш бўлиб, Узун Ҳасан маъюс тортиб, қайғуга ботган кўйи шижоат касбли ишончли кишилари ва уруш истовчи довюраклардан бир тўдасини Ахси қалъаси ёрдамига жўнатди. Ул жамоат тоғ пайти, аслида эса ўзларининг бахтсизлик туни чоғи, дарё қирғоғига етишиб, подшоҳ амирлари ва кўшини ҳамда олий мартабали хоннинг нўён ва лашкари қандайлигидан огоҳлик топиб, саросимага туш-

ганча бир бўлаги дарёдан кечиб ўтиш хаёлида яшинга ўхшаш отларга миндилар, яна бир бўлаги эса кема ичига кирдилар. Аммо жанг денгизининг наҳанглари, яъни музаффар туғли подшоҳнинг давлатхоҳлари уларга кемани дарё қирғоғи сари юқорига тортиб, сувдан чиқиб олишлари учун фурсат бермай, балки ул зафар киришимли кўшин яланғоч отларга миниб, тўп-тўп ҳолда худди гўлкиндек дарё суви юзида душман томон сузиб кетдилар. Кема ичида ўтирган душман жамоасининг бундай вазиятда жанг оловини алангалата олишга ҳеч иложлари йўқ эди. Кўлидан келган бир ишлари шу бўлдиким, Қаро Бўғоч бахши хийла йўли билан мўғул амирлари автодидан бирини кўлга тушириб ўлдирди. Бу ҳаракат сабабли мўғуллар ул гуруҳни йўқ қилиш бобида олдингидан ҳам кўпроқ равишда ҳаракат қилиб, Узун Ҳасаннинг кўплаб навкарларини қатл балосига дучор қилдилар. Шунинг учун етмиш нафарга яқин довюрак жангчидан фақат беш-олти кишигина қутулиб қола олди, ҳолос. Бу хабар Узун Ҳасанга етишиб, шу заҳоти Марғишон ташқарисидан кўчиб, Андижон сари юзланди. Жаҳонгир Мирзо фармонига биноан ул ўлка волийси бўлиб ўтирган Носирбек воқеа ҳолатини бу янглиғ эшитгач, ул жамоат биносининг ўргимчак уяси-дан ҳам заифроқ, Сулаймон ҳашаматли подшоҳ давлатининг пойдевори эса Искандар туғонидан ҳам мустаҳкамроқ эканини англаб етди. Ноилож ул ҳазратга куллик шиорини кўрсатиб, Андижон қалъасини беркитди ва бу ҳолни билдириш учун олампаҳоқ даргоҳга бир косид жўнатди. Бу хабар муҳолифлар кулоғига етишиб, Узун Ҳасан Аҳси сари юриш бошлади. Султон Аҳмад Танбал эса ўзига тааллуқли бўлган Ўш томонга

кўчиб кетди. Мирзо Жаҳонгир ҳам ўша томонга раво-на бўлди. Носирбекнинг элчиси осмонга баробар тахт поясига етишгандан сўнг олий мартабали подшоҳ эр-таси тонг маҳали — оқ байрокли жамшид, яъни юлдуз хашамли қуёш шарқ уфқидан ғарб диёрига юзланган чоғда Марғинондан оти жиловини Андижон томон бу-риб, пешин намози пайти мақсаддаги манзилга етиш-ди. Носирбек ва унинг улуғ ўғиллари Дўстбек ва Ми-рамбек кутиб олиш ишларини бажариш учун ошикиб, эҳтиёж ва сочки сочиш маросимини бекаму кўст адо этдилар. Ўзлари ҳам турли-туман подшоҳона лутф ва эъозлар топиб, ифтихор ва ғурур бошини самовот ав-жигача кўтардилар. Анча муддатдан бери доно подшоҳ тасарруфидан чиққан дорулмулк Фарғона шаҳри қайтадан ул ҳазратнинг девони доирасига кирди. Бу ойдин фатҳ эса пайгамбарлар охиргиси ҳижратининг 904 йили зулкаъда ойи⁵⁰да муяссарлик сифатини топди.

Жаҳонгир Мирзо жиловида Ўш томонга кетган Султон Аҳмад Танбал ул худудга етишгач, қизилоёқ халки хужум қилиб, уларни қалъага киритмадилар. Чорасиз қолиб, кўркув ва умидсизлик билан қайтиб, Ўзганд кўргонига кирдилар. Узун Ҳасан эса Аҳси қалъасига бориб, шу кўргонни беркитди. Музаффар туғли подшоҳ ул томонга кўшин тортди. Узун Ҳасан душманни янчувчи хусравга қарши курашдан ожиз ке-либ, Рустам сифатли амирлар воситасида омонлик ти-лади. Унинг илтимоси ижобат шарафини топиб, қалъа қалитларини кўтарган кўйи мулозиматга ошиқди. Олий мартабали подшоҳ бир неча кун Аҳсида тўхтади ва ул

⁵⁰ 904 йил зулкаъда ойи — 1499 йил 10 июнь — 8 июль

қасаба ҳамда Косон қасабаси ишларини бутқариб, тартибу назм бергач, мўғул амирларини инъом ва эҳсонлар билан сийлаб, кетишларига рухсат берди. Сўнг Қосим Ажибни Ахси доруғалигига тайинлади. **Мисра:** Зафар ҳаминон, нусрат аз пай равон – Зафар жилвдош, ғалаба эса ортда эргашувчи; бўлиб, йўналиш Байрогини Андижон сари кўтарди. Узун Ҳасан рухсат олишга муваффақ бўлган кўйи кўчи ва яқинлари билан Бирга Ҳисори Шодмон тарафга кетди. Навқарларидан кўпчилиги эса ушбу байт мазмунига, **байт:** Зи бедавлат гурезон бош чун тир, Ватан дар кўйи соҳиб давлатон гир – Бедавлатлардан ўқдек узоқлаш, Давлату бахт эгалари кўчасида ватан тут; мазмунига амал қилиб, Узун Ҳасандан айрилдилар ва подшоҳликнинг олий мавқабига кўшилдилар. Шунда амирлар ва ичкилардан бир тўпи жаҳон аҳли подшоси арзига қуйидагича сўзларни етказдилар: - Бу фатаротда Хожа Мавлоно Қозини зулм ва раҳмсизлик қиличидан ўтказган ва подшоҳнинг хос яқинлари молу ашёларини талон-тарожга учратганлар ушбу туз кўр қилгур жамоат бўлади. Улар кимга хизмат учун кўшилган бўлишса, бирор баҳона билан вафо ва аҳду паймон ипини албатта узган ва қулай фурсат топган захоти мурувватсизлик оёғини макр йўлига қўйган кўйи қочиб қолганлар. Булардан ихлос ва садоқат кутмоқ донолар одатига хилоф ва булар дили даласига яқин тутиш уруғини сочиш одоб аҳли табиатига номуносибдир.

Байт:

Зи бадахд чашми беҳий доштан,
Бувад хок дар дида анбоштан.

Мазмуни:

Вафосиздан яхшилик кутмок,
Гўё ўз кўзига тупроқ сочмок.

Агар бугун подшоҳ илгариги аҳду паймонга риоя қилиш фикрида бу тоифанинг катлу ғоратига рухсат бермасалар, у ҳолда тўғрироғи шуқим, олий фармон чиқиб, ҳақиқий хослардан қай бири улар тасарруфига кирган ўз молидан қанчасини топса, қайтариб олсин!

Шунга кўра ҳукм бўлгач, бу масаладан огоҳлик топган мўғуллар эса яна бир бор адашганлик йўлига кириб, Работак манзилидан Ўзганд тарафга кетдилар ва Танбал олдига бир чопар юбориб, унга ўзларининг подшоҳга қарши ёғийлик ва исёни борасида хабар бердилар. Саодагга ёр подшоҳ ул тутруқи йўқ жамоанинг қаршилиқ йўлига кирганини кўргач, улуғ амирлар маслаҳатига биноан Амир Қосим қавчинни сафга безак берувчи қўшиндан бир бўлаги билан бирга ул ёғийлар ёмонлигини орадан аритиш учун тайинлади. Аммо Амир Қосим мўғуллар устига етиб бормасдан олдин Султон Аҳмад Танбал мўғулларга қўшилди. Эртаси куни икки қўшин Кандиобда бир-бирига тўқнаш келиб, уруш ва саваш олови аланга олди ва улуғ тангри тақдири билан Султон Аҳмад Танбал кучлилик қилиб, Амир Қосим қавчин, Али Дўст Тағой, Иброҳим Сору, Вайс Лоғарий, Сайди қаро ва яна ичкилар ва амирлардан тўрт-беш киши жанг майдонидан худо лутфи билан қутулиб чиқдилар. Бошқа амирлар эса тақдир сарпанжасига асир бўлдилар. Али Дарвишбек, Мирам Лоғарий, Амир Тавқа ва Тағойбек, Муҳаммад Дўст ва Али Дўст, Амир Шоҳ қавчин, Мирам девона ўша қўлга тушганлар сирасидан эдилар.

Султон Аҳмад Танбал бу иш рўй берганидан яна ҳам дадил бўлиб ва юраги ғурурга тўлиб, Жаҳонгир Мирзо хузурига Андижон атрофига кетди ва Пуштаи Айш мавзесига уланган ва шаҳаргача бир фарсах масофадан узоқ бўлмаган сайхонликка кўш ташлади. Сўнг бир-икки марта уруш сафини ясаб, айш этагида энгилтаклик бошлаган кўйи жанг хаёлида жавлон урди. Андижон ботирлари ҳам душманларнинг жон торларини қирқиш мақсадида шаҳар ташқарисидаги кўча боғлардан ва маҳаллалардан дашту далазорларга чиқдилар ва ёт кўшин аскарларининг Фарғона ўлкаси пойтахти Андижон қалъаси сари яқин келишга йўл қўймадилар. Танбал бир ойга яқин ўша атроф ноҳияда туриб, асир тушган бояги амирлардан Тавқа ва Мирам Логарийни хаёт ўлкасидан маҳрум қилган кўйи жўналиш байроғини Ўш томонга кўтарди. Бу пайтда Ўшда Иброҳим Сору навкарларидан бири волий бўлиб, ул шахс мухолифлар келаётгани хабарини эшитиб, қалъани мустаҳкамлаш ва беркитишга саъй-ҳаракат қилди. Олий мартабали подшоҳ эса шавкат дастгоҳли кўшинни бир ерга йиғгандан сўнг 905 йил муҳаррам ойининг ўн саккизинчиси⁵¹да Андижондан юриш билан чиқиб, Ҳофизбек чаҳорбоғи муқаррам қадам шарофатидан Эрам гулистонининг рашк ва ғайирлигини оширадиган жойга айланди. Бир-икки кун ўша ерда тўхтаб туриш иши амалга ошиб, ғалаба шийорли кўшиннинг кўл, буронғор, жувонғори уруш ўрмони шерлари билан мустаҳкамлангач, зафар аломатли байроқлар Ўш сари кўзгалди. Бир манзил йўл

⁵¹ 905 йил 18 муҳаррам – 1499 йил 18 август.

юрилгач, саодат эшитишлик кулокка «касоскор муху-
лифлар Ўш гашқарисидан кўзғалиб, Сарҳанг работи
сари юрдилар» деган хабар етишди. Аклу хушга кон
подшоҳ жавшан кийган баҳодирлар билан бирга Ўш
ҳудудида жойлашган Лот қишлоғиданоқ оти жиловини
душманларни кувлаш сари бурди. Шу кувлаш мобай-
нида ул исёнчи ғанимларнинг Андижон томонга қараб
кетганлари маълум бўлди. Ғалаба аломатли туғ Ўзганд
атрофига оши киб, мансур черик аскарлари ул ҳудудда
нимани кўрсалар, барчасини таладилар. Шундан сўнг
доврук истакли подшоҳ юзини Моду қалъаси томон
қаратди. Бу қалъа ғоятда метиндек мустаҳкам ва усти-
вору маҳкамликда машхур, пишик ва баландлигидан
тилларда достон бўлиб, куш девори тепасигача учиш-
дан толиқар, қамон ўқи чўкқисигача етишдан ожизлик
қилар, ўткир чангалли хаёл арқони васфи кунгурасига
ташланишга қалталиқ этар, осмонидаги кушлар Тойир
юлдузига сирдош ва чуқур хандақи балиқлари ерни
кўтариб турган хўкиз билан ҳамнафас эди.

Назм:

Ҳисоре дар бўландий рашки афлок,
Ба бемислий мисли дар хиттаи хок.
Забони кунгураш ҳамрози анжум,
В-зи у қосир каманди ваҳми мардум.

Мазмуни:

Баландликда фалаклар рашкини келтирувчи
бир кўрғон,
Тенгсизликда тупроқ ўлкасида гўё дурри ятим
МИСОЛ.

Девори чўккиларининг тили юлдузлар билан

сирдош,

Инсон зоти хаёлининг аркони калталиқ килар

унга етишдан.

Ва ўша айёмда Султон Аҳмад Танбалнинг Халил исмли кичик укаси икки юз эллик нафарга яқин тенгсиз курашчан мардлар билан бирга ул қалъада маскан тутган ва қалъа сакловчилик асбобидан қанчаси зарур бўлса, шунча миқдорда тайёр қилиб қўйганди. Алқисса, Моду қалъасининг ташқариси жанг истовчи кўшин чодирларнинг маконига айлангач, кўрғондагилар қалъа минораси ва девори шинақларидан ўқу тош оғишга киришдилар. Зафар асарли кўшин довюраклари қалқонларни бошлари узра тутиб, хандак ва ҳокрез томон йўналдилар. Бу томондан ўқларнинг чийиллаган товуши мустажоб дуо каби юқори олам томон ўрлади. Ул тарафдан ҳам ўлим юришли тошлар феруз савашли подшоҳ муҳолифлари иши сингари қия пастлиги сари юзланиб, «каттиқ коккувчи, у каттиқ коккувчи недур»⁵² маъносини баён қилди. Али Билол ва Ботир кишилардан яна бир гуруҳи ажал ўртоғи тоши остида янчилган эса, қалъа халқидан бир тўдаси ҳам сина сандиғини тақдир ўқига нишон қилиб, жондан кечдилар. Қуёш феруза ишли осмон қалъасини эгалламоқ учун йўналган тонг маҳалидан то томошабин юлдузлар зангори ранг пардаси ортидан ул уруш воқеасига кўзлари тушгунга қадар чокқача

⁵² Қуръони карим, Ал-қориа (101) сураси, 1 ва 2-оятлардан: (Ўз дахшатлари билан кишилар қалбини) каттиқ коккувчи (Қиёмат)! У каттиқ коккувчи недур?!

уруш-саваш ва қамал жанги олови гуруллаб ёнди. Эртаси куни Халил ва унга тобе кишилар кўрар кўз билан ўз ишларида ожизлик ва тушкунлик аломатларини мушоҳада қилиб, омонлик сўрадилар. Тўғри аҳду паймонли подшоҳ уларнинг ночорлик ҳолларига раҳм қилганча қамалдагилар конини тўкишдан кечди. Аммо Халилни саксон нафар шижоат аломатли кишиси билан бирга зафар гавдали мавкабнинг душманлар асир олган бир бўлак ходимларга алмаштириш мақсадида кўл-оёқларини боғлаб, бир гурух ишончли кишиларга кўшган кўйи эҳтиёт билан саклаш учун Андижонга юборди. Шундан сўнг Ўш кишлоқларидан бири саналган Обжутава кишлоғи шовкин-суронли аскарлар чодири тикилган ерга айланди.

Андижон томонга кетган Аҳмад Танбал кечаси ўғрилар тариқи бўйича иш тутуб, шаҳар қалъаси тепасига нарвон ташлаб, ҳийла аркони билан шаҳарга кирмокни мақсад қилди. Андижонликлар эса хоинларнинг бу каби ўй-фикридан воқиф бўлиб, қаршилик оёғига қалқдилар. Танбал маънос ва умидсизлик билан Андижондан қайтиб, Сарҳанг работига қарашли кишлоқ ерларидан саналган Оби хон манзилини ўзига лашкаргоҳ қилди. Оби хон эса олий мартабали подшоҳ лашкаргоҳидан бир фарсахлик жой эди. Қирк кун давомида икки кўшин бир-бири қаршисида ўтира туриб, ҳеч қайсиниси бирор томондан жавлон уриб чиқишга истақ билдиришмади. Албатта гоҳида икки тараф аскарларининг ғалла ва сомон учун у ёқ-бу ёққа ўтиб-қайтиш чоғи бир-бирига тўқнаш келиб, уруш асбобларини ишлатиш сари кўл чўзганларини ҳисобга олмаганда. Бир куни Сайдибек Тағой ана

шундай тўқнаш пайти Танбалнинг одамлари кўлига тушди. Бирок подшоҳнинг шу бекдан бўлак бошка кишисига бирор зиён-заҳмат етмади. Мазкур манзилда Қўчбекнинг отаси бўлмиш ва Мирзо Бойсункур воқеасидан кейин укаларию ўзига қарашли кўч билан Қаротегиндан зафарга ёр ўрду сари йўлга тушган Амир Султон Аҳмад Қаровул етиб келиб, подшоҳ палосини ўпиш бахтига муяссар бўлди.

Шу гаплар бўлиб турган пайтда касаллик арзи учун Ўшга кетган Амир Қанбар Али ҳам қайтиб келди ва бу икки нафар шижоат паноҳли амир етишгани орқасида шоху сипоҳнинг ёрдамга умид елкаси бақувват бўлиб, шарқ қуёши юлдузлар кўшинига зарба бериш учун нилуфар осмон фазоси узра юриш қилган тонг маҳали ул сарварлик осмони офтобининг зафар табиатли туғи йўналиш юзини муҳолифлар лашкаргоҳи сари қаратди.

Жаҳонгир Мирзо ва Танбал эса жангу жадалга киришдан тийиниб, ниҳоятда шошилиш тезликда кўчиб кетдилар. Шу сабабли уларга қарашли чодир ва пўрталлардан бир нечтаси нусрат аломатли кўшин тасарруфига кирди ва ул паришон ҳолли жамоа ташлаб кетган лашкаргоҳ олий маконли подшоҳ келиши шарофатидан жаннат боғлари равнақини топди. Ўша кечаси Мирзо Жаҳонгирнинг Танбал билан подшоҳ турган мавзедан уч фарсах Андижон томон наридаги Хунон қишлоғида манзил тутгани хабари етиб келди. Эртаси куни шарқ қуёши зафар гавдали байроқни машрик уфқидан кўтариб чиққан ва зарҳал қилич зарби билан юлдузлар лашкарини тор-мор қилиб, фатҳу ферузлик садосини олам аро янграган чоғда, яъни:

Назм:

Субҳ зада хусрави анжум ҳашам,
Бар уфқи торами хазар алам.
Кард барун теғи зафар аз ниём,
Гашт равон жониби хайли зуллом.

Мазмуни:

Тонгда юлдуз ҳашаматли подшоҳ,
Зангори осмон уфкига байроқ тикди.
Зафар қиличини кинидан суғурди,
Зулмкор тўда сари бўлди юриб равон.

Олампаҳоқ подшоҳ зафар дастгоҳли сипоҳни уруш-
га тайёрлаш учун юзланиб, бурунғорга Али Дўст Тағой
ва мамлакат олишлик ўрмонининг шерлари бўлмиш
тобеларини тайин қилди. Жувонғорда Иброҳим Сору,
Вайс Лоғарий, Сайди Қаро Муҳаммад Алишер ва Хожа
Калоннинг укаси Кичикбеклар шижоат байроғини
қўтаришди. Баҳром асарли лашкарнинг ҳировули Мир
Қанбар Али бўлиб, у бирдамлик денгизи наҳангларидан
бир тўпи билан бу хатарли вазифани ихтиёр қилганди.
Кишвар очувчи подшоҳ байроғининг ойчаси эса
қўшиннинг қўл томон уфкида порлади. Амир Қосим
қавчин дарғазаб ва қасоскор баҳодирлардан бир тўпи
ҳамроҳлигида ул иқбол қоидали туғ остида душманни
несту нобуд қилиш учун юзланиб, равнақ хуршидининг
санжоғи шу тартиб ва қоида билан ғанимлар устига
равона бўлди. Душман ҳам уруш сафини тузди ва за-
фарга ёр сипоҳ олдидан чиқиш учун йўлга отланиб,
жаннат хаёлини кўрқоклик ҳашаки билан безадилар.
Ул икки лашкар Хунон кишлоғининг шарқ ва жану-

би Оралиғидаги Сако деган мавзеда бир-бирига тўқнаш келдилар ва жасурлик самандини ниқтадилар. Қилич ва Ўк зарби, найзаву шамшир захмидан қон хумлари чил-чил синиб, сахро юзини лолазор қилди. Кичикбек жувонғордан душман бурунғори томон чопқин уюштирди ва Хунон қишлоғи атрофини ул дашт гўзаллари қонидан кизил рангга бўяди. Муҳаммад Али Мубашшир ҳам Кичикбек кетича ҳамла қилди ва найза учи билан бир тўда кишининг вужуди нақшини борлик саҳифасидан учирди.

Мирзо Жаҳонгир ва Танбал сипоҳи баҳодирлари ҳам қўлдан келгунча ўлдириш ва қон оқизиш ишида тиришиб, уруш чангини тез айланувчи фалак авжига етказган кўйи куёш ойнасини қора қилдилар. Аммо иқбол хушхабарчиси бобурий мавкаб дилбарларини «ҳақиқатдан ёрдам беражакмиз» хитоби билан сийлаб ва умид бошқарувчиси ул сарварлик осмони куёшини зафар ва устунлик авжига етказган кўйи душман устидан ғолиб қилди. Мирзо Жаҳонгир ва ёвуз ниятли Танбал ўта ўкинч билан қочмоқ қарорини ихтиёр қилдилар ва уларнинг қўшинидан жуда кўпи асир тушиб, қочиш уйи сари юзландилар. Ўша куни Хунон қишлоғи дил ўғирлашда мақсади ҳосил подшоҳ нузули шарофатидан гўзаллар юзидан ҳам неча чандон файз топиб, юрт олувчи ҳазрат у ердан Андижон сари ошиқиб, бир неча кун йўл азобидан етган чарчоғини ёзди. Шундан сўнг ул исломпаноҳ подшоҳ олий мансабли амирлар маслаҳатига кўра, Ўзгандга кетган муҳолифлар озлигини зафар аломатли назарда тутиб, Дармиён ва Нўшон атрофида жойлашган Работ мавзесига қараб юрди. Ўша ерда қишламиш режасини тузиб, мансур черикни душ-

манлар мавзеларини босқин-чопқин қилиш ишига тайинлади. Душман эса музаффар туғли кўшинга қарши чиқишга ожиз келиб, ўша маҳалда лашқар яроқи юзасидан бошқа амирлардан юқори рутбага эга бўлмиш Амир Қанбар Али хаддан ташқари равишда кетишга рухсат тилади ва ўлкаси саналган Хўжанд томонга юзланди. Амирлар ва лашқардан яна икки киши Қанбар Алига таклид қилиб, ўз уйларига кетишга майл билдирдилар. Макс ади ҳосил наввоб подшоҳ ҳам Андижонга қайтиб келиб, бир неча кунни роҳату фароғатда ўтказди.

Шу воқеалар асносида Султон Аҳмад Танбал бир неча бор Султон Маҳмудхон саройига элчилар юбориб, мадад сўради. Танбалнинг хон даргоҳи олий бўсағасида ҳожиблик мансабида турган акаси Бектелба ҳамда уларга қариндош ва хоннинг ўғли Султон Муҳаммад Хониканинг акаси бўлмиш Аҳмадбек иғво қилиб, Султон Маҳмудхонни шу даражага етказдиларки, Султон Муҳаммадга кўшиб Аҳмадбекни беш-олти минг ханжар санчувчи мўғул билан бирга Танбалга ёрдам бериш учун тайинланади ва улар Арчакент йўлидан Косон атрофига ошиқиб, қамал ва уруш байроғини кўтардилар. Бу хабар Андижонга етиб, жаҳон аҳли подшоҳи совуқ шиддатидан еру осмон орасида ёмғир томчилари уммон дурру гавҳарлари сингари қотиб қоладиган ва ўрдак қўлидан келса ўзини кабоблик қуш каби бир сикҳга тортиб, жон матоҳидан кечадиган киши ўртасида Косон сари кўзгалди ва туни билан совуқ ва машаққат ичида йўл юриб, эртаси тонгда Аҳсига қўш ташлади. Ул маъзилда озгина дам олиб, Косон томонга қараб кетди. Нусрат аломатли Байроқ ойчаси ёғдуси

етишиш нурларини ул шахарнинг бир фарсахлик еридан сочган вақт «мўғул кўшини подшоҳлик мавкаби келаётганидан воқиф бўлиб, қайтиш тизгинини ўз вилояти сари бурдилар» деган хабар етишди.

Танбал Косон қамалига киришилган ва мақсади ҳо сил подшоҳнинг йўналиш байроғи Андижон томондан қилпирашга тушган куни ўша вақтда қароргоҳи бўлган Янгисавордан Косон томонга илғор солди ва куннинг икки намоз оралиғи пайти подшоҳ ўрдусига яқин келиб, нима воқеа рўй бергани ва ул жанг майдонининг сардорлари ким эканини билиб, хайрон бўлиб қолди. Чунки, совуқ шиддати ва йўл қийинчилигига қарамай шундай қиш пайтида олий мартабали подшоҳнинг катта кўшин билан бирга орадаги узок масофани босиб, бу каби тезликда етиб кела олишини тасаввур ҳам қилмаганди. Подшоҳнинг муборак кўзи Танбалнинг мавкабига тушгач, давлат амирларини чақириб, илҳом тили билан «ганимни карим яратгувчи бу ерга етказди, дарҳол устига бостириб боришимиз лозим ва ишини исталган йўсинда бир ёқлик қилсак» деди. Вайс Лоғарий ва амирлардан айримлари «кун кеч бўлди, худо хоҳласа, эрта тонгда икбол байроғини кўтарамиз ва душманнинг икбол дарахтини таг-томири билан кўпориб учун етук саъй-ҳаракатлар қиламиз» дея арзга етказдилар. Подшоҳ ул яхши тилакли гуруҳ сўзини қабул қулоғи билан эшитди. Аммо ўша тунда Танбал Архиён қалъаси томонга қочиб қолди. Эртаси куни шижоат сийратли подшоҳ уни қувлаб бориб, Архиённинг бир фарсахлик еридаги Ғазнани Намангон манзилини лашкаргоҳ қилди ва қирқ кунга яқин ул манзил подшоҳ чодирининг тикланиш жойи бўлиб

турди. Танбал Аржиёнда оёғини маҳкам тираб, хаёлига келишув ва итоат сўзини сира келтирмади. Шу аснода эса *мажсам* халқининг боши ва хайлу ҳашами ва динору дирами кўплиги воситасида ул кавмнинг калонтари мансабидан оёғини сарварлик тахтига кўйиб, амирлик ва ҳукумат муддаосида юрган Саййид Юсуф дегани Танбал ёнига чопар юборди ва у билан келишув тариқида қадам босмоқчи экани-ю ҳозир Аржиён томон йўлга тушгани борасидаги хушxabарни етказди. Диёнатли ва адолатли подшоҳ бу ёзишмадан хабар топиб, Саййид Юсуфнинг Танбалга ёрдам беришига йўл қўймаслик учун Саййид Юсуф ўтирган манзил сари қўзғалди ва Аржиённинг бир фарсахлик еридан ўртада бир кеча ўтказиб, Пуштихоронга бориб, нурли кўнгил ул қалъани эгалламоққа юзланди. Аммо бу иш амалга ошмасдан бурунроқ Султон Аҳмад Танбал Мирзо Жаҳонгир билан бирга келиб, ушбу кўрғонга кирганди. Подшоҳ қалъа олиш асбобларини тайёрлаш ва тартибга келтириш борасида фармон берди. Ўша аснода Али Дўст ва Қанбар Али Саллоҳ музаффар байрокли подшоҳ кўнглида йўқ фикрга қарши ўлароқ қалъага чопарлар юбориб, яраш сўзини орага солдилар. Мирзо Жаҳонгир ва Танбал бу икки амирдан чиққан ташаббусни эшитиб, жуда хурсанд бўлган кўйи сулҳ иши тайёргарлигига киришдилар. Ғалаба далолатли подшоҳнинг ақл нури тешда ул икки амир иши узра сочилса-да, лекин ичдан улар таклиф этаётган қуйидагилардан иборат тадбирга бутунлай қарши эди. Аммо юзаки бўлса-да, уларнинг илтимосини ижобат билан шараф топтирди. Чунки Али Дўст ва Қанбар Али шу даража эътибор ва қувват топган эдиларки, шу

жиҳатдан айни тобда подшоҳнинг бу икки амир таклиф этаётган гапини қабул қилиши вақт талаби саналарди. Бу сулҳ битими шартлари тубандаги йўсинда тузилганди: Хўжанд дарёсидан то Ахсига қадар ерлар Жаҳонгир мирзога тегади. Андижон шаҳри билан бирга унга карашли еру музофотлар мактов сифатли Бобур подшоҳ девонига тааллуқ топади. Танбал ва унга тобеллар ўз кўчларини Ўзганддан олиб чикканларидан сўнг ул шаҳарни ҳам мақсади ҳосил наввоб подшоҳ тасарруфига қолдирадилар. Фарғонадаги ерларнинг олиш-топшириш ва якину бегонани ўзлари томон огдириши ишлари битгач эса, ака-укалар биргалик ва бирдамликда Самарқанд сари кўшин торгадилар. Ул фирдавсмонанд шаҳарни эгаллашса, юрт олувчи подшоҳ ўша ерда халифалик тахтига ўтириб, Фарғона вилояти бутунлигича Мирзо Жаҳонгирга берилади.

Шундан сўнг Мирзо Жаҳонгир ва Танбал қалъадан ташқарига ошиқиб, юксак маконли подшоҳ мулозиматини топдилар ва подшоҳнинг турлича лутфу ҳар хил меҳрибонлиги билан ифтихор бошини баланд кўтариб, йўналиш жиловини Аҳси томон бурдилар. Подшоҳ худди юрак қутисига киргувчи жон жавҳари каби Андижон сари юриб кетди. Кела солиб, Танбалнинг укаси Халил ва бошқа маҳбусларни банддан қутқарди ва қимматли тўнлар кийгизиб, Жаҳонгир мирзо олдиға юборди. Жаҳонгир мирзо ҳам маҳбуслиқда ушлаб турган Тағойбек, Муҳаммад Дўст, Али Дўст ва подшоҳлик мавқабининг қолган ходимларига тўнлар иноят қилиб, озодлик руҳсатини берди.

Андижонга келгандан сўнг Али Дўст хайлу ҳашами-ю, навқару ходимлари кўплигига мағрур бўлиб,

манманлик ва жабр туғини баланд кўтариб, такаббурилиги ва ҳаволаниши ҳаддан ошиб, давлат ишларини наввоб подшоҳга айтиб ўтирмасдан ҳал қиладиган одат чиқарди. Ҳатто ул ҳазратнинг яқин кишиларини мақтов сифатли подшоҳ ризосига қарши равишда қайси тарафга кетсангиз тўрт томонингиз қибла деб, рухсат бериб юборди. Иброҳим Сору, Вайс Лоғарийни ҳеч бир сабабсиз талаб ва мусодара қилиб, уларнинг ҳам халифа аломатлик даргоҳда турмасликларига буйруқ берди. Бу гаплар жаҳонбонлик пойдевори курувчисининг ёғдули қалбига ғоятда оғир келди. Аммо замон талабига кўра бу чоғларда Али Дўстнинг таъзирини бериб қўйишга имкон йўқлиги сабабли бир неча кун сабрли ва чидамли бўлишига тўғри келди.

Назм:

Бесабр гушод кори кам жўй,
Ҳар кор ба сабр мегушояд.
Мақсуд ки рух нахуфт аз халқ,
Ружсор ба сабр мегушояд.

Мазмуни:

Сабрсиз очган ишда фойда кам,
Иш фойдаси сабрдан унар ҳар дам.
Инсондан юзини бекитган мақсуд,
Чеҳрасини сабрли кишига очар [270-б.].

МУҲАММАД МАЗИД ТАРХОННИНГ СУЛТОН АЛИ МИРЗО БИЛАН ЁВЛАШГАНИ ВА СУЛТОН ВАЙСНИНГ САМАРҚАНДУ БУХОРО ТОМОНЛАРГА ҚАЙТГАНИ ЗИКРИ

[270-б.] Олий шаънли Бобур подшоҳ Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал ёвлашгани сабабли худо ҳимоясидаги Самарқанд шаҳрини саклашдан қўл тортиб, жаҳон олувчи байрокни Андижон томон кўтарган пайтда Бухорода айни шундай кунни орзиқиб кутаётган Султон Али Мирзо Муҳаммад Боқи Тархонга ул ўлка бошқарувини топшириб, ўзи Самарқандга юзланди ва ота-бобоси давлатининг пойтахтига етишгач, салтанат ишлари бошқарувини Муҳаммад Мазид Тархоннинг ихтиёр қафтига қўйди. Шундан Тархон амирлари мўъжаз низомли «дарҳақиқат (кофир) инсон ўзини бой-беҳожат кўргач, албатта туғёнга тушар – ҳаддидан ошар»⁵³ субҳоний каломдагидек, жуда эркинлик ва даблаба билан бошқарув ўриндигидан жой олишди. Муҳаммад Боқи Тархон Бухоро шаҳри ва музофот молмулки хирожидан бир динор ва бир ман юк ҳам Султон Али Мирзо девонига бермасди. Муҳаммад Мазид Тархон эса Самарқандда давлатнинг барча мулкий ва молиявий, каттаю кичик барча ишларини ўз қўлига олиб, бошқа амирлар ва ичкилар қўлини султонлик ишларига етишдан қисқа қилди. Балки шаҳардан ундириладиган маблагдан Мирзо Султон Али тирикчилиги учун эҳтиёжига яраша маош тайинлаб, Самарқандга қаршли кўпчилик вилоят ва туманлари молини ўз

⁵³ Куръони карим, Алақ (96) сураси, 6 – 7-оятлар.

фарзандлари ва кариндошларига таксимлаб берарди. Ниҳоят, Султон Али Мирзо ичкилардан бир нечтаси билан иттифок бўлиб, Муҳаммад Мазид Тархоннинг қасди пайига тушди. Амирлик паноҳи жаноб Муҳаммад Мазид Тархон бундан хабар топиб, Султон Ҳусайн *арғун*, Хожа Ҳусайн Пир Аҳмад *арғун* ва Узун Ҳасаннинг укаси Каро Барлос ва яна бошқа тобелари билан биргаликда шаҳардан ташқари чикиб кетди.

Ўша пайтда Султон Маҳмудхон Муҳаммад Ҳусайн Дуғлот ва Аҳмадбекни жуда кўп мўғуллар билан бирга Хон Мирзо номи билан танилган Мирзо Султон Вайс⁵⁴га ёрдам учун кўшиб, Самарқанд устига юборган эди. Муҳаммад Мазид Тархон эса Хон Мирзонинг келаётганидан хабар топиб, бу воқеанинг рўй беришини ўз давлатининг бахти англаб, ихлосмандлик ва давлатхоҳлик изҳорини билдириш мақсадида бир чопар юбориб, у орқали куйидаги арзни етказди: Шуниси муносиб кўринмоқдаки, зафар гавдали байроқ жуда тезликда иноят соясини бу диёр худудига солса, токим мақсади ҳосил наввобнинг истаги амалга ошса.

Хон Мирзо масофаларни босиб ўтишда яна ҳам илдамроқ юриб, Шовдор атрофига етишганда, Муҳаммад Мазид Тархон истикбол шартларини бажариб, саховат узангисини ўпиш ва мўл-кўл туҳфаву эҳсонлар билан сийланиш шарафидан боши осмон қадар юксалди. Аммо мўғул амирлари Тархонни унчалик хушламай, эътибор доирасидан четроқ тутдилар. Ҳатто уни талаш ва мусодара этиш вазифасини зим-

* Бадахшонлик темурий Мирзо Султон Увайс ибн Мирзо Султон Маҳмуд ибн Мирзо Султон Абу Саид кўзда тутилмоқда.

маларига олишни билдирдилар. Айғокчилардан бири эса бу гапни Амир Муҳаммад Мазиднинг хушёрлик кулоғига етказиб, ул жаноб Самарқанднинг бошқа амирлари ва уз яқинлари билан бирга Хон Мирзодан айрилиб чиқди. Шунга кўра мўғуллар Самарқандни эгаллаш ниятидан воз кечиб. Ёзьялоққа кетдилар ва истикомат чодирини тикладилар. Аммо кутилмаганда, булар касдида илғор солиб Самарқанддан чиққан Султон Али Мирзо қўшинининг қораси кўринди. Хон Мирзо ва мўғуллар хаёллари кўчасидан ҳам ўтказмаган бу ҳолатни кўриб, саросимага тушиб, ҳар тоифа бир томонга қараб қочди.

**МУҲАММАД МАЗИД ТАРХОННИНГ ҲАЗРАТ
ПОДШОҲ [ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР
МИРЗО]НИНГ ҲУЗУРИГА КЕТГАНИ ЗИКРИ ВА УЛ
ИЛЛОҲИЙ ЛУТФЛАР НАМОЙИШГОҲИ ҲАЁТИДА
РЎЙ БЕРГАН БОШҚА ВОҚЕАЛАР БАЁНИ**

Муҳаммад Мазид Тархон Султон Али Мирзодан кўркувдалиги, Хон Мирзо билан эса учрашиб, бироқ мурод эшиклари юзи сари очилмаганидан сўнг илгари вақтларда олий зотли подшоҳнинг Сидра⁵⁵ мақомли бўсағаси ходимлари қаторида турган Мўғул Абдулвахҳобни салтанат сайрли тахт поясига юбориб, у орқали «агар фалакка тегувчи соябон етишув соясини бу ҳудуд узра ташласа, камина давлату иқбол каби хизмат камарини жон белига боғлаб, Самарқанд фатҳида саъй-ҳаракатлар қилгум ва Сулаймон ма-

⁵⁵ Сидра (тул мунтаҳо) – жаннатдаги энг баланд дарахт номи.

қонли хазратга куллик исирғасини хуш қулоғимга тақиб, умримни зафарга ёр байроқ остида осойишта ўтказажакмен» дея арзга етказди. Мўғул Абдулваҳхоб неча бир манзилларни босиб ўтгач, мақсади ҳосил наввоб подшоҳнинг қабул шарафи ва эҳсонлари билан сарафроз бўлиб, Амир Муҳаммад Мазид Тархоннинг ихлос ва давлатхоҳлик гапларини арзга етказди. Шунга кўра олийжаноб подшоҳ Самарқанд томон юришга жазм қилиб, Мўғул Абдулваҳхобни бу юриш қароридан хабардор қилиб, розилик бериш йўлига солишга ундов учун Жаҳонгир Мирзо олдиға Аҳсига жўнатди. Ва подшоҳнинг юлдуз мартабали мавкаби илоҳийликнинг чексиз инояти нурлари сақловида 905 йил зулқаъда ойи⁵⁶да мақсад-манзил сари йўналди. Маргинон атрофи нусрат аломатли аскарлар чодирлари устунига айлангач, Қўчибек укалари билан қайҳонга етувчи ўрдуга етишиб, палосни ўпиш иззати билан сарафроз бўлди ва фалакка сургалувчи байроқ Марғинондан Испарага бориб, Маҳан қишлоғи саф ёрувчи қўшиннинг қўш ташлаш жойига айланди ва ул манзилда Қосимбек қавчин, Али Дўст, Саййид Қосим яна улуғлардан бошқа бир гуруҳи билан олампаноҳ даргоҳга келдилар. Ва олий мартабали подшоҳ у ердан дашти Хасбон йўли билан масофаларни босиб ўтиб ва Чўпон кўприги устидан кечиб, Ўратепада осмонга тегар даргоҳ куббасини кўтарди. Ўша манзилда «Муҳаммадхон Шайбоний қуддусий иноят туфайли Муҳаммад Боқий Тархонни Дабусия қалъаси атрофида босиб, ғолиблик билан Бухоро томон юзланибди» деган гап тарқалди.

⁵⁶ 905 йил зулқаъда ойи – 1500 йил 29 май – 27 июнь оралиғи.

Олиймиқдор подшоҳ Ўратепадан Сангзорга борди. Ул мавзе доруғаси эса қалъани топширди. Амир Қанбар Али буйрукка биноан ўша кўрғонда қолди. Подшоҳлик мавкаби Юрти хонда манзил тутди. Ўша ерда Амир Муҳаммад Мазид ўзига қарашли самарқандлик тобе кишилари билан бирга келиб қолди ва мўл-кўл лутфу иноятлар билан сарафроз бўлди. Дўстни сийловчи подшоҳ Самарқанд фатҳи борасида ул жамоат билан маслаҳатлашди. Улар эса ушбу сўзларни арзга етказдилар: Ул Худо ҳимоясидаги шаҳарнинг ихтиёр жилови валийлик шиорли жаноб Хожа Қутбиддин Яҳёнинг қудрат қўлидадир, ул жаноб эса ўзини мақсади ҳосил наввоб подшоҳ дўстлари жумласидан санайдилар. Агар бу ишни амалга ошириш мақсадида ул ҳидоят оппиёнли даргоҳ ҳузурига бир чопар юборилса, истак юзи мақсад ойнасида чехра очиши ҳеч гап эмас.

Шунга биноан мақсади ҳосил подшоҳ ул хатарли иш юзасидан бир неча марга Хожа Яҳё олдига сўзга чечан қосидларни юборди. Ҳар гал ул ҳазрат хавф ва умид ўртасида жавоб берди. Сўнг ғалаба аломатли байроқ Юрти хондан кўзғалиб, Дарғам мавзесида шод юрак билан кўш ташлади. Ул манзилдан фалак иктидо даргоҳнинг яқин кишиси Хожа Муҳаммад Али китобдор ўша иш бўйича жаноб ҳидоят шиорли Хожа Яҳё олдига бориб, ундан «яҳшиси, нусрат аломатли байроқ ойчаси шаҳар четига етишув нурини сочса, шунда бу муҳибингиз дарвозаларни очишга уриниб, подшоҳ кунглидаги истакни амалга ошира олса» деган мазмундаги хабарни келтирди. Фалак ҳашаматли подшоҳ шом вақтига яқин соатда Дарғамдан Самарқанд сари юзланди. Шу ораликда Султон Маҳмуд Дўлдой қутлуғ

мавкабдан қочиб кетди ва шаҳарга бориб, яширин келишув воқеасини наввоб Мирзо Султон Алига айтиб берди. Начора, шу зайл қалб ойнасида акс этиши мумкин бўлган суврат юз очмади.

Бу воқеалар асносида Иброҳим Сору қайтиб келиб, шунингдек, Али Дўстнинг игвоси касофатидан ҳар тарафга кетиб қолган таниқли амирлардан айримлари ҳам бир-бир, икки-икки бўлиб келиб, Бобур Мирзонинг саодат ва иқбол каби зафарга ёр мавкабига қўшилдилар ва иноят назарига илинган кўйи Али Дўстга қарши адоват камарини жон белига боғладилар. Али Дўст душманларнинг бир ерға йиғилганидан чўчиб, халифа ошиёнлик даргоҳ наввоби Бобур Мирзодан рухсат сўради ва истаги қабул иззатини топиб, ўз ўғли Муҳаммад Дўст билан Султон Аҳмад Танбал хузурига кетди. Султон Аҳмад Танбал билан булар ўртасида дўстлик қоидалари йўлга қўйилиб, ул ота-боладан кўп ёвузлик ишлари юзага чиқди. Бироқ бир-икки йилдан сўнг Али Дўст ўзининг қора қилмишларига яраша жазога йўлиқиб, қазо қўли унинг ҳаёти палосини йиғиштирди. Муҳаммад Дўст эса ўзбек султонларидан баъзиларига топиниб бориб, шу илтижоси орқасида озгина риоят топди. Кейинчалик ул тоифадан ҳам қочиб, Андижоннинг кўхпоя⁵⁷сига келиб, фитна ва бузукчилик оловини ёндира бошлади. Шу сабабли ўзбеклардан бир тўдаси ушлаб олиб, кўзини кўр қилишди.

Алқисса, музаффар туғли подшоҳ ҳар иккаласи ҳам чин душман бўлган Али Дўст ва Муҳаммад Дўстга рухсат бергач, Ғури барлос ўзи билан бирга қўшиндан

⁵⁷ Кўхпоя – тоғ этагидаги ерлар, тоғлик.

бир неча кишини олиб, кўрқув нелигини билмасдан, буйрукка кўра, Бухоро томонларда нима гаплигини билиб келиш учун ул диёрга кетувди. У тезда оркага қайтиб, Муҳаммадхон Шайбоний Бухорони эгаллаш ишидан кўнглини гинчитиб, Самарқанд сари йуналган, деган хабарни келтирди. Шунга кўра, ул маконда ушланиб туриш маъкул кўрилмай, куёш янглиғ туғ ойчаси Кеш шаҳри сари ҳаракатланди. Чунки соф вужудли подшоҳга куллик килиш занжирини яқиндагина бўйнига ташлаган самарқандлик амирлардан айримларининг кўч ва яқинлари ўша ерда яшаб тургандилар. Ана шу чоғда кутилмаганда, Султон Али Мирзо Худо химоясидаги Самарқанд шаҳрини Муҳаммадхон Шайбонийга топшириб, хон даргоҳига борибди ва бу ҳаракатини давлати дастгоҳининг кучайиши англабди, деган хабар келиб қолди.

Энди сўз тартиби тақозоси шуқим, дастлаб Муҳаммадхон Шайбоний аҳволидан бир бўлагини баён доирасига киритиб, ана шундан сўнг эса ҳикмат битгувчи калам мақсади ҳосил Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳ аҳборининг давомига тил очса. Ёрдам ва тавфик Аллохдандир.

**АБУЛФАТҲ МУҲАММАДХОН ШАЙБОНИЙ
ҲАЁТИ БОШИДАН ТО БУХОРО ВА САМАРҚАНД
ШАҲАРЛАРИНИНГ УЛ ЖАҲОНБОНЛИК
ПОЙДЕВОРИ ҚУРУВЧИСИНИНГ ЭГАЛЛАШ
ДОИРАСИГА КИРГАНИ ЗАМОНИГАЧА КЕЧГАН
ВОҚЕАЛАР БАЁНИ ЗИКРИДАГИ ГАПЛАР**

Маънавий фазилатлар эгалари ва сўзамоллик назмига тартиб берувчилар узлуксиз ахбор ва асарлар мўллигидан шундай таҳқиқ қилганларки, Муҳаммадхон Шайбоний Шох Будоғ Султон бин Абулхайрхон ўғли Жўжихон улуси хоконларидан мартаба ва ҳашамат, шавкат ва улуғлик жихатидан устун бўлиб, ҳаёти мобайнида ҳамиша давлат ва иқбол етуқлиги билан салтанат ва истиқлол байрогини ҳилпиратган. Илгари ёзиб ўтганимиздек, Султон Саид Мирзо бин Султон Абу Саид ул олий шонли хон ёрдами шарофатидан Самарқандни фатҳ этган. Ва мансур хокон Абулғози Султон Хусайн Мирзо ундан мадад сўраган пайги вафоти рўй берганди. Муҳаммадхон Шайбонийнинг онаси Оқ Кўзибегим бўлиб, хон 855 йил⁵⁸и туғилган. Қобилиятли бу ўғли болалигидаёқ отаси Шох Будоғ Султон вафот этиб, тупроқаро маскан тутгач, бобоси Абулхайрхон невараси тарбиясини ҳиммат бўйнига олиб, унга отабеклик қилиш мансабини илгари Будоғ Султоннинг ҳам атқаси бўлган Уйғурбой Шайхга топширди. Абулхайрхонни ваъдасига вафодор ажал охират оламига олиб кетган вақтда ўзбек амирларининг катталари каторидан жой олган Қарочинбек

⁵⁸ 855 йил – 1451 йил 3 февраль – 1452 йил 22 январь.

Муҳаммадхон Шайбоний ва унинг укаси Маҳмуд Султон аҳволига қаровчиликни ўз зиммасига олиб, ул шоҳзодани Ойбоқхоннинг Шайх Ҳайдархон устидан эришган галабасидан кейин шавкати устунликда Дашти Қипчоқдаги султонлар қатталари жумласидан саналган Қосим Султон олдига олиб борди. Қосим Султон уларни ўз амир ул-умароси бўлмиш Темурбекка топширди. Ўша пайтда Ойбоқхон ва Аҳмадхон қатта қўшин билан Қосим Султоннинг вилоятларини босиб олиш учун йўналдилар. Қосим Султоннинг эса ул сон-саноксиз қўшинга қарши урушга кучи етмаганидан Ҳожи Тархон қалъаси⁵⁹га беркинди. Ойбоқхон ва Аҳмадхон ул мустаҳкам қалъани узук қошидек ўртага олишди. Муҳаммадхон Шайбоний ва укаси Маҳмуд Султон Қарочинбек ва қадимий мулозимлардан қирк нафар кишиси билан биргаликда бир кечаси ўзини душманлар қўшинига урдилар ва саҳар чоғигача қилйичу найза ва ханжарларни ишга солиб, бир томондан ёриб чиқиб кетдилар. Муҳаммадхон Шайбонийнинг жаҳон олиш ва юрт эгаллаш муддаоси бўлгани сабабли мазкур воқеадан кейин ўзбек амирлари ва аскарларидан бир тоифасини ўзига эргаштириб, ҳар неча кунда бир марта соҳиби шавкат султонлардан бирининг вилоятига ҳужум уюштириб юрди. Унинг бу иши то Саброн ҳудудида ўша ер ҳокими Эронжихон бин Бекхондан қаттиқ мағлубиятга учраб, Бухорога қочиб кетгунга қадар давом этди. Ўша кезларда Бухоро шаҳрининг ҳокими булиб турган Абдулали Тархон Шайбонийхонга иззат-икром кўрсатиб, лойиқ тухфалар

⁵⁹ Ҳожи Тархон. Аштархон – ҳозирги Астрахань.

ва қимматли совғалар тортиқ қилди. Сўнг Самарқандга Султон Аҳмадхон ҳузурига бир хат жўнатди ва Султон Аҳмадхон ул жанобнинг келгани воқеасини эшитгач, ул нома жавобида фармон битиб, хонни кўришга ўта иштиёқманд эканини билдирди. Хон Самарқандга чақирилгач, Султон Аҳмадхон уни жуда яхши кутиб олди, зиёфат берди ва меҳмонни сийлаш расмини адо этди. Шайбонийхон бир неча кунни ул фирдавсмонанд шаҳарда осойишта ўтказиб, тагин Бухорога қайтиш истагини изҳор қилди ва Абдулали Тархонга қўшилиб, ул ўлкага қайтиб кетди. Унинг Бухорода тўхтаб туриши эса икки йилга чўзилиб, сўнг ўзи туғилиб-ўсган ота ватани сари юзланди. Хонликнинг туғи манжуқи етишув нурини Арқуқ қалъаси ҳудудига сочгач, ул кўрғоннинг бошқа сўзи қатъий кишиларига қараганда юқорироқ мартабага эга бўлган Қози Бекчик итоат занжирини бўйнига ташлаб, қалъа калити ва ул ўлка аҳолисидан бир тўдаси билан бирга хон ҳузурига ошиқди ва муносиб тортиқ ва совғалар ўтқариб, хон ёнидаги кишилар қаторидан ўрин олди. Шайбонийхон Арқуқдан Сигноққа бориб, ул қалъани ҳам олди. Бир неча кундан сўнг Дашти Қипчоқ амирларининг энг каттаси саналган Мирзо Ака олдидан чопар келиб, унинг «агар хоннинг кишвар очувчи байроғи етишув соясини бу диёр узра ташласа, камина хизматкорлик мақомида туриб, ул ҳазратни хонлик тахтига чиқарардим ва менинг ушбу мустаҳкам аҳдимга муносиб равишдаги етук ихлос ва қуллик расмини адо этардим» деган сўзларини арзга етказди. Шайбонийхон бу сўздан сўнг ноилож ўша ёққа кетишга қарор қилиб, мақсад сари равона бўлди. Даштга етишгач, Мусо Мирзо истиқбол расми ижроси

учун ошикиб, эъзоз ва таъзим шартларидан ҳеч бирини унутмай, ҳар бирини мукаммал равишда адо этди.

Ана шундай бир пайтда Дашти Қипчокнинг мутлак ҳокими Бурундуқхон сон-саноксиз лашкар билан Шайбонийхонни йўқотиш сари юзланди. Қўшин етишгач, икки ўртада уруш бошланиб, фатҳу ғалаба ёғдуси Муҳаммадхон Шайбонийнинг байроғи ойчаси юзига ёғилди, Бурундуқхон эса ўз манзили сари қочиб кетди. Шундан кейин Шайбонийхон Мусо Мирзодан ваъдасига вафо қилишини сўради, Мусо Мирзо бунга ўз амирлари ризолиги йўқлиги важдан, хоннинг бу ғалабини бажаришдан бош тортди. Шу сабабли ул жаноб Сигноққа қайтди ва бир-икки навбат Шайбонийхон билан Саврон ҳокими Султон Маҳмудхон бин Жонибек хон ўртасида тўқнаш ва уруш-саваш рўй берди. Охирги мартасида Шайбонийхон енгилиб, оти жоловини Манқишлоқ томонга бурди. Манқишлоқдан эса Хоразм йўли билан Бухоро сари юзланиб, Хоразм атрофига етишгач, ҳокони мансур Султон Ҳусайн Бойқаро томонидан ул шаҳар волийси бўлиб ўтирган Амир Носириддин Абдулхолик Ферузшоҳ совға ва тортиқлар тайёрлаб, хизматкорлик йўлининг солиқи бўлди. Шайбонийхон Хоразмдан Қаробиг кўл, Қаробиг кўлидан Бухорога ошиқди. Амир Абдулвали Тархон олдинги галдагидек дастур билан ихлос шартлари ва ихтисос маросимини бажо келтирди ва ул жанобни ўзига қўшиб. Самарқандга олиб борди. Султон Аҳмад Мирзо хоннинг қаддини ўзининг жаҳонбонлик қудрати ортишига боис билиб, инъом ва эҳсон эшикларини хон ҳаёти юзи сари очди. Сўнг Мўғулистонни эгаллаш учун йўлга тушиб, олам олувчи ул хонни

хам ўзига ҳамроҳ қилган кўйи Тошкент устига юрди. Шохрухия атрофига етишгач, Самарқанд кўшинининг хировул кисми бўлган Шайбонийхон Мирзо Султон Аҳмаддан хавфсираб, Тошкент томонга кочиб кетди ва Султон Маҳмудхон билан учрашиб, унинг давлати этагидан осилди. Султон Аҳмад Мирзо ноилож бузилиб, оти тизгинини Самарқанд томон бурди. Шайбонийхон эса озгина вақт Тошкентда туриб, сўнг у ердан Арқуқ қалъасига йўл олди. Ул худуднинг қалъаларини мустаҳкамлаб, Сиғноқка кетди. Шундан сўнг бир-икки навбат Бурундукхон Сиғноқ сардорларидан бир гуруҳи ва Туркистон шаҳар ва қалъаларининг баъзи бир кишилари билан бирга лашкар тортиб, Шайбонийхоннинг иқбол ниҳолини кўпориб ташлашга қасд қилди. Аммо тақдир келажакда Шайбонийхоннинг бир неча вақт Мовароуннаҳр ва Хуросон юрту шаҳарларига мутлақ ҳоким бўлишини тақозо қилган эканки, Бурундукхоннинг истагани юзага чикмади.

Шайбонийхон қулай фурсат топиб, Хоразм фатҳи сари юзланди. Зеро бу пайтда Хоразм ҳокими Амир Абдулҳолик Ферузшоҳ олий мартабали ҳокон Султон Ҳусайн даргоҳига Хиротга кетган бўлиб, ўз мулозимларидан бирини Хоразмда ўрин босар қилиб қолдирганди. Шайбонийхон ул шаҳарга етишгач, бир неча кун камал ишларини амалга ошириб турди. Бироқ ҳокони мансур топшириги бўйича хоразмликларга ёрдам учун юборилган Амир Абдулҳолик, Амир Муҳаммад Валибек ва Амир Бехбуднинг яқинлашиб қолгани хабарини эшитгач, у ердан кўзғалиб, Булдумсоз кўргони атрофига кетди ва ул қалъа аҳолиси билан сулҳга эришиб, озгина тортиқлар олгач, Вазир шаҳри сари йўналди.

Бу қалъа атрофида Хуросондан келган кўшин билан бир-икки кун уруш-саваш ясаб, собитқадамлик килди. Аммо иши юришмагач, у ердан Адоқ қалъасига кетди, Адоқдан эса Астробод сари йўл олди. Ул шаҳарнинг теварак-атроф худудига боскин-чопкин уюштириб, сўнг йўналиш байроғини мулозимлари қўли остида бўлган Тирсак қалъаси томон ҳилпиратди. Шундан кейин Муҳаммадхон Шайбоний илтимоси билан Султон Маҳмудхон Ўтрорни Шайбонийхон тасарруфида қолдириб, ўзи оти жиловини Тошкент сари бурди.

Ўша маҳалда Саброн аҳолиси Шайбонийхон давлатига тарафдор чикиб, ўз доруғаси бўлмиш Қулмуҳаммад Тархон бин Муҳаммад Мазид Тархонни қалъадан чиқариб юбордилар ва шаҳар қалъаси қалитини Маҳмуд Султон олдига жўнатдилар. Ул жаноб Саброн кўрғонига кирди. Шунингдек, Туркистон шаҳарларининг барча халқи кўнгилларини ул икки ака-укага тобе бўлиш сари қаратдилар. Аммо ўша вақтда Бурундукхон Амир Муҳаммад Мазид Тархоннинг куткуси билан Саброн устига кўшин тортди, Саброн аҳолиси эса сабрсизларча чидам ва тоқат тизгинини қўлдан чиқариб, қалонтарлардан бир тўдаси қутилмаганда ёпирилиб келиб, Маҳмуд Султонни ушлаб олдилар ва қалъани Бурундукхонга бериб, Маҳмуд Султонни ўша давр султонлари ичида энг эътиборлиси бўлган Қосим Султонга топширдилар. Қосим Султон уни кишанга солиб, ишончли одамлардан бир гуруҳига кўшган кўйи Сузоқ қалъаси томонга жўнатди. Маҳмуд Султон эса бир кечаси кулай фурсатини топиб, қочиб кетди ва Ўкуз тоғига етиб олди. У ердан бу воқеани билдириш учун акаси олдига чопар юборди, Шайбо-

нийхон эса мазкур тоққа бориб, укаси билан учрашди. Ака-ука жиловдош бўлган кўйи Ўтрор сари ошиқдилар. Айни ўша вақтда Бурундуқхон ва Муҳаммад Мазид Тархон ҳам Ўтрор томон юриб, Шайбонийхон улардан ўзганча келиб, Ўтрор қалъасига кириб беркинди ва бир неча кеча-кундуз давомида қамалдагилар билан Дашти Қипчок лашкари ўртасида тўкнаш ва уруш-саваш эшиклари очилиб, урхо-ур, ўлдирхо-ўлдир садолари осмоннинг феруза рангли кўрғони айвонидан ошди. Ниҳоят, Султон Маҳмудхон томонидан юборилган ёрдам кучлари Ўтрорга етиб келиб, натижада Бурундуқхон сулҳ битимига кўнишга мажбур бўлди ва Ўтрор атрофидан кўчиб, юзини ўз диёри сари қаратди. **Мисра:** Ба шаҳри худ раваму шаҳриёри худ бошам – Ўз шаҳримга борай-да, ўз юртим шаҳриёри бўлай.

Ўтрор шаҳри гулзори Бурундуқхон кўшини хас-хашақ ва тикани озоридан тозалангач, Шайбонийхон Муҳаммад Мазид Тархоннинг қудрат қароргоҳи бўлган Ясси шаҳри томон лашкар тортди. Амир Муҳаммад Мазид эса хонлик мавкаби олдига урушгани чикиб, Маҳмуд Султон шайбонийнинг қўлига асир тушди. Султон уни Ўтрорга элтиб, хибсда тутди. Султон Маҳмудхон бу воқеадан вокиф бўлиб, Ўтрор сари ошиқди ва Амир Муҳаммад Мазидни Шайбонийхондан сўраб олиб, Мирзо Султон Аҳмаднинг кизини ўзи учун сўрашда воситачи килиб Самарқандга совчиликка жўнатди.

МУҲАММАДХОН ШАЙБОНИЙНИНГ САМАРҚАНД ВА БУХОРО ТОМОН ЮРИШ ҚИЛГАНИ ҲАМДА УЛ ИККИ ШАҲАРНИНГ СУБҲОНА ВА ТАОЛО ХУДО ТАҚДИРИ БИЛАН ХОН ҚЎЛИГА КИРГАНИ ЗИКРИ

Султон Маҳмуд Мирзо ўғиллари ўртасидаги қарама-қаршилик ҳамда Самарқанд ва Бухородаги ахволнинг парижонлиги хабари Муҳаммадхон Шайбоний қулоғига етишган 905 йил⁶⁰ да бу ўзбек хони Мовароуннахр шаҳарларини босиб олиш тамасига тушиб, замон ботирларидан бир гуруҳи ва бошдан-оёқ ғазаб ва қасос ҳиссига тўла кўшин билан оти жиловини ул томонга бурди. Султон Али Мирзо дала-даштда урушга кучи етмагани учун шаҳарда камалиб, қалъанинг буржу борасини мустақкамлашга киришди. Шайбоний хони эса Самарқанд ташқарисида чодир ва ўтов куббасини баланд ясаб, ўн кунга яқин шу ерда туриб, кейин ботирлардан иборат катта бир гуруҳ билан Шайхзода дарвозаси сари бориб, пистирмада яширишиб ётган кўйи жасурлардан бир бўлагини олдинроқ юборди. Самарқанддан ҳам кўшин ва оддий халқдан мард кишилар ташқари чиқиб, ўзбеклар устига ёпирилдилар. Улар эса уруш майдонидан ёлғондакамига қоча бошлаб, орқага чекинган кўйи самарқандликларни қалъа ёнидаги кўчабоғлардан кенг дала-дашт сари эргаштириб чиқдилар. Шундан сўнг Шайбонийхон мавкаби баҳодирлари пистирмадан отилиб чиқиб, душман устига ташландилар ва улардан кўпининг ишини бир ёқлик қилдилар. Шайбонийхон ул жамоатдан

⁶⁰ 905 йил – 1499 йил 8 август – 1500 йил 27 июль.

қолганларини қувлаб бораркан, то Шайхзода дарво-
засигача ғаним кишиларини ўлдириш ва чопиш би-
лан машғул бўлди. Сўнг Чаҳорроҳа дарвозаси томон
от солди ва ул ерда ҳам жангу саваш шартларини адо
этиб, Самарқанд аҳолиси устидан ғалаба қозонди ва
музаффару мансур оти жиловини ўз қароргоҳи томон
бурди. Шу воқеа асносида Амир Нур Саид *билкут*
ўғли Амир Муҳаммад Солиҳ хонлик даргоҳига ке-
либ, палосни ўпиш саодатини топгач, Бухоро ҳокими
Муҳаммад Боқи Тархон ўн мингга яқин пиёда ва суво-
рийни йиғиб, Султон Али Мирзога ёрдам йўсини билан
йўналиш байроғини бу томон сари кўтарганини айт-
ди. Шунга кўра, Муҳаммадхон Шайбоний Самарқанд
атрофидан кўчиб, юзини Амир Муҳаммад Боқи Тар-
хон лашқаргоҳи томон қаратди ва Дабусия қалъаси
ташқарисида икки тараф ўртасидаги қаттиқ уруш рўй
бериб, қуддусий ҳазрати таоло инояти билан шайбоний
хонига фатҳу зафар насиб этди. Амир Муҳаммад Боқи
Тархон эса обнусий рангли чарх гардишидан жанг май-
донида ўз душманидан енгилиб, Дабусия қалъасига
кириб беркинди. Ўзбеклар эса бу урушда ҳаддан зиёд
кўп жанг ўлжасини қўлга киритдилар. Шундан сўнг
Муҳаммадхон Шайбоний Бухоро томонга йўналди
ва шаҳар четига етгач, камал иши ва урушни бошлаб
юборди. Бухороликлар уч кунгача шаҳарни саклашга
эришиб, тўртинчи куни эса Мавлоно Муҳаммад Али
Хоразмийни тортиқ ва совғалар билан ташқарига юбо-
риб, итоат ва бўйсунуш изҳорини тилга олган кўйи
омонлик тиладилар. Жаноб мавлавийнинг шафоати во-
ситасида уларнинг бу сўрови қабуллик иззатини топиб,
Шайбонийхон бухороликлардан қасос олиш ниятидан

воз кечди. Шундан кейин саййидлар, козилар, мавлонолар, уламо ва аслзода шариф кишилар ҳамда аҳоли шаҳардан ташқари чиқиб, хон қўлини ўпиш шарафига эришдилар ва шу тариқа хонга Бухоро фатҳи мурасар булди. Муҳаммадхон Шайбоний ул шаҳарнинг ҳукумат юргизиш мансабини Амир Муҳаммад Солиҳга топшириб, йўналиш юзини Самарқанд сари ўгирди. Тотканд кишлоғига етилган чоғда Бухородан Амир Муҳаммад Солиҳнинг чопари хат келтириб қолди. Хатнинг мазмуни шундай эди: «Амир Муҳаммад Боқи Тархон Дабусия калъасидан Қарши шаҳри томонга кетгач, Бухоро улуғлари Қаршига хат ва элчилар жўнатиб, унга Бухоро шаҳри ва қалъасини топшириш умидини бағишлабдилар. Шунга кўра, бу томонга юзлансангиз, қолган гаплар эса олий ақлингизга ҳаволадир». Шайбонийхон бу хабарни эшитгач, қайтиш жиловини Бухоро томонга тўғрилади. Ул атрофга яқинлашиб қолган Амир Муҳаммад Боқи эса Қаршига қайтиб кетди. Шайбонийхон шаҳар атрофини зафар аломатли байроқлар маркази қилиб, аскарлар ул шаҳар аҳолисининг барча мол ва буюмларини бир қолдирмай, талон-тарожга учратсинлар, деган буйруқ берди. Ўзбеклар зулм ва раҳмсизлик ўтини гуруллатиб, хонадонлар бошидан тутун чиқардилар. Душманлар тутун осмон чўққисига етиб, кўпчилик бухороликларни таладилар. Шундан кейин Шайбонийхон Бухоро шаҳрбанди учун қўйилган ғов ва тўсиқларни бузишга фармон берди ва ул ҳукумат жиловини ўз укаси Маҳмуд Султоннинг қудрат кўлига топширди. Сўнг баланд химмати арқонини Самарқандни эгаллаш кунгураси устига отди ва шижоат қоидали сулгонлару амирлар гуруҳи ва довюрак

Ўзбек ва мўғул кўшинидан бир бўлаги билан ул фохира шаҳар четига бориб, қалъасини марказдек ўраб ўртага олган кўйи чодир ва ўтов ва саропарда ва боргоҳни қайвон айвонига етказди. Хон Самарқандни жанг билан эгаллаш муяссар бўлмаслигини билгани учун ишни макру ҳийла ва алдов йўсинига ҳавола қилди. Айни шу воқеалар асносида Султон Али Мирзонинг онаси Зухрабеги Оғо⁶¹ ақли камлиги ва қайта эр қилиш орзусига майлу ишгиёқи кўплиги сабаб яширинча равишда Шайбонийхон олдига чопар юборди ва муҳаббат тили билан ушбу хабарни етказди: Агар хон ҳазратлари бу заифани ўз никоҳига киритиш гапини қабул қилса, мен хизмат камарини жон белига боғлаб, Самарқанд дарвозасини очаман ва ўғлим Мирзо Султон Алини ул ҳазрат хузурига юбораман. Аммо шарти шуким, қачон хон бошқа шаҳарларни ҳам тасарруф доирасига киритсалар, Самарқандни Султон Али Мирзога бергайлар.

Шайбонийхон бу сўзларни эшитгач, яқин орада фатҳу зафар келини оғушида ётажаги ва маъшукаси бўлмиш Самарқанд шаҳри висоли осонликча муяссар бўлажagini англади. Шу заҳоти шавк кўзғатувчи ва ишк қоришиқ мактублар битиб, Зухрабеги Оғо олдига юборди ва уни дилни алдовчи ваъдалар билан сарафроз қилди. Шунга кўра Зухрабеги Оғо куткусини бошлаб, Мирзо Султон Алини Шайбонийхонга душманлик мақомидан воз кечиришга киришди. Айни шу пайтда Мирзо Султон Али олий мартаба ва валийлик вужудли хожа Қутбиддин Яҳё кўнглига ҳазрат Бобур подшоҳни Самарқандга киритиб, сарварлик тахти-

⁶¹ *Зухрабеги Оғо* – яна бир бор эслатайлик: Зухрабеги Оғо асли Дашти кипчоклик ўзбеклар хонадонидан чиккан.

га ўтказиш ва ул хазратнинг адолати соясида мамлакат халкини ходисалар офтоби ҳароратидан кутқариш фикру қарори йўл топган деган гумонда эди. Онасидан эшитган афсона ва афсундан кейин Шайбонийхон билан учрашишга боришга қарор қилди. Бу гап-сузлар ва Мирзо Султон Алининг йўлбошчи хислатли хожа ходимларидан кўркиши воқеаси Шайбонийхоннинг арзига етишгач, саййид Жалолиддин Хованд Бухорийни насиҳат қоришикли маслаҳат гаплари ва иноят ваъдали хатлар билан «қандай бўлмасин, хожа Қутбиддин Яҳёни тобеликка мойил этиш ҳамда унинг Мирзо Султон Алини хон томонидан кадрланишига умидвор қилиб, осмон қудратли даргоҳга юборишига эришиш» учун шаҳарга жўнатди. Жаноб сиёдатмаоб дастлаб олий мартабали ҳидоят аломатли Хожа Яҳё билан учрашиб, ул хазратнинг Шайбонийхон томонга майл билдириши борасида канчалик тиришмасин, бирор натижа чиқара олмади. Сўнг кимсасиз хилват ва пана бир жойда Султон Али Мирзо ҳузурига бориб, шундай сўзларни арзга етказди: Ҳазрат хон «Самарқанд атрофи ғалаба яқунли кўшиннинг чодирлари тикланган жойга айлангач, Хожа Яҳёнинг бу ўлканинг давлат ва молиявий ишлари устидан назорат ўрнатгани воқеаси, Сизнинг эса шахриёрлик ишларида ихтиёригиз йўқлиги ойдинлашиб қолган ушбу айёмда олий бир ҳиммат Сизнинг эркинлик ва фаровон яшашингиз учун юзланди. Бундай пайтда қаршилик эшиқларини ёпиб, келишувнинг катта йўлидан олампаҳоқ даргоҳига келсангиз ва хоннинг тукқан ўғиллари каторидан жой олиб, саховатли марҳамат ва меҳрибонлик сояси остида осойишталикка эришсангиз» демоқдалар.

Содда подшоҳзода бу ичи ковак сўзларга лакқа ишониб, бошини мағрур тутганча саййидлик паноҳи Хоразмий жанобларининг таклифини қабул қилиб «имкон борича ихлос қадами билан Самарқанддан ташқари чижиб, Шайбонийхонга бўйсунуш занжини эгнига ташлаш ва жаҳонбонлик пойдевори курувчисини кўришга бориб, ифтихор бошини баланд кўтаражагини» айтди. Шундан сўнг сиёдатпаноҳ Хоразмий жаноблари олий мартабали, ҳидоят дастгоҳли Хожа Яҳёдан рухсат олиб, Шайбонийхоннинг ҳузурига қайтди ва айтган-эшитганларини битта қолдирмай сўзлаб берди.

Султон Али Мирзо сиёдатпаноҳ кетганидан икки-уч кун ўтгач, Хожа Қутбиддин Яҳё ва Самарқанд улуғлари Жоме масжидида намоз адосига машгул бўлиб турган жумъа куниси ўзининг хос кишилари билан Чаҳорроҳа дарвозасини очиб, оти жиловини Шайбонийхоннинг Боғи Майдонда жойлашган лашкаргоҳи томон тўғрилади. **Мисра:** Мурғро чун ажал ояд, ба суйи сайёд равад – Қушнинг ажали етса, овчи олдига ўзи борар. Осмонга тегувчи даргоҳга киргач, Чингизхон тўра⁶²сига биноан тиз чўккалаб, шайбоний хонининг кўрунишига эришди. Хон эса унга меҳрибонлик ва гамхўрлик кўрсатиб, шоҳзодани бағрига босди. Шундан сўнг шоҳзоданинг Муҳаммад Темур Султон ёнида манзил тутиб, юриш ва туришда унга тобе бўлган кўйи келишув йўлидан ташқари қадам босмаслиги борасида буйруқ берилди.

Хожа Қутбиддин Яҳё Султон Али Мирзонинг қочиб

⁶² Тўра (ва ясса) – қонун, қоида.

кетганидан хабар топгач, муборак оёғини узангига тикиб, шаҳар ўртасига ошиқди ва халқни қалъа минора ва деворларини химоя қилиш, қалъа тепаси йўлаги ва дарвозаларни мустаҳкамлашга ундади. Аммо Иброҳим Жоний, Ҳайбат қавчин, Султон Ҳусайн Арғун, Абдулваҳхоб шиғовул сингари амирлар ва бошқалар Шайбонийхон мулозиматига мойиллик кўрсатиб, ҳеч бир зот Хожа Яҳёнинг сўзларини қабул қилоғи билан эшитмасди. Чор-ночор мактов сийратли хожа давр талабига бўйсуниб, қариндошу ётлар билан бирга хонлик даргоҳи сари юзланди ва салтанат вужудли бўсағага етишгач, на ўлик, на тирик бир аллозда олий мажлисга кирди. Хон ул ҳидоят шиордан етган озорни дилида сақлаб юргани сабабли таъзими учун ўрнидан турмади, тилидан дағдағали сўзларни жорий қилди. Аммо Хожа бу йиғиндан чиқиб кетмоқчи бўлган вақтда Шайбонийхон ўрнидан туриб, ул жанобнинг олдинрок келишини сўради ва кучоклаб кўришаркан, шундай деди: Ўтган нарса ўтди. Биз гина-кудуратингиз зангини иродат сайқали билан кўнглимиз лавҳидан ўчириб ташладик. Сиз ҳам бундан сўнг ота-боболарингиз равишидан ташқари чиқишни жоиз кўрмасангиз.

Хожа қабул бошини кимирлатиб, боргоҳдан ташқари чиқди. Сўнг Шайбонийхон *найман* уруғидан бўлмиш Жонвафо⁶³ни Самарқанд шаҳри доруғалиги мансабига тайинлаб «қалъа дарвозаларига соқчи қўйиб, яхшилаб беркитинглар ва ҳеч бир зотни эътиборли хужжатсиз шаҳар ичкарасига киритманглар» дея буйруқ берди. Ҳақиқатдан ҳам бу фармон чиқмаганда

⁶³ Бошқа кўпгина манбаларда Жонвафобийнинг *дўрмон* уруғидан экани кайд этилган.

эди, Самарқанддаги авому хос халкнинг барча мулк ва ашёлари даштлик ўзбек аскарларининг талон-тарожига йўлиқарди. Шундан сўнг Шайбонийхон Боғи майдондан кўзғалиб, Конибил ўтлокзорида манзил тутди. Икки-уч кундан сўнг эса Куҳак дарёси бўйидаги Фаррошон қишлоғига кўчилиб, салтанат ошиёнли даргоҳ фаррошлари улуғлик ва шукуҳ чодирларини ўша ерда тикладилар.

Шайбонийхон Самарқанд атрофига келиб тушган пайтларда Хожаработга бориб, ўз мулозимларини йиғиб ва қуролланиб, шаҳарга кирмоқчи бўлган Хожа Алибой ўгли Амир Жон Али бу ҳодиса воқеасидан хабар топиб, қимматли пешкашлар тузатган кўйи мазкур манзилда хон ҳузурига ошиқди. Шунингдек, шариф ва аъзам кишилар ифтихори Хожа Абулмақорим ва Самарқанду Бухоронинг бошқа улуғ ва катталари салтанат бўсағаси сари ошиқдилар ва хонликнинг чексиз иноятига етишиб, умид ҳиссини туйдилар.

СУЛТОН АЛИ МИРЗО ВА ХОЖА ҚУТБИДДИН ЯҲЁНИНГ ШАҲИД БЎЛГАНЛАРИ ЗИКРИ ВА ХУДО ҲИМОЯСИДАГИ САМАРҚАНД ШАҲРИДА АҚЛИ ПАСТ ЎЗБЕКЛАР АМАЛГА ОШИРГАН ЗУЛМ ВА АЗОБ-УҚУБАТДАН БИР БЎЛАГИНИНГ БАЁНИ

Муҳаммадхон Шайбоний Самарқанд мулкида жаҳон саклашлик тахтига ўтиргач ва Мовароуннаҳрнинг кўпчилиқ каттакон ва улуғлари хонлик тахти остида йиғилиб, у ер ишларини кўнгилдагидек ниҳоясига етказгач, хон барча ҳимматини қай бировдан қаршилиқ кўрсатиш аломатлари юзага чиқиши мумкин бўлса, ўша

исёнчи ҳаётини нобуд қилиш ёки Амударёдан Хуросон томонга ўтиш ишига қаратди. Биринчи бўлиб Мирзо Султон Али билан бирга Жон Али оёғини ҳаракатдан қолдиришга ният қилиб, бир кечаси аҳдсизлик қиличи билан ул икки яхши қиликли ёшнинг вужуд нақшини борлиқ саҳифасидан ўчирди. Сўнг ишончли кишилардан бир гуруҳини Хожа Қутбиддин Яҳё ва Хожа Хўрд қозини қўриқлашга қўйди. Давлат ишларига аралашган катталардан бир тоифасининг мол ва ашёларини талаш борасида бажарилиши лозим бўлган ҳукмлар чиқарди. Садрлик мансабига тайинланиб, хонга жуда яқинлиги жиҳатидан давлат ва молия ишларининг катта-кичигидаги тортиб барчасига аралашадиган мавлоно Абдурахим Туркистоний жаноб ҳидоят сифот Хожа Қутбиддин Яҳё ва унинг мажид ўғиллари мол-мулкани мусодара қилишга киришиб, мавлоно Шамсиддин Муҳаммад судур зиммасига Хожа Хўрд қозининг мол-мулкани катга олиш иши юкланди. Бек Оқо эса амир Абдулбоситнинг молларини ўз тасарруфига киритди. Шунга қилёс хон ўзининг ҳар бир аъёнини каттаконлардан бирининг молини ўзлаштиришга буюрди. Аммо Муҳаммадхон Шайбонийнинг хуш қулоғига фақиҳ Абуллайсининг иззатли ўғиллари ҳамиша ўзларини ҳокимлар ишлари ва юмушларига аралаштиришдан четга олиб юрганлари хабари етишгач, ул тоифани эътибор назари билан манзур тутиб, Самарқанднинг шайхулисломлик мансабини Хожа Ховандга топширди. Хожа Абдуллатифга эса шариф қозилик ишини бахшида қилди. Олий мартабали, маоний паноҳли аъзамлар бошлиғи Хожа Абулмакоримдан хавфсирагани учун ул жанобнинг ўтириб-туришда доимо ўрду мулози-

ми бўлишига фармон берди. Олийжаноб хидоятпаноҳ Хожа Қутбиддин Яҳёга эса Маккаи муборака тарафга боришга ижозат берди ва ул жаноб сафар асбобини тайёрлашга машғул бўлди. Хон ўзининг хос отхонасидан қувватда филдек ва суръатда кушдек тавсифи билан мақталган отларидан биттасини алар ҳазратлари олдига юборди ва «бу от бир кеча-кундузда уч фарсах масофани босиб ўтади» дея айттирди. Абдурахим Туркистоний мустақим динга қувват берувчи ул хожа арзига «ҳазрат хоннинг бу сўзи шу маънига ишоратким, Сиз фарзандларингиз ва яқин кишиларингизни олиб кетиш ишига қўпам боғланиб қолмаслигингиз лозим, дарҳол ўта тезлик билан Амударёдан кечиб ўтишингиз керак. Чунки, тасаввур қилинмоқдаки, ўзбеклардан айримлари тўла ҳаракат билан эхтиромли Сиз ҳазратларининг орқангизга тушишлари мумкин ва ҳеч ким олдини олишга улгурмай диган ишни бажаришга қўл ургайлар» дея етказди. Хожа эса шундай жавоб берди: Бола-чақа ва хотин-халажни бундай тоифа орасида қолдирмоқ ва ўз жони саломатлигини ихтиёр қилиб, қочмоқ нақшини кўнгил лавҳига чизмоқ мардоналик тариқатидан узок, ақл қондасидан йироқдир. Қазову қадар нимани такозо қилса, ўша юзага чиқажак – «чунки Аллоҳ бирон ишни қилмоқки истаса, ўша иш бўлур»⁶⁴.

Сўнг хидоятпаноҳ хожа юзини йўл сари қаратди. Йўл юриб, Хожа Кордзан манзили четига тушган чоғда эса, ўзбек қўшинидан бир тўдаси орқадан етиб келиб, ул ҳазратни яхши юлдузли икки ўғли Хожа Муҳаммад Закарийё ва Хожа Муҳаммад Боқи билан бирга шаҳидлик саодатига етказдилар ҳамда ёнларидаги

⁶⁴ Қуръони қарим, Марям (19) сураси, 35-оятга ишора.

майда-чуйдаларини ғорат ва тарож елига совурдилар. Лоязолий иноят уфқидан порлаб чикиб, Мовароуннаҳр шаҳарлари, балки бошқа ҳар бир диёр ва шаҳар устига зиё сифатини таратиб турган ҳидоят осмонининг куёши айёмнинг жафо киличидан юзини фано мағриби томон қўйди ва фазлу камол боғида кўкариб, лутф ва саховат соясини каромат тариқининг сокинлари боши узра солган валийлик гулшани чинори зулм шамолидан ер тубан кулади.⁶⁵

Назм:

Дар ин дайри фоний ки ором дид,
Ки онки жовид аз у ком дид.
Касе рахт аз ин хона берун набарад,
Ки тири балое зи гардун нахӯрад.
Чи гуям зи гардуни нопокбоз,
Ки бо покбозон кунад турктоз.
Фигон аз сипехри шарорат асар,
К-зи у оламе гашт зеру забар.

⁶⁵ Ушбу воқеага нисбатан ўз фикрини билдирган Бобур «Бобурнома»да мазкур суикасднинг Шайбонийхон томонидан уюштирилганини таъкидлаш мақсадида бу борада хоннинг ўзини оқлашга уринишини форсча «узраш аз гуноҳаш баттар» иборасини ишлатади. Бу сўзларнинг ўзбекчага «узри гуноҳидан баттар» шаклдаги таржимаси асл маънони бермайди, чунки бу ердаги «узр» сўзи ҳозирги ўзбек уқувчиси фикрини чалкаштиради. Арабча «узр» сўзининг бир нечта луғавий маъноси бўлиб, улардан бири «баҳона»дир. Демак мақол таржимаси «баҳонаси гуноҳидан баттар» шаклида бўлиши лозим. Шундагина аниқ маъно англашинади. Аммо айтиш лозимки, гарчи «Тарихи Қипчокхоний» каби айрим асарларда ҳам мазкур хожанинг хон томонидан ўлдирилганига ишора бўлса-да, «Мусаххир ил-билод» сингари манбаларда бундай айблов йўқ. Шу сабабли бу воқеа тарихда мавҳумлигича қолаверади.

Мазмуни:

Бу ўткинчи оламда ким ором кўрибди,
Ким у бу жаҳонда мақсади мангу ҳосил кўрибди?
Ҳеч ким бу уйдан кўрпа-тўшагини кўтариб кета
омайди,
То фалакдан бало ўқини емагунча.
Нопок ўйинли гардундан яна не дейин,
Ки покбозлар устига босқин-чопқин килур.
Дод ёмонлик аломатли осмон дастидан,
Ки, бутун олам бўлди остин-устун.

Сухан аҳлининг жимжимадор сўзи ва миш-миш гапларни бир четга суриб, ростини айтадиган бўлсак, даштлик ўзбек қавми золимларининг бу ёвуз ходисасидан сўнг Мовароуннаҳрнинг жуда кўп шаҳар ва диёрларида, айниқса, маҳфуза Самарқанд балдасида зулм ва азоб-укубатлар бошланиб, шайбоний хонининг одамлари тасарруф кўлини фуқаро ва бечоралар молини олиш сари чўздилар. Қай бир жонзотда бир динор ё бир ман ғалла борлигига гумон қилишса, дарров ўша одамни бирор баҳона билан ушлаб, унга нисбатан азоб ва укубат усулини қўлладилар. Кўпгина қишлоқ ва шаҳарларга «сўнг (ерни) теп-текис қилиб кўярки, унда на чуқурни ва на дўнгликни кўрарсиз»⁶⁶ ояти васф илҳол бўлди ва талай иморатлар асосини гам мавжлари талотўми ва ғусса фавжлари йиғини изтироб гирдобига фарқ қилди.

⁶⁶ Куръони карим, Тоҳа (20) сураси, 106 – 107-оятлар.

Назм:

Сари фитна аз хоб бедор гашт,
Бисоти фароғат қазо дар навишт.
Мамолик шуд аз жаври гораггарон,
Паришонтар аз зулфи махпайкарон.
Зи сели бало шуд аён растахез,
На руйи икомат. на роҳи гурез.
На дар хона буди касеро қарор,
На дар кўча диди тариқи фарор.
Кас аз хона гар пой монди ба дар,
На дастор бар жой монди, на сар.

Мазмуни:

Фитна боши уйқудан уйғонди,
Фароғат палосини тақдир йиғиштирди.
Мамлакатлар бўлди ғоратгарлар жабридан,
Мохпайкарлар сочидан ҳам қорарок.
Бало селидан қиёмат куни кўринди,
На турарга жой, на қочишга йўл бор.
Уйда ҳам ҳеч кимга бўлмади қарор,
На кўчада кўринди қочиш учун йўл.
Ким уйдан ташқари қўйса гар кадам,
Салласи қолмай бошда, кетди боши ҳам.

Ноилож саодат савмаасининг эътикоф ўтирувчилари ва ибодат йиғингоҳининг садр нишинлари ниёз юзини ерга суриб ва дуо кўлини осмон сари кўтариб, яхши-ёмонга қозилик қилувчи ҳазрат борий буюк Аллоҳ даргоҳидан инсон тойифасини зулм зулмати ва душман дастидан қутқаришни тиладилар, хавфсизлик ва омонлик офтоби чиқишини подшоҳлар подшоҳи – Худои та-

олонинг инояти машриқидан ўтиниб илтижо қилдилар. Ўша аснода мазлумлар дуосининг ўқи ижобат нишонига етишиб, жаҳонни безовчи Бобур подшоҳнинг юрт олувчи байроғи ойчаси Самарқанд уфқи тепасидан ёғду сочиб, самарқандликларнинг ғамга ботирувчи кечасини роҳат бағишловчи кунга айлантирди. Замона каттаю кичикка озор бериш ишидан бир неча вақт воз кечди. Яқин орада бунинг воқеаси ёзув сифатини топажак ва ҳаракат шуъласи бу ҳикоя тафсили сари тушажак, иншоолоҳи таоло.

БАЪЗИ ЁМОН ИШЛАР ЮЗАГА ЧИҚҚАНИ САБАБ ҲАЗРАТ ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ПОДШОҲНИНГ КЕШ ШАҲРИДАН ҚЎЗҒАЛГАНИ ЗИКРИ

Бу воқеалар ғалаба далолатли подшоҳ Бобур Мирзо қароргоҳида миш-миш бўлгач, дағдаға ва андиша ўти айрим фикратпеша амирлар ичи ўчоғига учкун ташлади. Муҳаммад Мазид Тархон ва унга тобе самарқандликлардан бир гуруҳи Бобур подшоҳ мавкабидан ажралиб чиқиб, Амир Хусравшоҳ ҳузурига кетдилар. Жасоратга қон подшоҳ хайрат денгизига чўмиб, иқбол аломатли кўнглига Қаротегин ва Олой йўли орқали тоғаси Олачахон Олдига бориш фикри келди. Шу ўйда Кеш шаҳридан қўзғалиб, таваккал юзини йўл сари қаратди ва Хусравшоҳ мамлакатининг бир неча худудларидан ўтди. Аммо Қаротегин йўли билан юриш муяссар бўлмади, натижада Камруд тепасидан юриб, Саритоғ томонга қараб йўл солди. Навандак атрофи подшоҳ чодири устунлари тикланиши-

дан шараф топгач, олампаҳо подшоҳ боргоҳига Амир Хусравшоҳнинг чопари келди ва бир тўккиз от ва бир тўккиз қуммош⁶⁷ пешкаш келтирди. Сўнг ул ўврок аҳли сарвари Навандақдан ҳаракатланиб, Камруд довонига етишган кун Шерали чухра қочиб кетди ва Амир Вали ёнига бориб, навкар бўлди. Эртаси куни Қўчбек ҳам Ҳисор тарафга қочди. Подшоҳ мавкаби шу зайл Камруд дарасига кирди ва таваккал оёғи билан юриб, бош-ни эса юкори тутган кўйи масофаларни босиб ўтишга киришди. Тангу тор йўлларда ва тошлок тоғларда кўпгина от ва туялар юришдан қолиб, нобуд бўлди. Уч кун мобайнида тонгдан шомгача жуда кийинчиликда шу тахлит йўл юрилиб, тўртинчи куни Саритокка етдилар ва этаги Алванд тоғи чўккиси билан тенглашадиган бир кўтал-довонни кўрдилар. Тепаси эса осмон куббасидан баландроқ, йўли ниҳоятда тор ва оёқ кесар тошларга кон ҳамда оёқ унга чиқиш андишасидан ланг. Хуллас. ул осмон виқорли тоғ кўп ғам-андухлар билан босиб ўтилиб, Фон атрофи нусрат аломатли лашкарнинг қўш ташлаш жойи бўлди. Фон малики қонида бор бераҳмлиги кўзиб, халифа ошиёнлик даргоҳга келмади ва бир вақтлар саховати кўплиги билан танилган бу одам шу чоқда ҳиммати пастлиги тутиб, пешкаш учун бор-йўғи биттагина от юборди. Жаҳон аҳли подшоҳи Фонни ўнг қўл тарафда қолдириб, Кешту қалъаси томонга йўналди ва Кештудан сўнг Қуҳақдарёси бўйига бориб қўш ташлади. Кейин Қуҳақ дарёсидан Ёри кечуви билан ўтиб, Ёзьяйлок зафар шиорли қўшин чодир-

⁶⁷ Мўғул-турк одади бўйича тухфа ёки ёпиладиган нон кабилар сони тўккизтадан тайёрланган. Қуммош – кимматбаҳо мато, газлама. Бу ерда тўккиз тўп мато кўзда тутилган.

лари устунлари кокилган жойга айланди. Ўша вақтда амир Қанбар Али Сангзордан келиб, олий даргоҳ палосини ўпиш иззатини топди. Абулқосим Кухбўр, Иброҳим Тархон ўз одамларини юбордилар, уларнинг ҳам чексиз сийловлардан диллари хуш ва вақтлари чоғ бўлди. Сўнғ зафарға ёр байроқ Ёзйлоқдан кўзғалиб, Сафидак қалъасига шошилди ва у ердан баланд химматли тавсан жилови маҳфуза Самарқанд балдаси фатҳи томон тўғриланди.

МАҚСАДИ ҲОСИЛ БОБУР ПОДШОҲ КЎРГАН ТУШ ВА ШУ САБАБЛИ УМИД КЎЗГУСИДА ФАТҲ ЖАМОЛИНИ КЎРИШ РЎЙ БЕРГАНИ ЗИКРИ

Огоҳ ҳушмандлар басират кўзи билан кўрган ва ҳамиша уйғоқ қалбли асҳоблар хуш кулоғи билан эшитган ғайбий ишоратлар ва лорайбий башоратлар жумласидан бири рўёи солиҳа, яъни солиҳа туш эрурким, нубувватнинг қирқ олти жузидан бир жуздир. Араб халқидан чиққан пайғамбар – *унга саловотларнинг энг яхшиси бўлсин* – буюрадиким «солиҳа туш набийликнинг қирқ олти бўлагидан бир бўлагидир». Бу кўп маъноли қутлуғ сўз шунга ишораким, пайғамбарлик келиши бошида олти ой давомида набийга инган ваҳий рўёи солиҳа, яъни туш орқали келиб турган. Чунончи ҳазрат рисолагганоҳ ўша вақтларда кўрган ҳар бир туш унинг таъбири аломати худди субҳи содиқдек умид матлаъсидан ёришиб тураркан.

Ҳижозлик пайғамбарнинг Худони ёлғиз билувчи дини ҳомийси олийжаноб подшоҳ Захириддин Муҳаммад Бобур ғозий кўрган туш ҳам ана шун-

дай рўёи солиҳа тушлар сирасидан бўлиб, уни бир башорат сифагида англагач, бор саъй-ҳаракати билан Самарқанд фатҳи сари юзланди. Бу воқеа ҳолати шуқим, осмон ғуломли подшоҳ Ёзъялоқ ва Сафидақ қалъаси атрофида Самарқандни эгаллаш гадбири режасини файз топар кўнгли саҳифасига нақшлаб турган пайтда, бир кечаси рўё оламида ҳазрат валийлик паноҳи Хожа Носириддин Убайдуллоҳнинг осмон-ўпар даргоҳга келаётганини кўради ва ул салтанат ва истиклол уфкининг офтоби кутиб олиш шартларини бажо келтиради. Хожа ўтиради, аммо алар олди-га номуносиб бир дастурхон тўшаллади. Шу жиҳатдан онҳазратнинг муборак кўнглида ўзгариш пайдо бўлади ва мавлоно ҳидоят ривожли мазоҳ ўзгаришини англаб ва подшоҳга караб, бу маънига ишора ва имо қилади. Аълоҳазрат эса «бу ишнинг рўй беришида менинг айбим йўқ, бунда дастурхон ёзган кишидан айб ўтган» дея жавоб беради. Бу савол-жавоб ҳақиқати ҳазрат хожанинг ҳақиқатни кўрсатувчи қалбида кашф бўлиб, узрни эшитадилар ва мажлистан кўпиб, йўлга равона бўладилар. Подшоҳ эса кузатиб қолиш маросимини адо этиб йўналганда, хожа ўша уйнинг даҳлизида подшоҳнинг икки билагидан биттасини ушлаб, шундай кўтарадиларки, ул ҳазратнинг бир оёғи ердан узилади. Сўнг ҳидоят назмининг нозими ушбу сўзларни тилга олади: Шайх маслаҳат берди.

Исломпаноҳ подшоҳ рўё оламидан уйғоқлик ҳолатига кайтгач, яқин ораларда мулк бағишловчи маликнинг инояти насими шабадаси мурод чаманида хавфсизлик ғунчасини очилтиражаги ва тез орада Мангу зотнинг меҳрибонлиги соясида уйғоқ бахт кўзи

иктидор тўшагида осойишта ухляяжаги, фатҳу ферузлик тонги умид уфқидан отажаги, зафар ва беҳрузлик офтоби мангу давлат машриқидан порлаяжагини англади.

Назм:

Ба алтофи илоҳий субҳи умид,
Дамад аз матлаи иқболи жовид.
Бар омад меҳр аз буржи иноят,
Нихон гардад шаби ғамро ниҳоят.

Мазмуни:

Илоҳий лутфдан умид тонги,
Оқарар мангу иқбол балқишидан.
Куёш чиқди иноят буржидан бешак,
Ғам туни поёни энди яширинажак.

Ғаройиб тасодифлардан бири шуқим, ўша вақтда бир куниси фархунда сифот подшоҳ осмонга тенг сарой ичкиларидан бир нечтаси билан бирга ҳар тўғрида сўзлашиб ўтирар эди. Шу аснода ҳазрат «неча кундан кейин бизга Самарқанд фатҳи муяссар бўларкан?» дея буюрди. Ўтирганлардан ҳар бири ўша борада бир сўз айта бошлади. Нўён Кўкалтош тилидан эса «иншооллоҳи таоло ўн тўрт кундан сўнг Самарқанд фатҳи юз кўрсатажак ва бу қийин иш одилсифат подшоҳ давлати қуввати орқасида осонлик топажак» деган сўзлар жорий бўлди. Худди шундай бўлиб, нўён айтганидек, ул мурод натижаси ўн тўрт кун ўтгандан сўнг рўй берди.

ХУДО ҲИМОЯСИДАГИ САМАРҚАНД ШАҲРИНИНГ ЧЕКСИЗ СУБҲОНИЙ ИНОЯТ ТУФАЙЛИ ФАТҲ БЎЛГАНИ ВА МУҲАММАДХОН ШАЙБОНИЙНИНГ ҲАЙРАТ ВА ПАРИШОНЛИК ВОДИЙСИГА ТУШГАНИ ЗИКРИ

Умнат ишлари интизоми жиловини кўлида тутган ва бани Одам тоифаси ишлари ихтиёрини иродаси кафтида ушлаган мулкнинг мутлақ молики ва жону жаҳоннинг яратгувчиси нурга кон «истаган кишингга мулк ато қилурсан»⁶⁸ фармони содир бўлиш шарафини топадиган ва сурур тўла «Аллоҳ одамлар учун не бир раҳмат-марҳаматни очиб қўйса, бас уни ушлаб-тўсиб қолувчи бўлмас»⁶⁹ фармони кўриниш сифатини оладиган кибриё даргоҳда ва «Аллоҳ истаган нарса бўлур» тахтгоҳида юрт олувчининг Фарқад юлдузи⁷⁰га етадиган бошини «биз сени ерда ўринбосар қилдик»⁷¹ каримаси билан зийнатланган тож билан баланд кўтарса ва оламнинг қобилият коматини «Аллоҳ мулки аломати»нинг қувончли либоси билан безатса ҳар калай илоҳият девонининг ишчилари мушкул ишлар очилиши асбобини унга ато қиладилар ва илоҳийлик айвони юмушчилари аҳвол мушкулликларини хал қилувчи эшикларини ҳаёти юзи сари очадилар. Нағижада у кишига аъло мақсадлар даражаларига

⁶⁸ Қуръони карим, Оли Имрон (3) сура, 26-оятдан: Айтинг «Эй мулку давлат эгаси бўлган Аллоҳим, сен истаган кишингга мулку ато қилурсан ва истаган кишингдан бу мулкни тортиб олурсан, истаган кишингни азиз қилурсан ва истаган кишингни хор қилурсан».

⁶⁹ Қуръони карим, Фотир (35) сураси, 2-оятдан.

⁷⁰ Фарқад юлдузи – Кичик Айик юлдузлари туркумига кирувчи икки ёруғ юлдуздан бири.

⁷¹ Қуръони карим, “Сод” (38) сураси, 26-оятдан.

кўтарилиш яхши бир тарзда муяссар ва пок истаклар макомотига етмоқ мукаррар бўлгай ва «ваъда қилинган мағфират ва жаннат Аллоҳнинг фазлу марҳамати бўлиб, уни Ўзи хоҳлаган кишиларга ато этур. Аллоҳ улў фазлу марҳамат соҳибидир»⁷².

Назм:

Сарир орои мулки подшоҳий,
Мадад ёбад чу аз фазли илоҳий.
Муродота ш шавад дар даҳр ҳосил,
Бар у осон шавад ҳар кори мушкул.
Агар жайғи адув бошад чу анжум,
Набошад ҳамчу хур уро таваҳҳум.
Бале, ҳаргаҳ бар ояд меҳри анвар,
Бувад ахтар бараш аз зарра камтар.
Чу гардад рояти хур олам афруз,
Шавад бар куббаи афлок феруз.

Мазмуни:

Подшоҳлик мулкининг тахт безовчиси,
Мадад тоғса илоҳий фазлдан.
Муродлари бўлар жаҳон аро ҳосил,
Ҳар бир мушкул иш осон бўлар унга.
Душман лашкари бўлса ҳам юлдуз сонли,
Қуёшдек бўлмас унда ҳеч бир кўркув.
Ҳа, нурлар сочувчи қуёш чиққан маҳал,
Бўлур юлдуз ёнида заррадан камрок.
Қуёш байроғи оламини ёритувчи бўлса,
Осмон куббаси устидан қозонар ғалаба.

⁷² Қуръони карим, Ҳадид (57) сураси, 21-оятдан.

Бу ташбеҳ ва ушбу ўхшатишидан мақсад мақтов хислатли подшоҳнинг иқболга яқинлик воқеаси бўлиб, у Шайбонийхон етти-саккиз минг нафар жасур чавандоз ва пиёда аскар билан [Хожа] Дийдор калъаси ён-теварагида иқтидор улуғлиги чодирини айланувчи фаллак авжига кўтарган ва Жонвафо Мирзо ҳар бири Рустаму Исфандиёрни ўзларининг занжир тортувчи кули каби билувчи олти юзга яқин ўзбек билан Самарканд шаҳри ичида истикомат қилиб турган ҳамда Ҳамза Султон, Меҳди Султон ўзларининг жуда кўп тобелари билан бирга шаҳарга яқин Будана кўруғида турғун пайтида душман кўплиги ва устунлиги борасида ўйлаб Утирмади ва муъжаз низомли «ким Аллоҳга суянса – таваккал қилса бас, Ўзи унга етарлидир»⁷³ каломини Олий аломатли назарининг кўзлаган мақсади қилди ва ботир кишиларидан икки юз қирқ нафари билан Самаркандни фатҳ этишга азми қарор этиб, бир кечаси ул маҳфуза шаҳарга кириб олган кўйи оламаро киёмат қуни шовкинини солди. Мишкин саллали қалам бу жабар тароватидан жаҳон аҳлининг жон димоғини шу янглиғ муаттар қиладиким, буюк ҳимматли подшоҳ Сафидак калъаси атрофини зафарга ёр аскарларига лашкаргоҳ қилган вақтда иқбол аломатли кўнглига тун зулмати қора асосли либосни «биз кечаси либос кийгиздик»⁷⁴ фармони бўйича одамлар эгни-боши узра ташлаган ва қора рангли парда кўз қувватини нарсаларни кўриш ҳиссидан айирган пайтда яширин ва бекитикча ҳолатда Самарканд хандақига кириб олиб, сўнг қўрғон устига нарвон кўйган кўйи тепага чиқиб,

⁷³ Куръони карим, Галок (65) сураси, 3-оятдан.

⁷⁴ Куръони карим 78-сура, 10 – 11-оятлар.

ул ўлка фазосини саховатга кон вужуди кудрати билан безаш қарори йўл топади. Ва шу ўй-фикрда бир куни пешин намози фарзларини адо этгандан сўнг узангида фатҳу давлат, ғалаба ва кудрат йўлдош, Ёзйлоқдан Самарқанд диёри сари юзланди ва ярим кечада Хон юрт манзили феруз нишон байроқ ойчаси ёғдусидан жаннат бўстони гўзаллигини топди. Ўша пайтда маълум бўлишича, Самарқанддаги ўзбекларга «саодатманд подшоҳнинг баланд ҳимматлик арқонини Самарқанд қалъасини эгаллаш учун отгани келмоқда» деган хабар етиб, урушга тайёргарлик кўришга тушибдилар. Подшоҳ ноилож қайтиш жиловини Ёзйлоқ тарафга бурди. **Мисра** : Ин бор бар ниёмад, бори дигар бар ояд – Бу гал чиқмаса, кейинги гал чиқар. Икки-уч кун шундай борди-келди билан ўтгач, олий карамли подшоҳ яна бир бор ул хатарли иш сари йўл олди ва Ёзйлоқдан Самарқанд қалъаси томон от чоптириб, олишонли «азми қарор қилдингми, унда Аллоҳга таваккал қил»⁷⁵ фармони тақозосича мулклар бахш этувчи маликнинг чексиз иноятига таваккал қилган кўйи пешин намози паёти баракатли оёғини бақувват бир саманд узангисига тикиб, Самарқанд сари равона бўлди. Ўша кечаси фатҳу зафардек Шайбонийхон сипоҳидан айрилиб чиқиб, Сулаймон маконли подшоҳга келиб кўшилган улуғлар бошлиги Хожа Абулмакорим нусрат аломатли мавкабда подшоҳ билан бирга масофаларни босиб ўтганча йўлбошчи бўлиб, давлатхоҳликнинг етук намунасини намойиш қилмоқда эди. Шарафли байроқ тун ярмидан ошганда Мағокнинг Сарипулига етишиб,

⁷⁵ Куръони карим, Оли Имрон (3) сураси, 154-оятдан.

соҳиби далил подшоҳ Рустам аломатли ёш-ялангдан саксонга яқин кишини олдинроқ юборган кўйи уларга «Ғори ошиқон текислигида ошиқпеша айёр⁷⁶лар сингари иш тутиб, ҳеч ўйлаб-нетиб ўтирмай, қалъа устига нарвон ташлаб, қалъа ичига кириб олинглар ва Феруза дарвозасини саодат эшиклари каби ферузий нишонли мавкабнинг бошқа камарбасталари юзи сари очинглар» деган фармон берди. Ўзи эса шижоат аломатли ботирлардан бир тўдаси билан бирга секин-аста айтганимиз дарвоза томонга юрди.

Олдинроқ жўнатилган мазкур шерюрак ёшлар одил подшоҳ буюрган мавзедан деворга чиқиб, ўзларини тап-тап шаҳар ичига ташладилар ва қиличларини яланғочлаб, Феруза дарвозасига бориб кўрсалар, аслида Туркистон савдогарлари жумласидан саналиб, аммо Шайбонийхоннинг нишони бўйича тархон⁷⁷ бўлган Фозил исмли киши ул дарвозани кўриқлаш учун тайинланиб, мулозимлардан бир тўдаси билан истироҳат тўшагида пишиллаганча мириқиб ухлаб ётган экан. Шу заҳоти ул жамоани йўқлик шаҳристониغا равона қилиб, дарвозани очдилар. Мақсади ҳосил подшоҳ дарҳол, **мисра:** Зафар хаминон, нусрат аз пай равон – Зафар жиловдош, ғалаба орқада равон; ўша ерга етиб келиб, баданга кирувчи мангу ҳаёт ёки зулмоний оламни ёғдуга бурковчи куёш нури каби қадамини ул маҳфуза шаҳар ичига қўйди. Замона ҳол тили билан ушбу сўзни такрорларди: Юрт султони танадаги рух кабидир; Бахт кўзли халқдан қай бири ўша пайтда

⁷⁶ Айёр – эпчиллик билан иш кўриш қобилиятига эга кишилар.

⁷⁷ Тархон – турк-мўғул давлатчилиқ дастурига кўра барча солиқлардан озод қилинган кишига бериладиган унвон.

уйғок бўлиб, кўзи билан ул ҳазратнинг офтоб талғатли чехрасини кўрса, беихтиёр дуо ва сано сасини зангори осмонга етказиб, Ҳақ субҳона ва таоло ҳамдига киришган кўйи шоду хуррам бўлди. Олий мартабали подшоҳ маърифат паноҳли хонакоҳга қўш ташлаб, шу лаҳзадаёқ Самарқанд шаҳрининг бутун аҳолиси подшоҳнинг саодат келтирувчи қадамидан хабар топди ва юраклари қувончу сурурга тўлганидан ўзларини йўқотган кўйи уйларидан отилиб, ташқари чиқдилар ва подшоҳ хузури сари талпиндилар. «Аллоҳ фаровон ато берса, яшириб беради» калимаси ҳақиқати барча наздида аён бўлди ва тарафдорлар тили молики маннон шукри учун айланиб, табрик ва кутлов сўзлари етти устунли айвондан ошди.

Назм:

Дар шаби ғам қавқаби масъуд ногаҳ ру намуд,
Халқро дар шони навмидий ажаб субҳе дамид.
Ҳоли ин жамъи паришон ру ба жамнат ниҳод,
Боз растанд аҳли миллат аз укуботи шадид.
Зулмати зулм аз фазои мамлакат нобуд шуд.

Мазмуни:

Ғам тунда бахт юлдузи туйқусдан юз кўрсатди,
Халқ учун умидсизлик шомида ажаб бир тонг отди.
Бу паришон кишилар бир тизим сари юз тутишди,
Миллат аҳли қутулдилар қаттиқ укубатлардан.
Зулм зулмати мамлакат осмонидан ариди.

Шоҳлик байроқларининг ойчаси бул манзилга етишгач, ўзбекларнинг бари саросимада қолиб, тел-

Ба гадолар сингари уйма-уй чопишга тушдилар, жанг майдони ботирлари ҳамда ятиму бебош кишилар эса ул бахти қайтганларни таъкиб қилиб, таёк ва тош зарби билан ўлдирар эдилар. Хожа Қутбиддин Яҳё уйида истиқомат қилиб турган Жонвафо Мирзо, Мавлоно Абдурахим Туркистоний ва Муҳаммадхон Шайбоний даргоҳининг бошқа яқин кишиларидан бир нечтаси бирор ҳийла билан қочиш имконини топдилар. Аммо беш юз нафарга яқин бошқа ўзбек ва хизмагчилари ўлдирилиб, жаҳаннамга равона бўлдилар. Ўша кечаси муаззинлар тонг нидосини осмоннинг гумбази айланаси сари ўрлатгунга қадар ғала-ғовур шаъни овози зангори гунбаз оғзигача етиб турди ва самарқандликлардан қай бир кишининг кучи етса, ўзбекларни ўлдиришга тиришиб, молларини таларди.

Олий мартабати подшоҳ хонақоҳ гумбази устида манзил тутди. Хунармандлар ва қалонтарлар бир-бири кетидан мулозамаг шарафини топиб, ҳар ким кучи етганча ўзига яраша совғалар тортиқ қиларди. Собит тургувчи ва сайр қилгувчи осмон жисмлари хусрави⁷⁸ айланувчи фалакнинг яшил отига мингач ва уфқ дарвозасига қарор оёғини маҳкам тираб турган юлдузлар лашкарини қатгаю кичикнинг кўзидан яширгач, олий зотли подшоҳга «ўзбек лашкаридан бир тоифаси Оҳанин дарвозасида икки дарвозанинг орасини беркитиб, уруш солмоқдалар» деган хабар етди. Ваҳоланки, бу пайтда ул ҳазратнинг хизматида саккиз кишидан ўзга одами йўқ эди. Чунки бошқа мулозимлар ўлжа моллини қайтариб олиш ва аҳоли аҳволини ўрганиш учун ҳар тарафга ёйилиб кетган эди. Шунга кўра, ул жасур

⁷⁸ Қуёшга ишора.

хусрав муборак оёғини зафар насабли узангига тикиб, Оҳанин дарвозаси сари юзланди. Подшоҳлик мавқабининг Оҳанин дарвозасига етгани ҳам шу бўлди, муҳолифлар йиғини занжири узилиб кетгани ҳам шу бўлди. Ўша аснода бу ходисадан хабар топган Шайбонийхон бир юз эллик нафар темир совут кийган, ханжар урувчи отлик кишиси билан Оҳанин дарвозасига яқин келди. Бу пайтда юксак ҳимматли подшоҳ ёнида бор-йўғи йигирма кишиси бўлгани сабабли душманга қарши урушга чиқиш маъқул кўринмади. Шайбонийхон бир оз вақт келган жойида тўхтаб туриб, иши олдин силжимаслигини сездди ва ноилож юзини ўз ўрдуси томон қаратди. Зафарга ёр Бобур подшоҳ эса Оҳанин дарвозасидан Арк Бўстонсаройига бориб, ул манзил саҳнини саодат келтирувчи қадами ташрифидан гўзалларнинг гулдек чехраси рашкига айлантирди ва бахту мақсади ҳосиллик тахтига ўтириб, Самарқанднинг қутлаш учун келган улуғ ва шариф кишиларини кўрунишига чорлади. Ул дуоғўй ва сано айтувчи жамоат салтанат тахти поясига етишдилар ва чексиз сийловларга эришиб, ушбу мақол мазмунини айтувчи бўлдилар.

Назм:

Ки шоҳо, ба коми ту бодо жаҳон,
Марфа ба даврат қаҳону маҳон.
Зи адлат Самарқанд маъмур бод,
Аз ин мулк зулми адув дур бод.
На танҳо Самарқанд шуд зи они ту,
Тамоми жаҳон шуд ба фармони ту.
Аз инсофи ту олам обод бод,
Зи алтофи ту халқ дилшод бод.

Мазмуни:

Эй шох, кўлингга кирсин жаҳон,
Шод бўлсин даврингда катгаю кичик.
Адолатингдан Самарқанд обод бўлсин,
Бу юртдан душман зулми узок бўлсин.
Факат Самарқанд бўлиб колмай мулкинг,
Бутун олам фармонинг остига кирди.
Диёнатингдан жаҳон обод бўлсин,
Лутфингдан халқ дили шод бўлсин.

Илм истагувчи тарихчиларнинг ёғдули кўнглидан яширин қолмасинким, Самарқанд шахрининг саодатманд Бобур подшоҳга муяссар бўлгани каби бу янглиғ эгалланиши воқеаси, худди ҳазрат соҳибкирон Амир Темур Кўрагоннинг икки юз киши билан кечаси Қаршига боргани ва ул шаҳарни жуда бир кўнгил очар тарзда олгани ҳикоясига ўхшайди. Ул воқеадан бир бўлаги китобимизнинг соҳибкирон вақоеси бобида ёзилиб, ул ҳодисанинг гаройиб ҳолати фасоҳат калами билан баён этилган эди. Агар ёқимтой васфли ҳушманд киши бу икки ҳикоятни мутолаа қилса, ўша кеча олий мартабали подшоҳ Заҳириддин Муҳаммад Бобурдан юзага чиққан бу журъат ва жасоратнинг мамлакат олувчи соҳибкироннинг Қаршини эгаллаганидан бир неча ортикча сифатга эгаллигини билиб олади. Биринчидан, олий ҳасабли соҳибкирон Қарши сари йўналган ўша тунда ул ерда ҳоким йўқ эди, амирлардан Амир Хусайн бин Амир Мулло ва Амир Мусо ва Малик Баҳодир эса ташқарида бўлиб, шаҳар ичкарасида факат Амир Мусонинг кичик ёшдаги ўғли Муҳаммадбек қолган эди. Олий мартаба-

ли подшоҳ Самарқандга кирган тунда эса жаҳоннинг барча ўлка ва шаҳарларини ўзининг меросий мулки деб билган ва ҳамиша ўй-фикр қалами билан рубъи маскуннинг тамоми мамлакатларини эгаллаш нақшини кўнгли саҳифасига битган Шайбонийхон шижоат қоидали султонларнинг кўпчилик қисми билан бирга Самарқанднинг яқин теваарагида чодир ва ўтови куббасини осмону фалак авжигача кўтарган эди. Эҳтиёткорлик йўсини ва шаҳару қалъани сақлаш қоидаларини жуда яхши билган ҳамда ботирлик ва паҳлавонлик майдонида ютуқ тўпини Мухаммад Шайбонийнинг бошқа нўёнлари қўлидан олиб қочиб юрган Жонвафо Мирзо олти юзга яқин дев сийратли ўзбек билан Самарқанд шаҳри ичида эди. Яна шуким, Мовароуннаҳр шаҳарларининг доруссалтанаси бўлган Самарқанд қалъаси жуда катталиги қатори метиндек мустаҳкам ва ниҳоятда баландлиги билан машҳур ва тилларда дostonдир. Ҳеч қачон ҳеч бир шавкатли подшоҳнинг кўнглидан ул қалъани уруш билан эгаллай олиш фикри ўтган эмас. Шу сабабли бу ер халқнинг хосу авоми орасида «маҳфуза шаҳар» номи билан танилган. Қарши эса кичик бир мавзе бўлиб, у ерни доруғаларгина бошқарган. Мустаҳкамликда ҳам ҳеч қачон Самарқанд билан тенглашиш даъвосини қилмаган. **Мисра:** Бубин тафовути раҳ аз кужост то ба кужо – Йўл фарқини кўр, қайдан қайгачадир?

Алқисса, Самарқанднинг подшоҳ томонидан фатҳ этилгани борасидаги қувончли хабар Мовароуннаҳр диёрининг теваарак-атрофига ёйилгач, Шовдор ва Сўғд ҳамда ул шаҳарнинг бошқа туманлари, қалъа ва кишлоклари аҳолиси ҳазрат подшоҳга давлатхоҳлик

шиорини намоён этдилар. Ўзбек доруғалари эса қочиб қолиш қарорини ихтиёр этиб, Шайбонийхон ўрдусига бориб кўшилдилар. Хон эзилиб-сикилиб, хайрон бўлган кўйи юзини Бухоро сари қаратди.

Шу воқеалар асносида Муҳаммад Боки Тархон Қаршига келиб кириб, ул қалъа ва Хузур кўрғонини беркитди. Адолат паноҳли подшоҳ бу хабарларни эшитиб, шоду хуррам бўлиб, қалби қувончларга тўлди.

Подшоҳ халққа гамхўрлик ва эҳсон палосини ёйиш ҳамда адолат ва саховат асосини ўрнатиш учун тиришди. Айниқса ислом олимларига тарбиятлар кўрсатиш ва ширин сўзли шоирларга яхшиликлар қилиш бобида кўп саъй-ҳаракатлар этди. Фозиллар қаймоғи бўлмиш фасоҳат пойдевори қурувчиси ва сўзни безаш майдонида назму наср човғони билан ютуқ коптоғини замон шоирлари қўлидан олиб қочиб юрган мавлоно Биноий Шайбонийхоннинг Самарканд ўлкасини истило қилган чоғи шу хон ёнида бўларди. Фозилларни сийловчи подшоҳга бу фатҳ муяссар бўлгач эса, бошдан-оёқ ясаган кўйи осмонўпар даргоҳга келди. Аммо Амир Қосим қавчин эҳтиёткорлик йўлини тутиб, ул жанобни Шаҳрисабзга чиқариб юборди. Аммо бир неча вақт ўтиб, фозилларга бошпана бўлмиш подшоҳ қайтадан Самаркандга чақириб олди ва иноят назарига манзур этиб, инъом ва эҳсон эшиklarини бу шоир ҳаёти юзи сари очди. Ва мавлоно Биноий ўша айёмда олий мақомли подшоҳнинг мактов яқунли номига атаб мусиқада бир амал басталади. Мазкур куйида ушбу рубойини битганди.

Рубоий:

Не ғалла маро, к-зи он тавонам нўшид,
Не муҳмал⁷⁹и ғалла то тавонам пўшид.
Онро ки на хўрдан аст, не пўшидан,
Дар илму хунар кужо тавонад кўшид.

Мазмуни:

Ея олишимга на ғалла бор,
Кийишимга на асраган кийимим.
Емоғию киймаги учун нарсаси йўқнинг,
Илму хунар учун тиришмоғи амри маҳол.

Ва фазилат дастгоҳли Бобур подшоҳ мазкур рубоий баробарида сўзга чечанлик намунаси бўлган ушбу калом жавҳарларини баён тизимида терганлар.

Рубоий:

Ишлар бори кўнгулдагидек бўлғусидур,
Инъому вазифа⁸⁰ бори буйрулғусидур.
Ул ғалаву муҳмалки деб эрдинг,
Муҳмалға бўю, ғалладин уй тўлғусидур.

Мавлоно Биноий бу рубоийнинг биринчи мисраси кофиясини радифга айлантирди ва баён тизимида бир дубайтлик тизди ва унинг бир байти ушбу бўлиб, нукта билувчи подшоҳ назарига етказди.

⁷⁹ Муҳмал – бу ерда: мато, кийим.

⁸⁰ Вазифа – нафака.

Байт:

Мирзом ки шоҳи баҳру барр⁸¹ бўлғусидур,
Бир муҳмал⁸² учун мунча иноят бўлғусидур⁸³.

Ва ўша аснода Фирокий таҳаллусли Хожа Абулбарака подшоҳнинг жаннат рутбали суҳбатига етишди ва мазкур рубоийларни эшитиб, дур сочувчи подшоҳнинг гавҳарга қон назми татаббусида бир рубоий айтди. Ёдимда шундан фақат бир фарди қолган.

Байт:

Бу жаврки, қилди давр, сўрулғусидир.
Султони қарам бу узрни қўлғусидур.

Алкисса, ўша қишда жаҳон олувчи Бобур подшоҳ фирдавсмонанд Самарқандда сарафрозлик тахтида ўтириб, доимо фуқаропарварлик шартларини бажо ва дўстларни сийлаш ишларини адо этиб, душманни қуйдириш нақшини қўнгли лавҳига чизиш билан

⁸¹ Баҳру барр – денгизу қуруқлик. Яъни сув ва қуруқликдан иборат ер қурраси.

⁸² Муҳмал – бу ерда: бекорчи гап; Биноий бир сўзнинг иккита маъносидан сўз ўйини қилган.

⁸³ Хондамир гарчи «Ҳабиб ус-сийар»нинг ушбу бобини 1524 йил ёзиб, ақмо, кейинчалик, яъни 1530 йилларда Ҳиндистонда «Бобурнома»ни қўриш имконига эга бўлган эса-да, унинг Биноий, Фирокий шеърларини узук-юлук тарзда бериши, бизга бошқа бир асосни беради – Хондамир ўша пайтлари бир неча бор Бобур билан (Балх ва шу шаҳар атрофи ҳамда Кобулда) учрашар экан, ёзаётган китобига Бобурнинг оғзаки берган маълумотларинигина киритган бўлиб, «Бобурнома»нинг ҳақиқатдан ҳам қўлимиздаги таҳрири асосан 1528 йил баҳори– 1529 йил январь ойи ораллиғида амалга ошириб, қолган воқеалар баъзи сўнгрок қушилгани, шу туфайли Бобур бу асарини 1529 йил мартида Самарқандга бериб юбора олгани маълум бўлади.

машғул бўларкан, Шайбонийхон Бухородан Иброҳим Тархоннинг укаси Аҳмад Тархон волийлик қилиб ўтирган Дабусия қалъаси устига лашкар тортиб, катта куч ва зўрлик ишлатган кўйи ул кўрғонни босиб олиб, аҳолисини қатли ом қоидаси бўйича ёппасига қириб ташлади.

**ДЎСТНИ СИЙЛОВЧИ ПОДШОҲНИНГ
ДУШМАН БИЛАН ХОЖА КОРДЗАН МАНЗИЛИ
ТАШҚАРИСИДА УРУШГАНИ ЗИКРИ ВА УЛ
ҲАЗРАТНИНГ МАҲФУЗА САМАРҚАНД ШАҲРИДА
БЕРКИНГАНИ ВА ХУДОВАНД ТАҚДИРИГА КЎРА
ОЗИҚ-ОВҚАТ ТАНҚИСЛИГИ ВА ОЧЛИК РЎЙ
БЕРГАНИ БАЁНИ**

Рустамдек саф ёрувчи ва динпаноҳ подшоҳ Самарқанд фатҳидан сўнг ҳамиша ўй-фикр қалами воқитасида Мухаммадхон Шайбоний билан тўқнашиш ва уруш солиш нақшини ёғдули кўнгли саҳифасига битиб ўтираркан, ҳазрат қуддусийнинг ўзгартиб бўлмас тақдирга биноан Шайбонийхоннинг Дабусия қалъасини қўлга киритгани ва ул кўрғоннинг барча аҳолисини қирғинга дучор этганини эшитгач, хаёлдаги мазкур юриш азму қарор сифатини топди. Аммо ўша пайтда халифа ошиёнлик даргоҳда қўшин аҳлидан икки юз қирқ нафардан ортиқ бирон киши йўқ эди. Шайбонийхон мавкабида эса беш-олти минг пиёда ва отлик бўлиб, уларнинг ҳар бири жангу жадал майдонида ўзини Рустаму Исфандиёрдан сўнг учинчи қаҳрамон деб биларди. Бир неча кун урушга чиқиш кечиктирилди. Шу ораликда Султон Маҳмудхон Аюб

Бекчиқ ва Қашқа Маҳмудни беш юз нафар довюрақ кишилар билан олий зотли подшоҳга ёрдам учун жўнапти. Шунингдек, Жаҳонгир Мирзо олдидан Султон Аҳмад Танбалнинг укаси Халил шижоат аломатли икки юз нафар отлиқ билан подшоҳ ўрдусига келди. Шундан сўнг олийшонли подшоҳ 906 йил шаввол ойи⁸⁴да Муҳаммадхон Шайбоний билан урушиш мақсадида паҳлавонлик маслаки солиқларини жангга тайёрлаб, Самарқанддан чиқди ва Боғи Нав саодат нурли байроғи ойчасидан гуллаб-яшнаб, беш-олти кун ўша ерда тўхтаб турилди. Қўшин йўл асбобларини саранжомлаш ишларидан қутулгач, нусратпаноҳ мавкаб кўчма-кўч юриб, душман тарафига йўналди ва Сарипулдан ўтиб, тўқнаш ва уруш-саваш учун қулай бир жойни лашкаргоҳ қилди. У томондан эса Шайбонийхон мақтов хислатли подшоҳнинг қаршиси сари келиб, ҳазрат подшоҳ лашкаргоҳигача бир фарсахлик масофа наридаги Хожа Кордзан четига хонлик туғларини хилпиратди. Аммо икки қўшин беш-олти кун бири-бири қаршисида ўтиришса-да, султонлик жангига киришмадилар. Фақат баъзида бир нечта довюрақлар паҳлавонлик самандини мардлар майдонида жавлон урдириб, жанг чангини тез айланувчи осмон авжига чиқариб қолардилар ва уруш асбобларини ишга солиб, етук журъат ва жасурлик намунасини кўрсатардилар. Ана шундай вақтлардан бир кечаси Шайбонийхон шабихун⁸⁵ расми билан рубъи маскун подшоҳи чодирини ёнига келди. Аммо яхши аломатли лашкаргоҳ атрофи

⁸⁴ 906 йил шаввол ойи – 1501 йил 20 апрель – 18 май.

⁸⁵ Шабихун – тунги юриш.

Эшик ва чапаркат⁸⁶ тахталари ва ёғоч билан қаттиқ бе-
китилгани сабабли бирон иш чиқара олмай, «орқага
қайтиш мақтовли ишдир» сўзини тилидан жорий
қилган кўйи юзини ўз лашкаргоҳи сари қаратди. Шун-
дан сўнг кишвар олувчи подшоҳнинг ойдин кўнглига
«тезроқ ғаним билан урушга чиқилса ва янгидан ер
юзини душман қонидан қизил қилиб, Шайбонийхон-
га мамлакат олишнинг қандай бўлишини кўрсатиб
кўйилса» деган фикр йўл топди. Амир Қанбар Али ҳам
ҳазрат подшоҳни шунга ундаб «пасткаш душманларга
бундан ортиқ муҳлат бермаслик керак, аксинча тезроқ
шамшир ва ханжар захми билан вужудлари қасри де-
воридан дарча очиш лозим» дерди. Аммо шу пайтда
«Муҳаммад Боқи Тархон яхши курулланган икки минг
нафар отлик билан Кеш шаҳрига келибди ва тез орада
олий ўрдуга келиб қўшиларкан» деган хабар етишгач ва
шунингдек «Мирзо Аҳмад Дўғлот Султон Маҳмудхон
буйруғига кўра бир минг беш юз нафар диловар киши
билан мана шу икки-уч кун ичида осмон мартабали
мавқабга қўшилади» мазмунидаги сўзлар етиб келгач,
бошқа амирлар уруш учун шошилишни маъқул кўрмай,
«ул икки қўшин етиб келмагунга қадар ғаним билан
беллашмайлик» дедилар. Ҳазрат подшоҳ илоҳий қазову
қадарга биноан амир Қанбар Алининг фикрини тўғри
деб ўйлаб, куёш жамшиди ёғдули байроғини зангори
осмон узра кўтарган ва кавқаблар мавқабларига олтин
рангли совут кийдирган тонг чоғи зулмат кўринишли
қўшинни тор-мор келтиришни ўз олдига мақсад қилиб
кўйди. Шу сабабли Искандар мартабали подшоҳ куёш

⁸⁶ *Чапар* – одам бўйича келадиган тахта қалқон-тўсик; *Чапаркат* –
бир одам сиғувчи содда ясалган кат.

нурли кўнглини шавкат дастгоҳли кўшинни тайёрлаш учун қаратиб, амир Қанбар Али, Банда Али, Хожа Али, Амиршоҳ қавчин, Сайди Қосим эшикоғо, Банда Алининг укаси амир Қосим қавчиннинг ўғли Қўч Ҳайдар яна бир нечта қасоскор баҳодирлар билан бирга Ҳировулда таваккал туғини кўтардилар. Иброҳим Сору, Иброҳим Жоний, Абулқосим Кухбўр ва жасорат аҳлидан тағин бир бўлаги бурунғор қисмда туриб душман билан урушадиган бўлишди. Иброҳим Тархон, Султон Ҳусайн арғун, Қаро Барлос, Пир Аҳмад, Хожа Ҳусайн эса жангчилардан яна бир бошқа бўлаги билан жувонғордан уруш майдонига йўналишга буйруқ олдилар. Амир Қосим қавчин ичкилардан бир тупи билан подшоҳнинг баланд пояли туғи соясида кўл қисмда туриб, ҳимматини душманни кириш ва ғанимни фано оламига жўнатишга қаратадиган бўлди.

У томондан Муҳаммадхон Шайбоний ҳам кўшин сафини ясаб, ўзи кўл қисмда турди. Маҳмуд Султонни бурунғор қисмда сақлаб, жувонғорни бошқаришни Ҳамза Султон ва Маҳди Султонга топширди.

Шундай қилиб, бу иккала урушқоқ жанговар подшоҳ ва хон мазкур тартиб ва қоида билан бир-бири қаршисида турган кўйи ғазаб ва адоват оташини ёндириб, довлорак баҳодирлар жон торини узувчи пайкон учи билан қон оқизувчи оловни киндор жисм сари пурқадилар ва Рустам қудратли ботирлар ўткир шамшир зарби билан гўзаллар жонидан тешик очган кўйи уларнинг бако хирманини фано елига совурдилар.

Назм:

Ғумоми камонҳо зи борони тир,
Расонид тўфон ба чархи асир.

Ҳусоми далерон чу хунбор гашт,
Зи хун руди Жайхун падидор гашт.

Мазмуни:

Камонлар булгути ўқлар ёмғиридан,
Баланд чархга тўфон ўрлатди.
Ботирлар қил ичи қон оқизгач,
Кондан Жайхун дарёси ясалди.

Шу аснода душман кўшини буронғори ҳамлага ўтиб, олий мавқабнинг орқаси томон чопдилар. Сулаймон маконли подшоҳ эса оти жиловини муҳолифлар томонга бурди. Бу пайтда шижоату жасоратда тенгсиз тажрибали йигитлар хировулда тургани сабабли жангга моҳир хусрав олдида улардан ҳеч бири кўринмади. Шунга қарамай, Бобур Мирзо бостириб келаётган ўзбеклар олдида чиққанча найза захми ва пайкон зарби билан ғанимни орқасига қайтарди. Ул мияси айниган душманлар эса қилич ва ханжар зарбидан талвасага тушиб, ура қочганича Шайбонийхон олдида етгунга қадар ҳеч ерда тўхташ имконини топмадилар. Чексиз кўркув туйғуси Шайбонийхон яқинларидан баъзиларининг чидам ва барқарорлик пойдеворини ларзага солиб, улар хонга қарата, кўшинимизнинг буронғор қисми остинустун бўлди ва иш уруш оловини гуриллатиш фурсатидан ўтди, яхшиси «ўз вақтида қочиш ҳам галабадир»⁸⁷ мазмунига амал қилайлик ҳамда «қочиш пайғамбарлар суннатидир» мазмуни тақозосидан ташқари қадам босмайлик, дедилар. Шайбонийхон бу сўзларни қабул

⁸⁷ Араб мақоли.

кулоғи билан эшитмади ва ўз кўшинини чакириб, уруш майдони чангини тўзғитишни буюрди. Қалби жўшкин даштлик ўзбеклар яна қайтадан ҳамла уюштириб, нусрат аломатли подшоҳ сипоҳининг жувонғор ва буронғорини олддан олиб ташлашга эришиб, қўл қисмининг орқасидан кирдилар. Олий зотли подшоҳ эса яна бир бор оти жиловини душман сари тўғирлаб, қилич сармаш ва ханжар санчишга тушди. Аммо саодат аломатли узанги ёнида ҳеч ким қолмагани, ўзбек кўшинининг ён-атрофдан кириб келиб, шибба⁸⁸лагани учун уларни қайтара олишга муваффақ бўлинмади. Улуғ амирлардан Иброҳим тархон, Иброҳим Сору, Иброҳим Жоний жасорат ва пахлавонлик намунасини етук бир алпозда намоён кила-кила сўнг жаноби жалоли субҳонийнинг ўзгартиб бўлмас тақдири бўйича мангулик оламига ошиқдилар. Шунингдек, ўша жон куйдирувчи кун Абулқосим Кухбўр, Қосимбек қавчиннинг тўнғич ўғли Ҳайдар Қосим, Худойберди туғчи, Султон Аҳмад Танбалнинг укаси Халил буюк тангри қазосича шаҳидлик мартабасига етишдилар. Ўша аснода, не ажабким, Султон Маҳмудхон томонидан подшоҳга ёрдам учун келган мўғуллар худди ғаним ўзбекларга ўхшаб, улар ҳам галабага ёр лашкар ашёларини талашга киришиб кетдилар. Шижоат паноҳли подшоҳ имкони борича ул даҳшатли майдонда туриб, ул нопок қавмни йўқ қилишга уринар ва ғанимнинг чакқон ботирлари конидан тупроқ юзини кизилга бўярди. Бироқ олий мавқабда ўн-ўн икки кишидан ўзга киши қолмагани зулм аҳлининг ўқлари ғалаба аломатли байроқларга

⁸⁸ Шибба – бир түп бўлиб ўкка тутиш.

тега бошлагани учун ул бало ғарқобидан йўналиш жиловини Куҳак дарёси тарафига бурди. Отини кежим ва жибаси билан бирга дарёга солиб, кўп қийинчиликда ул соҳилга чиқиб олди ва сўнг от устидаги кежимни кесиб ташлаб, шимол тарафга шамолдек елиб кетди ва Қулба ўланги жудудида яна бир бор мазкур дарёдан кечиб ўтиб, икки намоз оралиғи Шайхзода дарвозасидан шаҳарга кириб борди ва фақат шу ерда отдан тушди.

Бу жанг майдонидан омон чиққан амир ва ичкиларнинг бир гуруҳи эса ваҳима ва кўрқинч кучлиликдидан ҳар бўлаги бир тарафга бош олиб кетдилар. Шулар жумласидан Қанбар Али саллоҳ Қундуз сари равона бўлди, Каримдод ва Худодод туркман, Жоника кўкалтош, мавлоно Бобо Пашоғарий Ўратепа тарафга кетдилар. Ул маъшум ҳодисадан икки кун ўтгач, Хожа Абулмакорим, Қосимбек қавчин ва олий мартабали подшоҳ хизматида қолган бир нечта тайинли кишилар аълоҳазрат хузуридаги мажлисга йиғилиб, машварат шартларини адо этдилар ва маслаҳатни қалъани беркитмоққа қарор бердилар. Сузангарон дарвозасини ҳимоя қилиш Қаро барлос бошлиқ бир нечта довюрак йигитлар зиммасига юкланди. Козиристон дарвозаси эса Ширам тағой ва Қутлуқ хожа кўкалтошнинг жасурлиги шарофати билан мустаҳкамланиш сифатини топди. Жамшид қоидали подшоҳ ва амир Қосим қавчин ҳамда осмонга туташ даргоҳнинг яқин кишиларидан бир тўпи ул гуруҳларга ёрдамчи ўрнида тайинланиб, қалъанинг барча дарвоза ва буржларига бир хил тенг масофада турган кўйи қайси тараф ёрдамга муҳтож бўлса, ўша ерга тез етиб боришлари учун шаҳар ўртасида жойлашган Мирзо Улуғбек мадраса-

сида ўрнашдилар. Подшоҳ ул мадраса томида чодир
куббасини ой ва қуёшли осмон авжигача кўтарди. Му-
лозимлар эса шу мадрасанинг хоналарида манзил тут-
дилар. Эртаси куни Шайбонийхон махфуза Самарқанд
қалъаси ён-атрофига келиб, сал нарироққа тушди. Буни
кўрган шаҳарнинг чапани ва бебош кишилари жанг ва
саваш мақсадида Самарқанд маҳаллаларидан тўп-тўп
бўлиб келган кўйи дастлаб Улуғбек Мирзо мадрасаси
эшиги сари ошиқар, сўнг подшоҳлик давлати дуоси-
ни адо этгач, урушга рухсат олиб, дарвозадан ташқари
чиқар ҳамда жасорат ва журъат ели билан жанг
учқунини алангалатиб, муҳориба оловини гуриллатар
эдилар. Ўзбеклар эса «қочиб урушиш» усулини қўллаб,
сира шаҳарга яқин келмасдилар. Бундан дадилланган
шаҳарликлар Шайбонийхон ўрдуси ёнигача боришар
ва кўзларига нима кўринса, жасурлик қўли билан тала-
шар эди. Ўшандай кунларнинг бирида Шайбонийхон
Оҳанин дарвозаси тарафдан ҳамла қилиб, қўшинидан
бир нечтасини эса пистирмада кўйди. Эски қоида
бўйича олдга чиққан пиёдалар душман отлиқлари
орқаларидан келиб ҳамла қилган пайтдагина ўзбеклар
ишлаган хийладан воқиф бўлдилар ва икки ўртада
азим бир жанг рўй бериб, Нўён кўкалтош, Кулназар
тағой, Мазид ва соҳиби далил хусрав қўшинидан яна
бир нечта довюраклар пиёдаларни ҳимоя қилиш ния-
тида отлари жиловини ўзбеклар билан урушиш сари
бурдилар. Кулназар муҳолифлардан бири томон қилич
сармаб урди. Аммо ўзбек сипоҳи кўп бўлгани сабабли
пиёдалар устидан ғолиб чиқиб, уларни пўлат қиличлар
зарби билан Оҳанин дарвозасигача кувиб бордилар.
Ҳатто ўзбек отлиқлари улар кетидан хожаи Хизр мас-

жидига ёвук бостириб келдилар. Ўша мақомда Қўчбек яхши жанглар қилди. Олампаҳоқ подшоҳ ва халифа дастгоҳли даргоҳ яқинлари ул дарвоза устидан ўлим йўналишли ўқ отардилар. Ноилож душман ўша ердан қайтиб кетди. Эргаси куни Шайбонийхон темир кийган момақалдиросқ гулдирашли кўшин билан Оҳанин ва Шайхзода дарвозалари оралиғига келиб, тўкнаш ва уруш-савашга тайёр турди. Олий мартабали подшоҳ саодатли ёшлар билан Шайхзода дарвозаси орқасига ошиқиб, келишилган дастурга кўра тангрига топиниш кўлини ўқу Ёй сари чўзди ва подшоҳнинг бош бармоғидан ўлим аломатли ўқ учиб чиқиб, битта ўзбек жангчиси минган бўз отга бориб тегди. От шу заҳоти тил тортмай ўлди. Ўша куниси душман кўшини ҳаддан ташқари мардоналик кўрсатди, ҳатто бир бўлаги Шутургардан буржи ёнида девор тагигача келдилар. Бошқа бир тўғи эса «олий мавқабнинг доворак йигитларидан қатга қисми Оҳанин ва Шайхзода дарвозаларида йигилиб, Қозиристон ва Сузангарон дарвозаси буржида бўлса игна мисол пайкон учи билан ботирлар ҳаёти торини уза оладиган бирор киши қолмаган» деган гумонда, ўша икки дарвоза томон от кўйишди ва ёнларида тузатиб олиб келган олтмиш беш нарвонни деворга кўйиб, тепага чиқмоқчи бўлишди. Қўчбек, Мухаммадқули қавчин, Шоҳ Сўфи ва Рустам сийратли баҳодирлардан тағин бир нечтаси қаршилиқ қалқонини юзларига тутиб, ҳамла оёғи билан ул жамоат устига отилдилар ва мазкур ғанимлардан айримлари деворга чиқиб олиб, баъзилари эса ҳали нарвонда турган вақтда ул ғолиб ботирлар улар сари чанғалини чўзиб, кўзларига қиёмат куни аломатини кўрсатдилар.

Пастда турганлари эса оёғини нарвонга кўяр-кўймай ура кочдилар. Кўчбек бошқа ўртоқларидан кўпрок килич ва ханжар ишлатиб, қанча ўзбекнинг вужуд нақшини борлиқ саҳифасидан ўчирди. Қаро барлос, Қутлук хожа кукалтош, Қулназар ҳам ўша куниси ўткир килич ва қон оқизар новак-ўк билан ўз мурчалини душман босқинидан асрадилар. Эртаси куни эса амир Қосим қавчин бошлиғ жасур отликлар гуруҳи шаҳардан ташқари чикиб, жанг учун олдинроқ келган ўзбеклар билан уруш-саваш майдонида беллашиб, уларни Хожа Кафшгаргача ҳайдаб борган кўйи ҳатто бир нечта машхурроғини ҳаёт отидан кулатиб, ному-борак бошларини қутлуғ аломатли подшоҳнинг нурли назарига етказдилар. Ана шу зайл тўрт ойга яқин икки кўшин ўртасида жанг ва ҳарб олови ёниб, уруш-саваш чангу тўзони кўтарилиб турди. Ҳазрат подшоҳ жаннат нишонли Самарканд шаҳрини қўлда сақлаш учун имкон борича ҳаракат қиларди. Шайбонийхон эса камалдагиларни қийин аҳволда қолдиришга уриниб, муҳосира ишини пайсалга солишга ҳеч унамасди. Ўша аснода халқ ва шаҳараро озик-овқат танқислиги ва очлик балоси оралаб, Самарканд аҳолиси ичи ўчоғига очлик оташи тушди. Бир неча вақт шаҳарликлар кўзига ҳар тонг фалак тандиридан чикувчи куёш доирасидан ўзга айлана нарса кўринмади. Бирор уй ва кошонада деворга урилган сомон лойи ичида бўлмаса, ҳатто ўша лой ичида ҳам бир сиким сомон ёки бир дона буғдойми, арпами ёки сули топилмасди. Гўшту ёғ эса Аҳмар гугурти-ю, анқонинг уруғи каби ноёб эди. Камбағал ва муҳтож халқдан айримлари ит ва мушук гўштидан қайла пишириб, иш мулоҳаза ва уят даража-

сидан ўтиб кетганди. Амирлар ва катталар от-уловга ем-хашак топмай, ўрнига дов-дарахтлар япроғини едирардилар. Бир бўлак кишилар эса қуриган ёғочларни майдалаб ва тахта тарашаларини бир оз вақт сувда ивитиб, отлари учун ем тайёрлардилар. Ана шу қамал даврида Искандар рутбали подшоҳ бир неча бор Хуросон ва Ҳисори Шодмон, Кундуз, Баклон, Мўғулистон ҳокимлари олдига элчилар юбориб, ёрдам сўради, мазкур вилоятлар волийлари эса мадад борасида бепарволик ва ишни орқага суришга мойил бўлиб, ҳеч ким додга етмади. Ноилож самарқандликлар маънос тортиб ва тушқунликка тушган кўйи битта-битта, иккита-иккита бўлиб, ўзини қалъа буржу борасидан пастга ташлаб, Шайбонийхонга бориб кўшилавердилар. Шаҳар халкининг қийин аҳволда қолганини билган хон Ғори Ошиқон яқинига келиб қўш ташлади. Подшоҳ ҳам унинг ўтрусига келиб, Кўйи Поён манзилида даргоҳ куббасини баланд кўтарди.

СУЛАЙМОН МАҚОҢЛИ ҲАЗРАТ ПОДШОҲНИНГ САМАРҚАНДИ ЯНА БИР МАРТА АБУЛФАТҲ МУҲАММАДХОН ШАЙБОНИЙГА ТАШЛАБ ЧИҚҚАНИ ЗИКРИ

Исломпаноҳ подшоҳ яна бир неча кун қамал қийинчилигига чидам ва бардош бериб, сабру токат қилгач, кўнглидан «ғалла қаҳатчилиги-ю, очлик зуғумидан одамлар ҳар хил ҳаром ишга қўл ураётгани ҳамда озиқ-овқат йўқлиги сабабли самарқандликларга қўп зулм ўтказилиб, одамлар зарурат юзасидан душманга итоат нақшини кўнгил саҳифасига чизмоқдалар,

яхшиси шўжим, яна бир неча кун зулмкор турмуш тақдирига тан бериб, шаҳарни ташлаб, йўналиш туғини Тошканд томонга кўтарсак» қабилдаги ўй-фикрлар ўтди. Шунга кўра, 907 йилнинг боши⁸⁹ да ўта қоронғулигидан товуш қулоқ пардаси саройи йўлида адашадиган ва фалак юлдузлари кўзидан бўлак ҳеч бир посбоннинг кўзи очиқ эмас бир кечаси оқибати хайрли Бобур подшоҳ Абулмакорим ва бошқа бир нечта улуғлар ва юзга яқин саодатли навкар билан бирга Самарқанд дарвозасидан чиқиб, йўналиш юзини Андижон томон қаратди. Йўл давомида азалий саодатни Султон Аҳмад Танбалдан ажралишда ва осмон мартабали Бобур подшоҳга дўстликда билган Жаҳонгир Мирзо Андижон томондан келиб, улуғвор оғосининг қабули шарафини топди ва гуноҳлари рақамлари осмон ҳашаматли подшоҳнинг кечирим сувлари билан айём саҳифасидан ўчириб ташланиб, шафқат ва меҳрибонлик нурлари аҳволи юзи узра зиё сочди. Подшоҳ барча мулкларнинг мутлақ молики саклови остида Андижонга яқин етганда, Султон Аҳмад Танбалнинг исён ва туғғени ҳаддан ошгани сабабли Андижонга кириш ҳақида ўйлаб ўтиришнинг ҳожати йўқлиги аён бўлди. Шунга кўра, подшоҳ оти жиловини Тошканд тарафга бурди. Ул давлат ва иқбол осмонининг қуёшини тоғалари бўлмиш Султон Маҳмудхон ва Олачахон шариф қадамларини эъзоз-икром билан қаршилаб, зиёфат ва шодлик шартларини адо этишга киришдилар.

Шайбонийхонга эса тагин бир бор Самарқанд

⁸⁹ 907 йил боши – 1501 йил 17 июль ойи.

шаҳрининг фатҳи муяссар бўлиб, Мовароуннахрнинг кўпгина шаҳарларида эркин ҳукумат ва истибдод байроғини қилпиратди. Сўнг эса амир Хусравшоҳ икболи ниҳолини қулатмоқ ва Ҳисори Шодмон, Хатлон, Бадахшон, Қундуз, Баклонни эгалламоқ хаёлини кўнгли лавҳига чизиб, кетма-кет узлуксиз равишда бебок ўзбек сипоҳини ул ҳудудларни талаш учун юбориб турди ва ул ботирлар бўлса ҳамла ели билан қатл ва асир олиш оловини алангалатиб, ўз куч-қудрати аломатларини кўрсатдилар.

ЎЗГАРУВЧАН ФАЛАК ҲОДИСАЛАРИДАН АЙРИМЛАРИ БАЁНИ ВА КОБУЛНИНГ АМИР МУҲАММАД МУҚИМ АРҒУН ТАСАРРУФИГА КИРГАНИ ЗИКРИ

«Аллоҳдан ташқари барча нарса ҳалок бўлгувчидир»⁹⁰ ояти сўзлари тақозосича ва тенгсиз қодирнинг зоти хоссаси давоми «бўл ва бўлади»⁹¹ экани ва бу тубан дунёдан ўтиб кетиш рубъи маскуннинг барча меҳнатда эзилган халқи вужудига хос бўлгани сабабли 907 йил⁹²да Мирзо Улуғбек бин Мирзо Султон Абу Саид Кобул шаҳрида илоҳий ва моддий оламини яратган Худованднинг мағфиратли қабтолига қўшилгач ва ўғли Мирзо Абдулраззоқ ул диёр ҳокими бўлиб, отаси ўрнига фармон беришлик ўриндиғига ўтиргач

⁹⁰ Қуръони карим, Қасас (28) сураси, 88-оятдан.

⁹¹ Матъада «қунфаяқун». Қуръони карим, Марям (19) сураси, 35-оятдан: У (Аллоҳ) бирон ишни қилмоқни истаса, фақат унга «Бўл», дер. Бас (ўша иш) бўлур.

⁹² 907 йил – 1501 йил 17 июль – 1502 йил 6 июль.

ва бу шохзоданинг кичик ёшдалиги учун амирлар ва давлат устунлари орасига қарама-қаршилиқ тушгач, Ширам Ака барча катта ва кичик ишларни бажаришни ўз зиммасига олди. Амир Юсуф Муҳаммад ва амирлардан айримлари шаҳардан чиқиб кетиб, фурсат пойлаб турдилар ва Қурбон ҳайитининг тонг маҳали Ширам Ака султонлик девонхонасида ўтириб, ош тортаётган пайтда уч юз нафар мукамал қуролланган киши билан билдирмасдан Кобулга кириб, устига ташландилар ва қиличларни қасос кинидан суғуриб дарҳол ҳаёти иморатини яқсон қилдилар. Шу жиҳатдан кобулликлар орасига қаттиқ паришонлик йўл топиб, бу хабар Гармсирда Амир Зуннуннинг кичик ўғли Муҳаммад Муқим арғуннинг қулоғига етди. 908 йилнинг охири⁹³да ҳазора ва накудар лашқарини йиғиб келиб, Кобулни босиб олишни ният қилди ва уша томонга қараб кўзгалди. Мирзо Абдулраззоқ қочиш қарорини ихтиёр этди. Муҳаммад Муқим ўл мамлакатнинг давлат ва икболида муқим ўтириб, Мирзо Улуғбекнинг қизини ўз никоҳига киритди. Бу хабарлар Мирзо Бадиуззамон ва амир Зуннун Амўя дарёси қирғоғида турган пайтлари улар қулоғига етишиб, барчасининг кўнглини хурсандлик ва қувонч туйғулари чулғаб олди.

⁹³ 908 йил охири (зулҳижжа) – 1503 йил 28 май.

**СУЛТОН БАДИУЗЗАМОН МИРЗОЊИНИГ ОЛИЙ
МАРТАБАЛИ ШАЙБОНИЙХОНГА ҚАРШИ
УРУШ УЧУН КЎШИН ТОРТГАНИ, АММО
АМИР ШУЖОИДДИН ХУСРАВШОҲ БИЛАН
БИРДАМЛИККА ЭРИШМАГАНИ САБАБЛИ АМУЯ
ДАРЁСИ ҚИРГОҒИДАН ЯНА ОРҚАГА ҚАЙТГАНИ
ЗИКРИ**

Абулфатҳ Мухаммадхон Шайбонийнинг жаҳон олувчилиги овозаси оламари кенг ёйилгач ва ўзбек кўшини савлати Самарқанд катталари ва шариф кишилари йигинини таркоқлик сари юз туттиргач, хокони мансур Султон Хусайн Мирзо Балх томонга Мирзо Бадиуззамон олдига чопарлар жўнатиб, уни ўзбек хонига қарши тўкнашиш ва урушишга ундади.⁹⁴ Амир Хусравшоҳ ҳам шоҳзода Бадиуззамонга элчилар юбориб, улар орқали ёмон вужудли ўзбеклар зулмидан шикоят қилган кўйи «қачон шоҳзоданинг олий мавкаби Амуй дарёси қиргоғига етишса, камина Ҳисори Шодмон, Хутлон, Бадахшон, Қундуз, Бақлон кўшинлари билан осмонни босиб ўтувчи ўрдуга қўшилажакман ва бу юришда икбол янглиғ зафар асарли узанги мулозими бўлажакман» дея айттирди. Шунга кўра Мирзо Бадиуззамон Қандаҳор ва Заминдовар томонларга элчи ва хат-

⁹⁴ «Бобурнома»да ёзилишича, Султон Хусайн Бойқаро бундай мазмундаги хатни Коҳмард ва Ажарда турган (1504 йил июль) Бобур Мирзога ҳам жўнатган. Бобур Мирзо Хусайн Бойқаронинг ўшанда Бадиуззамон Мирзо, амир Хусравшоҳ, амир Зуннун ва ўзига бир хилда ёзиб юборган хатини 1529 йилгача (архив ҳужжати сифатида) сақлаган бўлиб, унинг Бадиуззамон Мирзо ва ўзига доир қисмларини «Бобурнома»да аниқ хавола этган. Қаранг: Заҳириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. — 111-б.

лар жўнатиб, амир Зуннун ва ўғиллари-ю, ака-укалари номига ҳамма бажариши шарт бўлган куйидагича фармон битди: Жуда тезлик билан ул ҳудуднинг кўшинини тўплаб. кутлуғ мавкаб мулозиматида ўзбек лашкарини тор-мор этиш ва Мовароуннаҳрни қўлга киритиш учун куббатил ислом Балхга келинглар!

Амир Зуннун фармонга итоат шартларини бажариб, икки-уч минг жасур отлик билан Балх томонга равона бўлди ва Бадиуззамон Мирзо ул шижоат паноҳ амирни хусравона меҳрибонлик ва подшоҳона тортиқлар билан сийлаб, ҳаёти юзи сари турли марҳамат ва мушфикликлар эшикларини очди. Амир Хусравшоҳ ҳам амир Зуннун назарига арзирли тухфа ва муносиб совғалар юбориб, шошилич равишда Амуя дарёси бўйига келишга ундади.

Қиш охирлаб, яшил майса ва гул-чечаклар кўшини арик бўйлари ва дала-дашту тоғ ёнбағирларида саф тортган вақтда Бадиуззамон Мирзо Самарканд юришига жазм қилди ва 908 йил охирлари⁹⁵да икки минг пиёда ва отлик темир совут кийган найза санчувчи билан куббагил ислом Балхдан Темир кечуви томонга равона бўлди. Амир Умарбекни эса доруссалтана Ҳиротга юбориб, бузруквор отасидан ёрдам тилади. Дарё бўйига келгач, мадинат ур-рижол⁹⁶ Термиз шаҳри рўпарасига қўш ташлади ва ҳарбий ноқора садоларини кумуш рангли фалак авжига етказди. Термизнинг Мир Боки номи билан танилган ҳокими Муҳаммад Боки дарҳол дарёнинг кўшин тушган бу ёқ томонига келиб,

⁹⁵ 908 йил охирлари – 1503 йил 28 май.

⁹⁶ *Мадинат ур-рижол* – эрлар шаҳри. Термиз шаҳрига берилган сифат.

салтанат вужудли шоҳзода палосини ўпди ва пешкашлар тортиб ўзи ҳам иноят ва илтифотга эришди. Сўнг Бадиуззамон Мирзо амир Султон Хусайн арғун ва амир Зуннун, Абдуллоҳ қорақулоқни амир Хусравшоҳ олди-га Ҳисори Шодмонга жўнатди ва уни олий мавкабнинг дарё бўйига келгани ва Муҳаммадхон Шайбонийга қарши урушга қарор қилганидан хабардор қилиб «тез орада мулку давлат душманининг тор-мор қилиниши учун» зудлик билан зафар асарли лашкароғга келиб кўшилишини буюрди. Амир Султон Хусайн, амир Зуннун ва Абдуллоҳ қорақулоқ амир Хусравшоҳ ва унинг укалари Амир Вали, Пир Вали билан учрашиб, уларга Бадиуззамон Мирзонинг фармонлари ва амир Зуннуннинг хатларини етказдилар ва уларни олий ўрдуга боришга ундадилар. Амир Хусравшоҳ бўлса, пешонасига муваффақият ёрлиги битилмаганидан, фармонга итоат этишдан бўйин товлади ва кўнглига «Бадиуззамон Мирзонинг кўли Муҳаммадхон Шайбоний ишидан бўшаган заҳоти албатта мендан Султон Маҳмуд Мирзо мамлакатини қайтариб олиш тамасида мени ўлдиради» деган гумонни келтирди. Натижада ёлғондакам баҳоналар билан элчиларни қурук қайтарди. Элчилар Бадиуззамон ўрдусига қайтиб келиб, амир Хусравшоҳнинг ваъдага хилоф иш тутганини арзга етказгач, шоҳзода Амуя дарёсидан кечиб ўтиши борасида иккиланиб қолди. Шу воқеа пайти амир Носириддин Умарбек аъло тахт пойидан қайтиб келди ва унинг сўзларидан ҳокони мансур қутилганига қарши ўлароқ иш тутиб, ёрдам учун қўшин юбормагани аён бўлди. Ноилож, Бадиуззамон Мирзо амир Зуннун билан маслаҳатлашиб, қайтиш ноқорасини чалдир-

ди ва қуббатулисом Балх шаҳри четига яқинлашиб, Иброҳим Султон Мирзо чаҳорбоғида манзил тутди. Амир Шужоиддин Зуннунга кетиш учун рухсат берди.

Ул жаноб йўналиш туғини ўзининг қудрат қароргоҳи сари кўтаргач, Бадиуззамон Мирзонинг давлати ва шон-шавкатига қатта зиён-заҳмат нуқсони йўл топиб, турли-туман бузғунчиликлар рўй берди ва Муҳаммад Шайбонийхон Хуросон шаҳарлари фатҳига умид боғлаб, Амуя дарёсидан кечиб ўтди.

БАДИУЗЗАМОН МИРЗОНИНГ ХОС КИШИЛАРИ ТОМОНИДАН ЮЗАГА ЧИҚҚАН ФИТНА ВА ШУ САБАБЛИ МУҲАММАДХОН ШАЙБОНИЙНИНГ АМУЯДАН КЕЧИБ ЎТИБ, БАЛХГА ЙЎНАЛГАНИ

Мазкур воқеалар бўлиб ўтаётган бир вақтда Дашти қипчок саййидлари каторида турувчи ва ўзбек хонларига нисбатан ғоятда муҳаббат ва ихлос билан хизмат қилиб келаётган Саййид Жаъфархожа исмли хожазода Мовароуннахр диёридан қуббат ул-ислом Балхга келиб, Султон Бадиуззамон Мирзонинг кўлини ўпиш шарафини топди ва шундай сўзларни изҳор этди: – Муҳаммадхон Шайбонийнинг зулми ва зўравонлиги сабабли ундан юз ўтириб, подшоҳлигингиз инояти соясидан паноҳ излаб келдим ва ҳаётим борича давлатингиз тарафдори бўлиб яшамоқчиман.

Султон Бадиуззамон Мирзо ул айёр саййидга ишониб, уни ўзининг чексиз инъом ва эҳсонлари сазовор этди. Бу саййид жаноблари эса аста-секинлик билан шохзоданинг амирлари ва яқинлари билан ўтириб-туриш муносабатларини йўлга қўйиб, гоҳ-гоҳида хил-

ват ўтиришларида Муҳаммадхон Шайбоний мадҳидаги мақтов сўзларини айтишни бошлаб юборди. Кези келиб, кулай фурсат топилган чоғда уларни хон мулозимати сари оғдириш ишини ҳам пайсалга солмади. Бу борада турли-туман ваъдалар билан алдов усулини ҳам қўлаб турди. Бадиуззамон Мирзонинг амирлари ва хос кишиларидан бўлмиш Иброҳим Султон барлос, Жаҳонгир барлос, Шоҳмуҳаммад барлос ва Офтоб тархон, Қаро Пирмуҳаммад, Тийнак Келди ўзбек биргалашиб, саййид Жаъфархожага вақти-соати етганда қўзғалишлари ва Султон Бадиуззамон Мирзога қарши мухолифат водийсига қадам қўйган кўйи Шайбонийхон сари эса хизмат эшикларини очажаклари борасида келишув қўлини бердилар.

Ўша аснода илгари Маҳмуд Султон Бухорони истило қилгани сабабли ул ўлкадан қочиб келиб, Бадиуззамон Мирзодан паноҳ топган ва шоҳзоданинг иноят назарига манзур бўлиб, Андхудда ҳукумати юргизиб ўтирган Муҳаммад Бокир тархондан қаршилик аломати кўриниш бериб, аниқроғи, тесқаричилик иши амалга ошиб, бу амир Муҳаммад тархон деганимиз Муҳаммад Шайбонийхон олдида чопарлар жўнатиб ва хабарлар юбориб «хонликнинг қутлуғ мавкаби Амуя дарёсидан ўтадиган бўлса, камина Андхуд қалъасини осмон ҳашаматли даргоҳ эгасига топшириб, ўзим хоннинг бошқа мулозимлари қаторидан ўрин олажакман» деган сўзларни айттирди. Жаҳон олувчи хон шу ваъдага умид боғлаб, Самарқанддан Амуя дарёси қирғоги сари йўлга тушди.

Шунга кўра ҳалиги гуруҳ саййид Жаъфархожа кўрсатмасига биноан «Бадиуззамон Мирзо мазкур

Муҳаммад Боқир тархон фитнасини бостириш учун Андхуд ҳудудига кетгани заҳоти қаршилиқ шиорини намойиш этиб, ул ҳазратнинг қўлга тушиши борасида лозим бир режани амалга ошириш»ни кўнгилларига тугдилар.

Аммо, бунни қаранги, айна ўша чоғларда амир Муҳаммад Боқир арғун Бадиуззамон Мирзодан аразлаб, бир неча кундан бери уйида ўтирган кўйи салтанат саройи мулозиматини тарк қилиб ўтирган бўлиб, Офтоб тархон ва фитначилардан яна айримлари шунга кўра ул жанобни ҳам ўзларига шерик қилиб олиш фикрига тушдилар ва у билан овлоқ бир жойда учрашиб, юракларида бор гапни тўкиб солдилар. Амир Муҳаммад Боқир сиртдан уларнинг сўзларини қабул қилган бўлди ва «яхшиси эртага Хожа Абу Наср Порсо мозори бошида ҳаммамиз йиғилиб, кейинчалик гапимиздан қайтмаслик учун бир аҳду паймон қилишиб олайлик, токим бу иш ҳеч пайсалсиз амалга ошгай» деди. Шунга келишиб олингач, ҳар ким ўз уйига кетди. Бироқ амир Султон Бадиуззамоннинг Муҳаммад Боқирга кўрсатган чексиз яхшиликлари ҳаққига риоят масаласи амирнинг этагидан маҳкам ушлаб, ўша кечаси Мирзо Иброҳим Султон чаҳорбоғида ўтирган шоҳзоданинг ҳузурига қараб чопди ва ул ёмон ниятлиларнинг ўй-фикрлари аҳолини арзга еткарди. Султон Бадиуззамон Мирзо ул жамоатга нисбатан турлитуман меҳрибонлик ва хаддан зиёд иноятлар кўрсатган булгани учун бу сўзларни ғараз юзасидан айтилган гапга йўйди ва керагича диққат бермай, қабул қулоғи билан эшигмади. Амир Муҳаммад Боқир эса «яхшиси эртага тўнг пайти ишончли бир кишингизни менга

кўшиб Хожа Порсо мазори бошига юборинг, токим бу сўзларим хакикати нурга тўла қутлуғ кўнгилга аниқ ва равшан бўлгай» дея арзга еткарди. Ул ҳазрат бу илтимосни ижобат иззатига яқин тутди ва Паҳлавон Ҳасан Алининг амир Муҳаммад Бокирга кўшилиб, ул мазорга бориши тайинланди. Ул амир жаноб эрта саҳарлаб Паҳлавон Ҳасан Алини мазор иморатларидан саналган жамоатхона ҳужраларидан бирида ўтказиб, хона эшигини ташқарисидан қулфлаб қўйди ва ўзи мазор эшиги олдида исён ахлини кутиб ўтирди. Ўша чоғда мазкур жамоат ҳам келиб қолиб, ҳалиги жамоатхона эшигини очганча ичкари кирдилар ва кечаги масала юзасидан суҳбат бошладилар. Саййид Жаъфархожа музокара охирида ўтирганларга Шайбонийхонга тарафдор бўлиш борасида онт ичиргач, шу билан аҳду паймон учрашуви яқунланиб, йиғин аҳли тарқаб кетишди. Шундан сўнг Паҳлавон Ҳасан Али бекиниб ўтирган еридан чиқиб, Султон Бадиуззамон Мирзо ҳузурига борди ва бўлиб ўтган воқеани батафсил арзга етказди. Эртаси кун «барча амир ва давлат устунлари Андхуд ҳокими исёнчи Муҳаммад Бокир тархон иши бўйича маслаҳат учун девонхона ўтовида йиғилсинлар» деган олий фармон чикди. Чакирилганлар йиғилгандан Султон Бадиуззамон Мирзо улуғ амирлардан Умарбек ва Шайх Али тағой, Ошик Муҳаммад арғун, Ёдгор Абу Исҳак Окбуқо, Муҳаммад Бокир арғун, Шохмансурни ёғийлик йўлига кирган мазкур гуруҳни ушлаш учун тайинлади. Буйруқ олган амирлар ўша заҳотиёқ туз тутгир кўрнамаклар тўдасини ушлаб, кишанбанд қилган кўйи ҳар бирини бир ишончли кишига топширдилар ва бор бойликларини мусодара қилдилар.

Тутилганлар жумласидан бўлмиш Шохмуҳаммад барлос ва Офтоб тархон, Тийнак Келди қабилар шу ондаёқ қатл қилиндилар. Иброҳим Султон, Жаҳонгир барлос, Қаро Пирмуҳаммад, саййид Жаъфархожа ўша куниси шоҳона кечиримга эришиб, уларни озод қилиш бора-сида олий ҳукм содир бўлди. Аммо саййид Жаъфархожанинг мол-мулкани мусодара қилишга мутасадди этиб тайинланган амир Шохмансур «бу фитнанинг хамиртуруши ушбу саййид саналади, уни қўйиб юбориш давлатчиликка лойиқ иш бўлмас» дея, Султон Бадиуззамон Мирзонинг саййидлик паноҳини ўлдиришга розилиги йўқ эканига қарамай, саййид Жаъфархожани бўйнидан бўғиб ўлдирди.⁹⁷

Ана шу воқеалар бўлиб турган бир вақтда жаҳон олувчи Шайбонийхон Карки кечувидан ўтди, буни эшитган Бадиуззамон Мирзо эса Иброҳим Султоннинг чаҳорбоғиданоқ оти жиловини Газравон тоғи тарафга бурди.

⁹⁷ Жаъфархожа саййид Отоний ўлими борасида маълумот берган шоир Муҳаммад Солиҳ «Шайбонийнома»да хон тилидан шундай ёзади.

Дели:

«Саййид бизнинг учун ўлди,
Эмди сизларга зарурат бўлди.
Ки, тилаб қонини разм этгайбиз,
Разм этар азмини жазм этгайбиз».

ШАЙБОНИЙХОННИНГ ҒАЛАБА АЛОМАТЛИ ТУҒИ МОҲЧАСИНИНГ БАЛҲ МАМЛАКАТИ УҒКИДАН БАЛҚИБ ЧИҚИШИ ҲАМДА УЛ ШАҲАР АҲОЛИСИНИНГ АЧЧИҚ ТУРМУШ ВА ТАЛҲ МЕҲНАТГА ЙЎЛИҚҚАНИ

909 йилнинг куз фасли бошлари⁹⁸да Муҳаммадхон Шайбоний юрт олишлик байроғини кўтарди ва амир Муҳаммад Боқир тархон чакирувига биноан Капки кечуvidан ўтиб, Анджуд атрофини салтанат чодирлари устунига айлантирди. Муҳаммад Боқир тархон хоннинг олий мавкабига кўшилиб, совғалар тортиқ қилди. Аммо хоннинг илтифот назарига илина олмай, Шайбонийхон уни дарёнинг нариги томонига кўчириб юборди.

Жаҳон олувчи хоннинг Амударёдан кечиб ўтгани хабари Мирзо Иброҳим Султон чаҳорбоғида Мирзо Бадиуззамон Мирзо арзига етишди. Бироқ кўшиннинг тарқоқ ҳолда экани ва уруш талаб ботирлар йиғини муҳайё эмаслиги сабабли шохзода Балхда қолишни маъқул кўрмади ва салтанату жаҳонбонлик кўзи қарочуғининг нури Мирзо Муҳаммад Замонни Балхда кўйиб, амир Султон Қулихонни шохзода хизматида қолдирди. Қилич ва қалам соҳиби хожа Жалолиддин Миракий ҳамда амир Шайх Абусаид Ирокий, Қаро Ҳасан улғут ҳам шу шаҳарда қоладиган бўлишди. Амир Умарбек ўғли амир Алихон эса Шибирғон доруғаси бўлмиш Қабобекка ёрдам учун кетиб, ул шаҳарни сақлаш борасида анча саъй-ҳаракатлар кўрсатди. Шундан сўнг султонликнинг олий байроғи

⁹⁸ 1503 йил октябрь ойи.

Гарнайсон ва Чахоряк дараси йўлидан юриб, у ердан Карояғоч сари ошиқди ва Карояғочдан йўналиш жилловини Жиболи Жазравон томонга бурди.

Муҳаммадхон Шайбоний Андхуд ишларини ҳал қилгач, йўналиш юзини Балх сари қаратди ва қиёмат аломатли ўзбек қўшинидан бир тўдасини Шибирғонни боскин-чопкин қилиш учун тайинлади. Ул тўда шаҳар худудига етишгач, амир Умарбек ўғли амир Алихон ботир жангчилардан юз нафари ҳамроҳлигида уруш-саваш мақсадида қалъадан ташқари чиқди ва ул жаноб билан ўзбеклар ўртасида жанг рўй бериб, уруш-саваш асносида амир Алихоннинг отига бир ўқ келиб тегди ва фурсатдан фойдаланган ўзбек аскарлари уни ушлаб, оёғига оғир занжирли кишан солган кўйи хон ўрдусига элтдилар. Шундан сўнг хонликнинг зафар аломатли байроғи ойчаси ўта ҳашамат ва мақсади ҳосиллик билан Балх уфқидан балқиб чиқиб, амир Султон Кулихон ва ул макондаги бошқа амиру аёнларнинг кўнгиллари қалъани мудофаа қилишга мойил бўлиб, Ироқ дарвозаси ҳимояси Пахлавон Ҳасан Али Султон ва унинг хос навкарларидан бир гуруҳи зиммасига юкланди. Уккоша дарвозаси эса амир Жонқули ва Жон Аҳмад Кулихон, амир Дарвиш Муҳаммад китобдорнинг жасурлик ва пахлавонлик шарафи билан мустаҳкамланди. Қилич ва қалам соҳиби Жалолиддин Миракий Шутурхўр дарвозасини беркитди. Муҳаммад Замон Мирзо Шайх Абу-саид Ироқий, Қаро Ҳасан алғут билан бирга Аркда ўтирди. Амир Султон Кулихон шаҳарнинг жомеъ масжидида истиқомат палосини ёйди ва шу ердан туриб барча қалъа буржлари-ю дарвозалари кўриқчиларига ёрдам берадиган бўлди.

У томонда бўлса Муҳаммадхон Шайбоний пахлавонлик маслаки соликларидан ўн минг киши билан бирга Шутурхўр дарвозаси рўпарасида манзил тутди. Укаси Маҳмуд Султоннинг ўрнини эса Ироқ дарвозаси қаршиси қилиб белгилади. Жўжи насли бошқа султонлардан бошқа бир гуруҳини Уккоша дарвозасига қарата жойлаштирди. Балх қалъасининг барча буржлари тўғрисига ўз амиру нўёнларни юборди. Шундан сўнг дастлаб шаҳарга элчи юбориб, амир Султон ва Бадиуззамон Мирзонинг бошқа амирларини итоат ва бўйсунишга чақирди. Бу сўзи балхликларнинг қабул қулоғидан жой олмагач, қалъа олувчилик асбоб ва қуроллари тартибга келтириш учун ишора қилди. Ўзбеклар бир ҳафта давомида чексиз миқдордаги чапар ва тўраларни ҳозирлагач ҳамда қалъа тагидаги чуқур сувини бошқа тарафга қочириб, йўналиш йўлини тупроқ уюб тўкиш билан тайёр ҳолга келтиргандан сўнг султонлик уруши борасидаги ҳукм содир бўлиб, ўзбек қўшини шаҳар қалъасининг барча томонидан сурнай-қарнай овози-ю бурғу ва ноқора садосини осмон қалъаси томи шифтига етказдилар ва чумоли-ю чигирткадек юзни Балх хандаки сари қаратиб, қиёмат куни аломатини намоён қилдилар. Ўша кун тонгида Муҳаммадхон Шайбоний қора тусли совут кийган ҳолатда тоғ сағрили отга минди. Ўн мингга яқин жиба кийган ўзбек пиёдалари хоннинг олдига тушган қўйи юриб кетишаркан, барчаси бошлари узра чапар ва тўр тутганча Шутурхўр дарвозаси ўнгидаги чуқурга кирдилар. Хожа Жалолиддин Миракийнинг кишилари ғайратлари жўш уриб, дарҳол қўлларини ўқ ва тош сари чўздилар. Бирок хожа Жалолиддин уларни ўзбеклар

тупрок уюмларидан юкори кўтарилиб, Шайх Ҳожи хандакига якинлашмагунга қадар ўқ ва тош отишдан тийиниб туришни буюрди. Шундан сўнг дастлаб ўзи душман тарафга бир тош отди ва ул тош бир чапарга тегиб, унинг панасидаги эгасини чуқурга қулатди. Кейин шу буржда турган бошқа ботирлар кўзни тикувчи камон ўқлари ва ўлим юришли тошларни ота бошладилар. Натижада ҳоконнинг қўшини ягона чорани кочишда кўриб, ўзбек аскардан жуда кўпчилиги мазкур чуқурда жароҳатланиб ва ўлим топиб, бир-бири устига қуладилар. Шунингдек, шаҳар қалъасининг барча буржу минорасидаги Баҳром қаҳрли баҳодирлар ўлим асарли ўқ бургутини камон уясидан учирма қилар ва тош отувчи манжаник камонларини гулдиратиб, муҳориба ва уруш эшикларини очар эдилар.

Гарчи ўша куни ўзбеклар ҳам ниҳоятда жасурлик ва мардоналик намунасини кўрсатиб, шаҳарликлардан анча кишини одам йиқувчи ўқлар захми билан ярадор қилган эсалар-да, аммо бу шаҳар қалъасини бир зарба билан олиш амри маҳол бўлгани сабабли ниҳоят орқага чекинишга мажбур бўлдилар. Мазкур жангда хон қўшинидан беш юз нафари кон ичувчи ўқлар захми ва манжаник тошлари зарбидан фоний оламдан мангулик жаҳонига юз тутишди. Шунга ўхшаб, ўзбек черики яна икки навбат Балх учун султонлик урушини солди ва худди биринчи кундаги каби бирон иш чиқара олмай орқага қайтди. Шундан сўнг хон ўз қўшини аскарларининг беҳуда нобуд бўлишини ўйлаб, амирлар ва баҳодирларни уруш оловини ёкишга ундамади. Аммо имкон борича қалъадагиларни қамал сиқувига олишга ҳаракат қилди.

Ўша аснода бир кечаси амир Алихон кулай фурсат топиб оёғидаги кишан билан қочишга эришди ва Шутурхўр дарвозаси хандакига келиб, қичқирганча ўз номини айтиб, кимлигини билдирди. Шунда Хожа Миракийнинг навкарларидан бир нечтаси пастга тушиб, амирни тепага олиб чиқдилар ва унинг қутулгани баробарида илоҳга шукрлар айтиш шартларини бажо келтирдилар.

Муҳаммадхон Шайбоний уч ой мобайнида Балх қалъаси атрофида ўтиргач, бу қалъани уруш билан олиб бўлмаслигини англади ва сулҳу яраш эшикларини очиб, шу йўл воситасида ўлкани тасарруф доирасига киритмоқни истади. Шунга кўра, акаси амир Алишер Навоий вафотидан сўнг хизматдан истеъфо бериб, Файзобод кишлоғида яшаётган ва хоннинг туғи ойчаси етишиш нурларини Балх ҳудудига сочган кезларда эса ўз ихтиёри биланми ёки мажбурият юзасиданми, ҳар қалай мулозимат йўлини тутган амир Дарвиш Алини шаҳарга юборди ва у орқали «темурий султонларининг иқбол қуёши ботиш сарҳадига етиб, салтанат ул хонадондан яна қайта чингизийлар сулоласи қўлига ўтган. Ушбу кунларда камал ичида ўтирар экансиз, егулик бирор захирангиз қолмагани бизга аёндыр. Шу сабабли хонлик лутфи ва хоконлик иноятига суяниб, ўжарлик ва бўйсунмаслик эшикларини ёпишингиз ва тобелик қўли билан шаҳар дарвозаларини очишингиз энг мақбул иш саналди» дея айттириб юборди. Амир Дарвиш Али амир Султон ва Балхнинг бошқа амиру аъёнлари билан учрашди ва элчилик шартларини адо этди. Хожа Жалолиддин Миракий бу сўзлар жавоби кафолатини бўйнига олиб «мана бир юз эллик йилгача

довур бизлар отадан-ота, бободан-бобо барчамиз амир Темур Кўрагоннинг етук авлодлари меҳрибонлиги ва инояти сояси остида роҳату фароғатда ҳаёт кечириб келмоқдамиз. Ушбу дамларда эса Мирзо Бадиуззамоннинг андак шикаст топиб, ҳозирча хон ҳазрат билан уруш-саваш мақомига кириша олмаган экан, бу дегани ул буюк шаънли подшоҳларнинг неча бир йиллик тарбиятлари ҳаққини дарҳол унутишимиз ўринли бўлиши ва омонат йўли билан бизга топшириб кетган шаҳарни хиёнат ахли каби душман тасарруфи остига ташлашимиз лозимлигини билдирмайди. Ваҳолонки, тез орада хокони мансурнинг қутлуғ соябони барча шоҳзодалар ва Хуросон кўшинлари билан бирга икбол соясини бу теграларга солажакдир ҳамда илоҳий иноят мадади ва шоҳаншоҳлик ёрдами билан душманлар ишини дўстлар истаганидек йўсинда бир ёқлик килажакдир. Аммо хон ўйлаганларидек, бизнинг захирамиз ниҳоясига етгани ҳақиқатга тўғри келмайди. Чунки, гарчи шу тобда эшак миясидан бўлак егулик нарса топмаётган бўлсак-да, ҳали яна бир йиллик захирамиз бор. Бу сўзнинг манбаси ва далили шуким, ушбу айёмда Балх кўча ва бозорларида жуда кўп эшак зоти йикилиб-йимрилган кўйи йўқлик ўтлоқзорига юзлангандир.

Алқисса, амир Дарвиш Али мазкур кинояли сўзларни эшитгач, ўзининг бу воситачилиги билан ҳеч ким шаҳар дарвозаларини Муҳаммадхон Шайбоний юзи сари очмаслигини билди. Қайтиб бориб, кўрган ва эшитганларининг барини хон арзига етказди. Хон уша киш ўрталарида қайтиш ноқорасини чалиб, Амуя дарёсидан кечиб ўтиб, Самарқанд сари ошиқди.

Шундай қилиб, қайтадан роҳат ва фароғат нурлари

куббатилислом Балх аҳолиси манглайи узра таралди. Аммо қамал давомида ўзбек кўшини босқин-чопқини натижасида шаҳар ташқарисидаги жойлар шу қадар вайронага айланган эдики, ундан ортиғини тасаввур қилиб бўлмасди. Шунга кўра, бу ҳодиса таърихи юзасидан сўзларни рақам этгучи қалам бир китъани таҳрир тизимига киритганди.

Қитъа:

Муҳаммадхон чу аз Омуя бигзашт,
Шароби айши аҳли Балх шуд талх.
Тамоми шаҳр вайрон гашт аз жанг,
Аз он таърих шуд «вайронии Балх⁹⁹».

Мазмуни:

Муҳаммадхон Шайбоний Омуядан ўтгач,
Балх аҳолисининг турмуш шароби аччиқ бўлди.
Урушдан шаҳар бутун вайрон бўлди,
Шундан сана, яъни таърихи бўлди
«Балх вайронлиги» [299-б.].

⁹⁹ Абжадда бу сўзлардан 909 сони ҳосил бўлиб, бу сана мелодда 1503 йилга тўғри келади.

**СУЛТОН МАҲМУДХОН ВА ОЛАЧАХОННИНГ
ЮКСАК МАКОНЛИ ПОДШОҲ БОБУР МИРЗОГА
ЁРДАМ УЧУН АНДИЖОН ТОМОНГА ЛАШКАР
ТОРТГАНИ ЗИКРИ ВА УЛ ОЛИЙ ШОНЛИ ХОНЛАР
БИЛАН МОВАРОУННАҲР ФАРМОНФАРМОСИ
БЎЛМИШ АБУЛФАТҲ МУҲАММАД
ШАЙБОНИЙХОН ЎРТАСИДА РЎЙ БЕРГАН УРУШ
БАЁНИ**

[305-б.] Мақсади ҳосил подшоҳ Заҳририддин Муҳаммад Бобур бин Мирзо Умаршайх Кўрагон доруссалтана Самарқанд сари йўналган вақтларда яна бир марта Султон Аҳмад танбал туғён оловини ёндириб, тескаричилик ва исён эшикларини очди. Сўнграқ Жаҳонгир Мирзо давлат ва иқбол сингари ундан юз ўгирган эсада, тағин олдингидек мухалифат йўлида юраверди. Шунга кўра, исломпаноҳ Бобур подшоҳ Самарқандни Шайбонийхонга ташлаб чиққандан сўнг ўзининг маврусий мамлакатини қайта қўлга кирита олмади ва Тошкентга кетишга мажбур бўлди. Бир неча вақт Султон Маҳмудхон меҳрибонлиги оғушида бўлиб, қамал кийинчилиги-ю уруш заҳмати чарчоқларини танасидан аритган кўйи дам олди. Султон Маҳмудхон эл орасида Олачахон номи билан танилган ўз укаси Султон Аҳмадхон билан биргаликда Андижон томонга қўшин тортиб, ул мамлакатни Султон Аҳмад танбалдан тортиб олиб, жаҳон бўйсунувчи подшоҳ қўлига топшириш ва Бу юришни қувваг доирасидан амал сари келтиришга қарор қилиб, 906 йил¹⁰⁰и катта қўшин билан ўша то-

¹⁰⁰ 906 йил – 1500 йил 28 июль – 1501 йил 16 июль.

монга равона бўлди. Аммо Андижонга етмасдан бурун ва кўлини мақсад келинчагининг бўйнига ташламасдан олдин Шайбонийхон ёмғир томчилари сонича кўшин билан ўша манзилга келиб қолди ва шу ерда аскарлар тўкнашуви юз бериб, жуда каттик уруш-саваш бўлди. Тақдир тақозоси билан Хоника ва Олачахон ўзбеклар кўлига асир тушдилар, жаҳон аҳли подшоҳи эса оти жиловини Мўғулистон томонлардаги шаҳарлар сари бурди. Муҳаммад Шайбонийхоннинг умид кўзи фатҳу зафар гавдасини кўрганидан яна ҳам ёришиб, яшин ва шамолга жиловдош бир қосидни Тошкандга юборди ва у ердаги мўғулларга «Хоника ва Олачахон кўлимизга тушди, Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳ эса юзини кочиш йўли сари қаратди, агар истагингиз киёмат ёлқинли газабимиз олови кўлга тушганларнинг ҳаёти хирмонини ёкиш бўлмаса, Бобур Мирзонинг кочишига қаршилиқ қилинг ҳамда қандай бўлмасин хожа Абулмакоримни кўлга тушириб, қамаб қўйинг» дея хабар берди. Шунга биноан Тошкент халқи хожа Абулмакоримни ушлаб, қамаб қўйдилар. Шайбонийхон ул икки олий маконли хонни икки-уч кун ушлаб туриб, сўнг қайси тарафни хоҳласалар, ўша ёкка кетишлари учун рўхсат берди.

Хожа Абулмакорим камокда турганидан икки-уч кун ўтиб, кочишга муваффақ бўлди. Пиёда юрганча Тошкент шаҳридан ташқари чиқиб, шариф соқолини қирдириб ташлади. Лекин кекса ёшдалиги ва юришга қуввати йўқлиги сабабли душман таъкибидан бутунлай хавф-хатарсиз бўладиган жойгача етиб бора олмай, ўша шаҳарга яқин ердаги кишлок аҳлидан биттасининг уйига яширинди. Ул мурувватсиз шахс эса хожани бир-

икки кун уйида саклаб, шундан сўнг Шайбонийхонга тарафдорлардан баъзи бир кишиларни мазкур воқеадан хабардор қилди. Ул кишилар эса Хожа Абулмакоримни ушлаб, ўз хонлари ёнига олиб бордилар. Хоннинг кўзи Хожага тушгач «соқолни нима қилдинг?» деб сўради. Хожа жавобида ушбу байтни айтди.

Байт:

Чирогеро ки Ийзад бар фурузад,
Ҳар он кас пуф кунад решаи бисузад.

Мазмуни:

Худо ёққан чирокни ким пуфлаб,
Ўчирай деса, ўша одамнинг соқоли қуяр.

Аммо бу латифадан бирон фойда чикмади ва ўша лаҳзада сиёсат қаҳрамони ул олий насабли хожани охираг оламига жўнатди.

Бу воқеалардан кейин Шайбонийхоннинг шавкат байроғи олдингидан ҳам кўпроқ юксалиб, Самарқандни ўз давлатининг пойтахти қилди. Укаси Маҳмуд Султон илгариги дастур бўйича Бухоро шаҳрида ҳукумат туғини ҳилпиратди. Тошканд шаҳри ва Султон Маҳмудхон ва Олачахон вилоятлари Шайбонийхоннинг амакилари, яъни оналари Мирзо Улуғбек Кўрагоннинг кизи бўлмиш Кўчкунчихон ва Севинчик султон бин Абулхайрхонларга тааллуқ топди. Шоҳрухиянинг доруғалиги мансаби хоннинг улуғ амирлари қаторидан жой олган амир Яъқубга берилди.

**АМИР МУҲАММАД БОҚИРНИНГ ОЛИЙ
МАРТАБАЛИ ПОДШОҲ ЗАҲИРИДДИН
МУҲАММАД БОБУР ҲАЗРАТЛАРИ ҲУЗУРИГА
КЕЛГАНИ ЗИКРИ ВА АМИР ХУСРАВШОҲНИНГ
СУЛТОН БАДИУЗЗАМОН БАҲОДИР ДАРГОҲИГА
ЕТИШГАНИ БАЁНИ**

Исломпаноҳ Бобур подшоҳ Шайбонийхоннинг Султон Маҳмудхон ва Олачахон билан бўлган уруши майдонидан кутулиб чиқиб, оти жilовини Мўғулистон томон бурғач ва бир-икки кунни йўл юриш билан ўтказгач «душмандан бир гуруҳи подшоҳ йўлида жойлашган довон оғзини беркитгани ва келаётганлар устига ташланиш ниятида жасурлик оёғини қаттиқ тираб, тиришқоқлик қиличини яланғочлаганлари» маълум бўлди. Шунга биноан ҳазрати подшоҳ ул йўлдан юришдан воз кечкни маъқул билиб, бошқаларга унчалик таниш бўлмаган йўл орқали Ҳисори Шодмон томонга шошилди. У ердан эса йўналиш жilовини мадинат уррижол Термиз тарафга қаратди. Ул шаҳарнинг ўзбек қўшини савлатидан бирон оқшом истироҳат тўшагида тинч ухлай олмай ўтирган ҳокими амир Муҳаммад Боқир Бобур подшоҳнинг қутлуғ мавкаби келганини улуғ бир нажот билиб, соврин ва тортиқлар билан хизмат сари ошиқди. Ул ҳазрат ҳам ҳоким билан қай тарафга борилса давлатга маъқул қафолат бўла олиши борасида маслаҳатлашди. Соҳиби тадбир амир ул тожу тахт безовчиси арзига «Муҳаммад Шайбонийхон Мовароуннаҳр юртларини истило қилиб, тафриқа ва паришонлик учкунини ҳазрат подшоҳга қарашли халқ ва қўшин аҳволи саҳифасига сочган экан, яхшиси шу-

ким, бир неча кун бу янглиғ шафкатсиз турмуш зуғуми билан чиқишайлик-да, Кобул томонга кетиб, ўзимизни ўзбеклар мамлакати худудидан узоқлатайлик» деди.

Назм:

Надори агар бо адув зури жанг,
Тарики мадоро гўзин бедаранг.
Зимулкаш ба жое намо интикол,
Ки як чанд ийман шави аз китол.

Мазмуни:

Душман билан жангга етмаса кучинг,
Дархол ярашиш йулини тут.
Юртидан бирор жойга чикиб кетакол,
Шунда бўлурсан бир неча вақт урушдан омон.

Олийжоҳ¹⁰¹ Бобур подшоҳ бу ақлни тўғри деб билди ва 910 йил¹⁰²и йўналиш юзини Кобул тарафга бурди. Тасодифдан олий мавкабнинг ўтиши амир Хусравшоҳ турган худудга яқин бир манзилдан тушиб қолди. Шунда жаноб амир чор-ночор кимматбаҳо тухфалар билан ҳазрат Бобур подшоҳнинг ҳузурига ошиқиб, ихлос ва хизматкорлик ихорини қилди ва салтанат тахти поясини ўпиш саодатини топди. Олий ўрдуда бир неча кун сокин тургандан сўнг, унинг кўпчилик мулозимлари давлат ва иқбол сингари истиқлол эгаси бўлмиш ҳазрат подшоҳнинг халифа ошиёнлик даргоҳи мулозимати-га келдилар ва қуллик исирғасини қулоқларига осиб, ўз бўйинларига хизмат занжирини боғладилар. Жаноб

¹⁰¹ Олийжоҳ – олий мартаба.

¹⁰² 910 йил (мухаррам) – 1504 йил 14 июнь.

амир ахволни бу тарзда кўргач, жуда қаттиқ ваҳимага тушиб, бир кечаси ўзининг барча яроқ ва асбобларини турган жойида қолдирган кўйи икки-уч нафар навқари билан бирга қочмоқ қарорини ихтиёр этганча йўналиш туғини Султон Бадиуззамон Мирзо қароргоҳи томон кўтарди. Чунки унинг ҳеч бир тарафда бирор паноҳи ва ҳеч бир томонда бирор оромгоҳи қолмаган эди.

Байт:

Ойи барам он дам ки шави аз ҳама фориг,
Он лаҳза агар низ наои че кунад кас.

Мазмуни:

Ёнимга келсанг ҳамма нарсадан кутуласан,
Ўз пайтида келмасанг, не қила олсин бошқалар!

Маймана қасабасида амир Хусравшоҳнинг келгани хабари ул олий мартабали хусрав Бадиуззамон Мирзо арзига етишди, шохзода эса, ўзида зотан мавжуд хуш ахлоқ етуклиги орқасида амирнинг илгари содир этган гуножларини эсидан чиқаргандек бўлиб, салтанат ва давлатнинг кўз қорачиғи бўлмиш ўғли Муҳаммад Замон Мирзо билан бирга амир Зуннун ҳамда бошқа амир ва давлат устунларини Хусравшоҳни кутиб олиш учун истиқболига юборди. Ўзи ҳам олий қароргоҳдан гашқари чиққан кўйи бир тепалик бошига бориб кўш гашлади. Бадиуззамоннинг суюкли ўғли шохзода Муҳаммад Замон Мирзо ва амир Зуннун эса амир Хусравшоҳни ўша мавзеда қўл ўпишлик саодатига етказдилар ва амирнинг ҳазрат Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳ хузурида рўй берган воқеасини айтиб

бердилар. Ўша куниси Султон Бадиуззамон Мирзо амир Хусравшоҳ учун керак асбобларни тайёрлашга киришиб, чодир ва ўтов ҳамда елдек учар отлару юк ташувчи туялар, миниладиган ва юк кўтарадиган хачирлар, палосу хизматкорлар ва ҳаддан зиёд олтин, кумуш тангалар инъом этди. Амир Зуннун ҳам амир Хусравшоҳ олдига лойиқ тортиқ ва арзирли совғалар юборди. Султон Бадиуззамон Мирзо амир Хусравшоҳ билан маслаҳатлашиб, уни мактов сифатли хокони мансур мулоқотига боришга кўндирди ва Майманадан кўзғалиб, Чечакту сайхонлигида чодир ва ўтов куббасини куёш ва ой турган осмон чўкқисига етказди.

**ҲАЗРАТ БОБУР ПОДШОҲ МАВКАБИНИНГ КОБУЛ
ШАҲРИ ЧЕТИГА ЕТГАНИ ҲАМДА УЛ ЎЛКАНИНГ
ИЛОҲИЙ ВА МОДДИЙ НАРСАЛАР ЯРАТГУВЧИСИ
ҲАЗРАТ ХУДОВАНДИ ТАОЛО ИНОЯТИ БИЛАН
БОБУР ПОДШОҲ ТАСАРРУФИГА КИРГАНИ ЗИКРИ**

Олий подшоҳ тақдири ва ягона шаҳаншоҳ¹⁰³ истаги бўйича шу насиба бўлган эканки, довжорак хусрав Захириддин Муҳаммад Бобурнинг адолат ва эҳсони файзидан лаби ташналарнинг умид боғчаси зулм ва зуғум водийсида ям-яшиллик ва гуллаб-яшнаш сифатини топажаги ҳамда буюклик ва улуғлик дуржи гавхарининг иқбол давлати мангу эгам инояти уфқидан порлаб, каноти қайрилган саргашталар аҳволи бошига нур сочажаги учун ул ҳазратни Мўғулистон хонлари ва шайбоний хони урушининг жон олувчи майдонида

¹⁰³ Олий подшоҳ, ягона шаҳаншоҳ – Аллоҳи таоло кўзда тутилмоқда.

Ўзининг лутф ва саховат қаноти паноҳида ёвуз душман ёмонлигидан сақлаб, соғ-саломат Бадахшон тоғлигига етказди ва яна Бир бор ул бахтиёр подшоҳнинг умид билагини салтанат ва жаҳонга ҳукмронлик асбоби-ю юрт олувчилик ашёсини амир Хусравшоҳ қолдириб кетган курол-аслаҳа ва ҳарбий жиҳозлар ҳисобидан қувватлантирди. Шундан сўнг олий мартабали подшоҳ даргоҳнинг амир ва нўёнлари маслаҳати-ю маъқуллови бўйича, Кобулни олишга қарор қилиб, ул шаҳар сари равона бўлди. Тез суръатлар билан неча бир масофаларни босиб ўтгач, ул шаҳар ташқариси подшоҳнинг қутлуғ қадами шарофатидан Эрам гулистонидек гуллаб-яшнади. Амир Муҳаммад Муқим арғун жанг майдонга тушиб урушишга қучи етмаган учун шаҳар қалъаси ичига Беркиниб олди. Зафарли черик у ерни қамал қилганидан бир неча кун ўтгач, шаҳар аҳолиси юрт олувчи ҳазрат хизматига боришга истак билдириб, Муҳаммад Муқимнинг иши сабру чидам даражасидан ўтди ва подшоҳнинг осмон ўпар даргоҳига чопарлар юбориб, кечирим ва омонлик тилаш учун подшоҳ ҳузурига боражаги ва шаҳар қалъаси қалитларини топшириб, оти жиловини Гармсир ва Қандаҳор томонларга буражаги борасида аҳду паймон тузажагини билдирди. Ҳазрат подшоҳ Муҳаммад Муқимнинг илтимосини ижобий тарзда қабул қилиб «Муҳаммад Муқим исён эшикларини беқитиб, шаҳар дарвозаларини очса, унга керагича меҳрибонлик кўрсатурмиз» деган сўзларини қасамлар билан мустаҳкам қилди. Муҳаммад Муқим подшоҳлик иноятига умид боғлаб, Кобул шаҳридан ташқари чиқди ва палос ўпишлик шарафини топиб, муносиб совғалар тортиқ қилди. Муҳаммад Бобур

Мирзо ҳам ваъдага биноан уни хусравона гамхӯрлик ва подшоҳона меҳрибонлик билан сарафроз қилиб, барча навкар ва мулозимлари, кўплаб ярок ва қимматбаҳо ашёлари билан ўз ватанига кетишга рухсат берди. Ҳазрат подшоҳ илоҳий муваффақият ёрлиги ва Аллоҳ тавфиқи ёрдами билан Қобул шаҳри ҳамда унинг туман ва музофотлари, кўшимча ҳудудларини ўз тасарруфи остига киритиб, ободон ўлкага айлантирди. Жабру зулмдан эзилган ҳамда зўравонлик ва исён эрмагига айланиб қолган шаҳар халқи ҳамда кишлок аҳлини осойишталик ва омонлик маҳодига етказди.

Назм:

Алами адлу дод сохт баланд,
Партави лутф бар жаҳон афканд.
Бас ки дар мулк тухми эҳсон кешт,
Гапшт хуррам чу марғзори беҳишт.
Боғи умиди аҳли фазлу хунар,
Шуд зи файзи ағои у бобар.

Мазмуни:

Адолат ва дод сўраш туғини тикди,
Лутф нуруни жаҳон аро таратди.
Юрт эҳсон уруғини кўп экканидан,
Яшнади жаннат ўтлокзори мисол.
Илму хунар аҳлининг умид боғи,
Бўлди сахоси файзидан қудратманд [308-6.].

БАДИУЗЗАМОН МИРЗОНИНГ ҲИРОТДА ТУРГАН ПАЙТИДА РЎЙ БЕРГАН АЙРИМ ВОҚЕАЛАР ЗИКРИ

[310-6.] Бадиуззамон Мирзо хокони мансур мамлакатининг пойтахти Ҳиротда турган пайти отаси Султон Ҳусайн бир неча бор бу тўнғич ўғли шарафига тўйлар бериб, ҳар бир ўтиришда олийшон шоҳзода ҳаққида турли-туман инъом ва эҳсонлар тортиғини адо этди. Ўғлининг амир ва садру вазирлари ҳамда хос ичкиларига ҳам қиммагбаҳо либослар кийдириб, бошларини сийлади. Шунингдек, Абулмансур Музаффар Ҳусайн Кўрагон қатта акаси шарафи ва унинг мактов сийратли амирлари учун хусравона тўй уюштирди ва тортиқлар бериш шартларини риоя қилиб, бирдамлик асосини мустаҳкам этиш қоидаларини бажарди. Амир Муборизиддин Муҳаммад рузафзун ҳам ғоятда шукуҳли бир зиёфат ясаб, Мирзо Бадиуззамонни ўз уйига олиб борди ва елдек учар арабий отлар ҳамда мўл-кўл тухфа-ю совғалар тортиқ қилиб, хизматкорлик қондасини бажо келтирди. Худди шундай тарзда бошқа амирлар ва давлат арконлари ҳам ихлос ва садоқат расмларини адо этдилар ҳамда давлатхоҳлик ва тарафдорлик жавҳарларини арз баркашига солиб, ниёзмандлик шартларини намойиш қилдилар.

Амир Шужоиддин Зуннун Ҳиротга келиб турганидан ўн-ўн беш кундан сўнг «ҳазрат подшоҳ Муҳаммад Бобур Мирзо ўғлим Муҳаммад Муқимни бирор баҳона билан ушлаб қолмасин тағин ҳамда Кобулистонни эгаллагач, юзини Қандаҳор ва Заминдовар тарафларга ҳам қаратмасин яна» деган ҳадикда руҳсат сўраб, инъ-

ом ва эҳсонларга эришган кўйи ўз вилояти сари жўнаб кетди.

Султон Бадиуззамон Мирзо ўша Ҳиротда турган кунларда Мирзо Улуғбек бин Мирзо Султон Абу Саиднинг ўз аммаси Поянда Султонбегимнинг тарбияси остида яшаётган қизини ўз никоҳига киритди. Ақд куни саййидлар ва козилар ҳозир бўлиб, Қози Ихтиёриддин Ҳасан никоҳ сўзларини ўқиди. Шу баҳона билан бир неча кун тўй ва ўйин-култи йиғини тартиб топди ва гулфом бода жоми ёғдуси хурматли шоҳзодалар ва олиймақом амирларнинг ҳол юзи сари балқиди.

Яна ўша вақтларда, илгари ёзганимиздек, ҳазрат хоконий мамлакати пойтахтида эътибор ва ихтиёри жуда етук даражада бўлган мақтов сифатли хожа Афзалиддин Муҳаммад Кермоний бир неча кун хасталаниб, сўнг оламдан ўтди ва Султон Бадиуззамон Мирзо, Музаффар Ҳусайн Мирзо амирлар, вазирлар, саййидлар, шайху уламо билан бирга ул олий насабли хожа жанозасида қатнашдилар ва майитини Козургоҳга элтиб, шу Хожа вафоти муносабати билан қурилган мазорда тупроққа топширдилар. Таъзия айёми ниҳоясига етгач, хокони мансур амир Муборизиддин Муҳаммад Валибекнинг қутку ва иғвоси билан марҳум хожанинг мол-мулкини хатлашга буйруқ берди ва ул жанобнинг барча фарзандлари, қариндош-уруғлари, мулозимлари-ю бирор нисбати бор кишиларининг мол-мулки тортиб олиниб, шунинг ҳисобидан давлат хазинасига кўп мол ва ҳаддан зиёд нафис матолар келиб тушди. Хожа Афзал билан қудалик жихатдан қариндошлиги бор ва унинг ҳаракати шарофатидан садрлик мансабига эришган Шаҳобиддин Исҳақ ҳамда худди шундай

тарзда ул Хожа жаноблари тарбияси сабабли вазирлик гилами устига ўтириб, амир Низомиддин Алишер девони ишларини бажариб юрган Хожа Жалолоиддин Муҳаммад Семноний бало бандига тушдилар. Аммо нималари бўлса, чиқариб давлатга топширгач, ўлпон йиғувчи муҳассиллар буйруққа биноан уларни кишандан бўшатдилар.

БАДИУЗЗАМОН МИРЗОНИНГ ЖАМШИД МАРТАБАЛИ ШАЙБОНИЙХОНГА ҚАРШИ УРУШИШ УЧУН ЙЎНАЛГАНИ ЗИКРИ ВА АМИР ШУЖОИДДИН ХУСРАВШОҲ ВОҚЕАСИ БАЁНИ

Султон Бадиуззамон Мирзо кишининг кўп вақтини олийшонли ҳокон ҳузурида ўтказгач ҳамда турғун ва сайёр хусрав саодат ўтиришли Буржиси манзилини тарк этиб, юзини қаттиқ қасосли Баҳром уйи сари қаратгач, ҳокони мансурнинг оламини безовчи ақли ул олийжаноб шохзоданинг Музаффар Ҳусайн Мирзо ҳамда нўёнлар ва амирлардан айримлари билан бирга Мурғоб дарёсининг кирғоғини зафарга ёр лашқаргоҳга айлантириб, агар Муҳаммад Шайбонийхон юрт олишлик нияти орқасида Амуя дарёсидан ўтса, у билан тўқнаш ва уруш-саваш қилишини тақозо этди. Шунга кўра Султон Бадиуззамон Мирзо 910 йилнинг муборак рамазон ойи¹⁰⁴да ҳазрат Султон Ҳусайннинг яқин кишиси, яъни мархум амир кабир Низомиддин Алишер Навоийнинг уйдан чиқиб, Жунайд кўкалтошнинг Мухтор тоғи этагида жойлашган мақбара – ҳазирасида қўш ташлади. Ўша вақтда аъло тахт поясиغا Заҳир

¹⁰⁴ 910 йил рамазон ойи – 1505 йил 5 февраль – 6 март.

ус-салтана вал-халофа Муҳаммад Бобур Мирзо олди-дан элчилар келиб, ул ҳазратнинг келишув ва иттифок бўлиш борасидаги ёзишмаларини арзга етказиб, инъом ва эҳсонга эришган кўйи қайтишга ижозат олиб, подшоҳ хузурига қайтиб кетдилар. Султон Бадиуззамон Мирзо бир неча кундан сўнг Жунайд хазирасидан кўчиб, Чихил дўхтарон сари ошиқди. У ердан ўтиб, Мурғоб дарёси томонга равона бўлди. Йўл устидаги Мури манзили ул кутлуғ қадам бахтидан жаннат боғлари кўркамлигини топгач, Мирзо Музаффар Ҳусайн Кўрагон ва амир Муҳаммад Бурундук орқадан етиб келиб, олий мавкабга қўшилдилар. Сўнг мақсади ҳосил ака-укалар бир-бирига жиловдош бўлган кўйи Панждеҳ йўлидан Мурғоб сари кетдилар. Бирок мазкур бекатдан Мирзо Музаффар Ҳусайн аъло тахт поясидан юборилган олий фармонга биноан доруссалтана Ҳиротга қайтиб кетди. Амир Хусравшоҳ эса оти жоловини Қундуз ва Бақлон сари бурди ва у неча бир манзил ва бекатларни босиб ўтиб, ул мамлакат ҳудудига етгач, ҳар ерлик кишилардан бир тўдаси бу амир атрофига тўпландилар. Шайбонийхоннинг Қундуздаги ўзбек доруғаси мудофаа мақсадида бир тўп аскар билан амир Хусравшоҳнинг олдини тўсиб чиқди ва икки томон ўртасида уруш-саваш оташи аланга олиб, Хусравшоҳга тобелардан кўпи ўзбекларнинг қилич ва ўки захмидан ўлим топиб, омон қолганлари қочиб кетдилар. Амир жаноблари эса тақдир сарпанжасига асир бўлди. Ўзбек кўшини сардори уни эшакка ўтказиб, Қундуз қалъасига элтди ва шу зайл шаҳар буйлаб айланттиришларини буюрди. Худди шундай қилгач, амир Хусравшоҳни илгари ўзи мақсади ҳосиллик байроғини қилтиратган мазкур шаҳарда қатлга еткардилар.

Назм:

Мабин дур сипехру меҳри гармаш,
Ки ҳеч аз кин гузоре нест шармаш.
Ба меҳраш дили касе чун субҳ кам баст,
Ки дар хун чун шафак ҳар шом нанишаст.

Мазмуни:

Осмон ва иссиқ куёшини узоқ деб ўйлама,
Адоват қилишдан уялар дема ҳеч уларни.
Меҳридан ҳеч кимнинг дили тонгдек окармаган,
Ки, қон-ла шафакдек ҳар шомда ўтирмаган.

Хусравшоҳ халкиарвар одил амир эди ва ўн-ўн беш йил Султон Маҳмуд Мирзо салтанати даврида нойиблик мансаби билан Қундузда ҳукумат юргизганди. Ул ҳазрат вафотидан кейин бир неча йил Ҳисори Шодмон, Хатлон, Термиз, Бадахшон, Бақлон вилоятларини ўз қўли остида сақлади ва катта мартаба-ю шукуҳ, давлату иқбол билан эркин бошқарув байроғини хилпиратди. Ул жаноб шароб ва бошқа ҳаром нарсалардан тийиниб, парҳезкорлик билан ўзини бу каби нарсалардан узоқ тутарди. Ҳамиша тоат вазифаларини адо этар ва ибодат шартларини бажарар ҳамда раббимнинг мажид каломи кирояти ва субҳоний оятлар тиловатига машғул бўларди. Аммо шундай мақтовли хислатларга бокмай, тошбағирлик ва раҳмсизлик билан тавсифланган ва мулку давлатга эришишда кўнгли лавҳига фақат вафосизлик ва неъматга куфр нақшини чизган эди. Юқорида зикр қилингани каби ўз хўжайини ўгилларидан бирини исён наштари билан нобуд қилди ва яна бировининг ҳаёти пойдеворини жавру туғён қўли билан тагидан

кўпорди. Натижада кўп ўтмай. ана шу феълининг кас-
ри ўзига уриб, Аллоҳи таолонинг касос сарпанжаси
унинг мартаба-ю шукуҳи палосини ана шу юкорида
кўрганингиз каби аянчли аҳволда йиғиштира колди.

Назм:

Чу аз лавҳи дил шуст накши вафо,
Ба сад меҳнагу дард шуд мубталло.
Вафо кун ба ҳар кас валинеъмат аст,
Кг дар бевафойи базе заҳмат аст.

Мазмуни:

Дил лавҳидан вафо нақшини ўчиргач,
Минг бир заҳмату дардга бўлди мубталло.
Вафо кил ким бўлса сенга валинеъмат,
Вафосизликда бордир кўпгина заҳмат.

Ўша 910 йил¹⁰⁵ да музаффар туғли шоҳзода Иброҳим
Хусайн Мирзо доимий шароб ичиши ва муттасил май
истеъмол этганидан тузалмас саъб касалига мубталло
бўлиб, табиблар муолажа ва даволаши фойда бермади
ва шаввол оийи охирида ҳаёти ниҳоясига етди. Хоқони
мансур бу ходиса рўй берганидан ғоятда ғамга бо-
тиб, кўзлари фавворасидан ёш томчиларини окизди.
Ниҳоят кўли билан сабру тоқатнинг мустаҳкам ипини
ушлаб, «ким қийинчиликка сабр килса, унинг муко-
фоти ҳисобсиз бўлажак» карима калимаси билан чи-
дам кўрсатди ва марҳум шоҳзоданинг суюрғоли бўлган
Қойин вилоятини унинг ота бир, она бошқа иниси Ибн
Хусайн Мирзога иноят килди. Ул шоҳзода ўша ёкка
ошиқиб. юзини адолат палосини ёймоқ учун қаратди.

¹⁰⁵ 910 йил – 1504 йил 14 июнь – 1505 йил 3 июнь.

БАДИУЗЗАМОН МИРЗОНИНГ МУРҒОБ ДАРЁСИ БЎЙИДАН БАЛХОБ ТОМОНГА ЙЎНАЛГАНИ ЗИКРИ

Балхоб бир тоғлик ер бўлиб, Даражаз ва Мурғоб, Ҳиротруд дарёлари шу ерда бир-биридан ажраб кетади. Қийинчилик билан бориладиган тоғлик даралари ва қалин туташган тўқайлари борлиги сабабли у ернинг халки доимо бўйин товлашлик билан яшаб, қўлдан келгунча ҳокимларга итоат этмасликка тиришадилар. Бадиуззамон Мирзо куббатилислом Балхда салтанат ва жаҳонбонлик палосини ёйиб ўтирган 908 йили амир Боқир тархонни жасур қўшиндан бир бўлаги билан бирга Балхоб аҳолисининг эсини киритиб қўйиш ва улар қўлига тушган мол-мулкни қайтариб олиш учун юборди. Амир Муҳаммад Боқир ва балхобликлар ўртасида уруш олови аланга олиб, ул амир жаноблари енгилиб қайтди. Ўша вақтда Бадиуззамон Мирзо Амуя дарёси кирғоғига кетаётгани сабабли бул тойифадан қасос ола олмади. Ниҳоят Мурғоб дарёси бўйи ғалабага ёр лашкаргоҳга айланган ушбу вақтда, балхобликлар устига босқин-чопқин уюштириш ўйи ойдин кўнгли сари йўл топди ва зафар аломатли байроқни ҳилпиратиб, у ерга илғор буюрди. Кутилмаганда ул куҳистон ён-теварагини қўшин аскарлари босиб кетди ва шохзода исёнчиларнинг итоату тан олиш қадамини ташлаган бир жамоасига адолат-эҳсон сояси остидан жой бериб, исён ва бўйсунмаслик мақомида қаттиқ қадам билан турган тойифани эса талон-торож этишга буюрди.

Ҳали Балхоб ҳудуди зафарга кон лашкаргоҳ мақоми бўлиб турган пайтда амир Зуннун ёнидан кетма-кет

ва пайдар-пай равишда элчилар келиб, ул жаноб тилидан «Ҳазрат подшоҳ Заҳир уд-давла вал-иқбол Бобур Мирзо чексиз сонли кўшин билан жаҳон олишлик байроғини Қандаҳор ва Заминдовар томонга қарата кўтарган ва бу шаҳарларни эгаллаш нақшини шижоат ва тадбир қалами билан кўнгли лавҳига чизган. Истак ва умидимиз шундаки, Сиз ҳазратлари ғамхўрлик жиловини бу томон тўғрилаб, давлат душманини йўқотиш сари ҳиммат қилсангиз, токим қутлуғ фолли соябон соясида мамлакатимиз боғи ҳодисалар тўфони ва фалокат офтоби жазирамасида қовжирамай, омон сакланиб қолса» деган сўзларни етказдилар. Султон Бадиуззамон Мирзо давлат фойдасини ул илтимосни қабул қилишда кўрди ва амир Зуннун юборган кишиларнинг кўнглини тўлдириб қайтаргач, сўнг юлдузларча мартабали мавкаб улар кетича Қандаҳор томон ҳаракатга келди.

СУЛТОН БАДИУЗЗАМОН МИРЗОНИНГ ҚАНДАҲОР МАМЛАКАТИГА БОРГАНИ БАЁНИ ВА ЎША КЕЧА-КУНДУЗДА РЎЙ БЕРГАН ВОҚЕАЛАРДАН АЙРИМЛАРИ ЗИКРИДАГИ ГАПЛАР

Мақсади ҳосил шохзода Бадиуззамон Мирзонинг нусрат шиорли байроғи ойчаси Қандаҳор вилоятига яқин етгач, амир Шужоиддин Зуннун ва ўғиллари Шужобек ва Муҳаммад муқим подшоҳона пешкаш ва хушравона тортиқлар билан истикболга ошиқдилар ва шариф узангини ўпишга мушарраф бўлиб, кўп сийловларга эришдилар. Ўша айёмда ҳазрат подшоҳ Муҳаммад Бобур Мирзонинг йўлга тушгани хабари кетма-кет ва узлуксиз келиб тургани сабабли Бадиуззамон Мирзо

«Сейистон, Ғури Сохар, Тулак, Одок, Қалъагоҳ, Фароҳ, Хушкруд, Заминдоварнинг барча лашкар ва ҳашари зафар аломатли лашкаргоҳда йиғилсин» деган фармон берди. Улуғ амирлар бу буйруқни етказиш учун мазкур вилоятларнинг ён-атрофига тавочилар жўнатдилар. Амир Султон Али арғун Сейистон кўшини ва ул вилоятларнинг бошқа сардорлари чексиз сонли лашкар билан Қандаҳор тарафга юрдилар.

Муҳаммад Бобур Мирзо Султон Бадиуззамон Мирзонинг Қандаҳорга келгани ва нусрат шиорли катта кўшин тўпланганидан воқиф бўлгач, гапнинг яхшисини ярашиш ишида кўриб, нусрат нишон ўрдуга элчилар юборди ва дўстлик ва бирдамлик изҳор этди. Бадиуззамон Мирзо бу чин кўнгилдан айтилган дўстона сўзлар баробарида ўз гайғомини юборди ва сулҳ қоидалари амалга ошиб, олий мавқаб Қандаҳордан Заминдоварга қараб юрди.

Бу воқеалар рўй бериб турганда амир Зуннуннинг Султон Бадиуззамон Мирзо никоҳида бўлган кизи ва шундан сал ўтмай, шу келиннинг ўта одила аёл саналган онаси кетма-кет вафот этишди. Султон Бадиуззамон Мирзо ва амир Зуннун йигирма кун орасида рўй берган бу икки мусибатдан қайғу ва ғамларга ботдилар ва уларнинг руҳига бағишлаб, фуқаро ва мискинларга кўп миқдорда обу ош тортиб, илоҳий калом хатмларини бажо келтирдилар. Сўнг кишлов юрти борасида машварат солиб, кишини Фароҳ қасабасида ўтказиш, офтоб киш буржидан Баҳорнинг тенглик нуктасига ўтгач эса, қай тарафни маъқул топсалар, ҳиммат отини ўша томон сари ҳайдашга қарор қилдилар. Шу қарор бўйича Султон Бадиуззамон Мирзо ва амир Зуннун Фароҳга

бориб, йўл азоблари чарчоғини ёзгач, Мирзонинг олий кўнглига амир Зуннуннинг укаси амир Султон Али арғунни салтанат кўзининг карочиғи Муҳаммад Замон Мирзонинг отабеклик мансабига тайинлаб, унинг эса, шоҳзодани Сейистонга элтган кўйи барча ҳимматини Муҳаммад Замон Мирзо бин Султон Бадиуззамон Мирзонинг тарбиясига бағишлаши лозимлиги фикри келди. Амир Султон Алининг юраги бу илтифотдан фахр ва кувончга тўлиб, подшоҳона тўйлар берди ва шоҳзодани унга топширишган куни сочкилар сочиб, ниёз ва нисор¹⁰⁶ шартини бажо келтирди [314-б.].

ХУРОСОН СУЛТОНЛАРИНИНГ ШАЙБОНИЙХОН БИЛАН ТЎҚНАШИШ ВА УРУШ-САВАШ СОЛИШ УЧУН ҚЎЗҒАЛГАНИ ЗИКРИ

[368-б.] Муҳаммадхон Шайбоний Султон Ҳусайн Мирзонинг мангу олам сари кетганидан¹⁰⁷ хабар топгач, Хуросонни эгалламок фикрига тушиб, ул вилоятлардаги аҳвол ва вазиятдан хабардор бўлиш мақсадида мавлоно Хитой номли бир кишисини элчилик расми билан салтанат уйи Ҳиротга юборди. Мавлоно Хитой Боғи Жаҳоноро сайҳонлигида Султон Бадиуззамон Мирзо ва Музаффар Ҳусайн Кўрагоннинг шукуҳ далолат палосини ўпиш шарафини топиб, олиб келган мактуби мазмунини куйидагича арзга етказди: – Элчилик мақсади шуким, Шайбонийхон «Сизларнинг отабобонгиз ҳамиша бирор воқеа рўй бериб, ҳодисалар

¹⁰⁶ *Нисор* – бошдан олтин, кумуш танга сочиш; Пул-маблағ тортиғи.

¹⁰⁷ Бу воқеа 911 йил 11-зулҳижжаси (1506 йил 6 май)да руй берган эди.

машаққати тирдобида қолишса, бизнинг олийшонли хоконларимизга муурожаат қилиб, итоат шартларини бажо келтирганлар. Энг яхшиси шуқим, сиз ҳам ота-боболарингизнинг ойдин анъаналарини давом эттириб, қарама-қаршилиқ эшиқларини бекитиб ташланг-да, келишувнинг тўғри йўлидан оғишманг ва сира ундан ташқари қадам босманг, тоқим, мамлақат майдони маъмур ва ободлиғича қолиб, барчани яратган холиқнинг омонати бўлмиш халқ нусрат асарли аскарларга «ёқости бўлмасин» демоқда. Бадиуззамон Мирзо ва Музаффар Ҳусайн Кўрагон Шайбонийхоннинг бу элчи юборишдан нияти нималигини англаганлари учун бул сўзларга жавоб бериш ва элчини изига қайтаришни орқага суриб, Хуросоннинг ён-атрофига чопарлар юбориб, шохзодалар ва зафар юришли қўшиннинг йиғилиши борасида фармон бердилар. Шу гаплар бўлиб турган пайтда куббатилислон Балх ҳокими амир Султон Куланжоқ олдидан элчилар келиб, унинг «Муҳаммадхон Шайбонийнинг найсоний¹⁰⁸ булут ёмғири томчилари сонича лашкар билан Балх шаҳри атрофини ғалаба яқунли байроқ ва туғлар марказига айлантирган қўйи қамалга машғул экани, аксига олиб, шаҳар аҳолиси қўлида ғамлаб қўйилган ғалла қолмагани ва озик-овқат йўқлиғи қабилар қўшин аҳлини йўқлик сарҳадига етаклади, умид шуқим, ҳазратлар биргалиқда бу худудга йўналсалар, то ўзбек лашқари йўқотилиб, осойишталик нурлари бу шаҳар халқи аҳвол юзи узра ёғду сочса» деган илтимосини етказдилар. Султон Бадиуззамон Мирзо ва Абулмансур

¹⁰⁸ *Найсон* – сурйёний таквим бўйича мелоддаги апрель ойига тўғри келувчи ой номи.

Музаффар Хусайн Мирзо бу хабарни эшитгандан кейин амирлар ва арконий давлат билан кенгашиб, Шайбонийхон билан урушишга қарор қилдилар. Яна янгидан шоҳзодаларни йиғиш учун Хуросон диёри ён-теварагига чопарлар жунатдилар. Ниҳоят мазкур йилнинг куз фасли боши¹⁰⁹да доруссалтана Хиротдан нусрат атоматли байроқларни куббагилислом Балх томон кўтардилар ва мавкаблар отлари чангидан ой ва куёш чехрасини қорайтириб, осмонда милт-милт этаётган юлдузлар кўзини эса хира торттирдилар.

Назм:

Равон гаштанд шоҳони неку кийш,
Сипоҳе бениҳоят аз пасу пеш.
Ба таиди илоҳий гашта хуррам,
Зафар дар хидмату иқбол ҳамдам.

Мазмуни:

Йўлга тушишди яхши қоидали шоҳлар,
Олду ортларида чексиз сонли кўшинлари.
Илоҳий тақдирдан бўлиб шод-хуррам,
Хизматида ғалаба-ю иқбол ҳамдам.

Чигилдўхтарон атрофи шоҳзодаларнинг кавкаб мартабали мавкаблари чангидан мишк сочувчи бўлгач, Абулмуҳсин Мирзо нусрат асарли лашкарни бошлаб, **мисра:** Сипоҳе ба касрат чу аъдоди ахтар – кўпликда юлдузлар сонича бир кўшин билан Марв шаҳридан ташриф буюрди ва кўзларни мақсади ҳосил оғанилар

¹⁰⁹ Аслида 912 йил ёз фасли кўзда тутитмоқда, бу мелодда 1506 йил ёзига тўғри келади.

учрашувидан ойдин қилиб, ҳар жиҳатдан улуғ бўлган Султон Бадиуззамонга чингизий тўра бўйича тиз чўккалади ва назаридан тортиқлар ўткарди. Музаффар Хусайн Мирзо мулк салтанатида Султон Бадиуззамон Мирзо билан нечоғлик шерик бўлмасин, аммо ёш жиҳатдан Абулмуҳсин Мирзодан кичик бўлгани учун унга таъзим қилиб, ҳурмат кўрсатди ва икки томондан ниёз ва нисор шартлари юзага чиқди. Сўнг ул бекатдан ҳам кўчирилиб, Мурғоб дарёси қирғоғига тушилгач, Ибн Хусайн Мирзо Қойиндан, амир Султон Али арғун Сейистондан келди ҳамда Хуросон мамлакатларининг бошқа амиру аскарлари ҳам кетма-кет ва пайдар-пай равишда лашкаргоҳга оқиб келавердилар.

Назм:

Расиданд аз ҳар тараф сарваре,
Ба ҳар як мулозим шуда лашкаре.
Ба хуни адув танг баста миён,
Қушода ба мадҳи салотин забон.

Мазмуни:

Келишди ҳар тарафдан бир сарвар,
Ҳар бири ёнида келар бир лашкар.
Душман қонига қаттиқ боғлаб бел,
Чоғлаб султонларининг мадҳига тил.

Шунингдек, Марвруд дарёси бўйи зафарли кўшининг чодиргоҳига айланган ўша айёмда малики маннон кудрати билан кундан-кун Хуросон султонлари йигини чин дўстлар кўнглидагидек ортаги сайин ортиб бораркан, кутилмаганда, Султон Бадиуззамон Мирзонинг

икболга лим тўла даргохига ширин тилли элчи келди
ва Худои таолонинг инояти уфкидан улуғворлик ва юк-
сак маргаба юлдузи чиқаётгани башоратини етказди.
Яъни халифат панохли ҳазрат Заҳириддин Муҳаммад
Бобур подшоҳнинг бахт залворли қадами ташрифи ха-
бари тарқалди ва қувонч ва хурсандлик нурлари парта-
ви жаҳонбонлик маслаки соликлари ва амирлару дав-
лат устунлари аҳволи юзи сари ёғилди.

Назм:

Мужда, эй дил ки Масиҳо нафасе меояд,
Ки зи анфоси хушаш буи касе меояд.
Аз ғами ҳажр макун нолаву фарёд ки душ,
Задам фоле ва фарёдрасе меояд.

Мазмуни:

Суюнчи бер эй дил, бир Масиҳодам келадур,
Хуш нафасидан аёнким, дилга ҳамдам келадур.
Ҳажр ғамидан қилма нола-ю фарёд, чун окшом,
Фол ташласам, додга етгувчи бир одам келадур.

ОЛИЙЖАНОБ ПОДШОҲ БОБУРНИНГ МУРҒОБ ДАРЁСИ БЎЙИДА ХУРОСОН СУЛТОНЛАРИГА ҚЎШИЛГАНИ БАЁНИДАГИ СЎЗЛАР

Ғозийлик далолатли подшоҳ Заҳириддин Муҳаммад
Бобурнинг шавкаг ва сарафрозлик ноқораси садоси,
давлат ва ҳашаматли йиғноқи нури ёғдуси ҳамда
бошқа гўзал сифату мактовли хислатлари оламаро
шуҳрат топган ва ул омадга ёр подшоҳнинг Шайбо-
нийхон билан қилган уруш ва тўқнашувлари воқеаси

хоқони мансур Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро арзига етишган вақтларда ул шоҳ фаросат нури ва ўта донолиги орқасида тез орада бу салтанат ва иқбол боғи сарварининг мартаба ва шавкат юлдузи юрт олишлик ва ҳукм суришнинг энг юксак даражасидан балкиб чиқажаги ва Аллоҳи таолонинг иноят қўллари осойишталик ва орзулар эшигини унинг фархунда ҳаёти юзига қарата очажагини билган эди. Шунга кўра Султон Али хоббининг ўғли Саййид Афзални Кобулга юбориб, дўстлик ва яхши эътиқод тили билан «ер юзи мамлакатларини эгаллаш ва омонлик ўрнатиш ҳамкорлик ва дўстлик билаги қуввати билан муяссар бўлади, икки жаҳон матлабу мақсадларига эришиш эса ёрдам ва келишувни амалга ошириш билан қўлга киради. Ҳазрат подшоҳ Бобур Мирзо менга дилбанд фарзанд ва ука ўрнида азиз жонга баробардир. Шу жиҳатдан ул подшоҳ исёнчи мухолифларни йўқотишда ва кўзғолончи душманларни нобуд қилиш ишида биз билан иттифок йўлини тугиб, бирдамлик ва ҳамжиҳатлик қоидаларига риоя қилишлари лозим. Тоқим бегоналар меросий мамлакатга дахл қилиш мажolini топа олмагайлар ва бундан кейин Мовароуннаҳр шаҳар ва юртларида буюклик ва жаҳонбонлик тахтига чиқа олмагайлар» деган сўзларни айттирди. Саййид Афзал баланд мақомли подшоҳнинг тахти пойига етишди ва бу жўяли сўзларни арзга етказди. Ул ҳазрат мўъжиза низомли «қачон сизларга бирон ибора билан салом берилса, сизлар ундан ҳам чиройлироқ қилиб алик олинтлар»¹¹⁰ каломи мазмунига амал қилиб, Саййид

¹¹⁰ Қуръони карим, Нисо (4) сураси, 86-оятдан.

Афзални ўз меҳрибонлик ва саховат фазилатлари орқасида подшоҳона инъомларидан баҳраманд ва хурсанд қилиб. Султон Хусайн Мирзонинг мулоқоти сари йўналди. Ўша аснода Жаҳонгир Мирзо музаффар туғли подшоҳ розилигини олмасдан, Кобулдан ташқари чиқиб, аймоқлар юрган ҳудудга юзланди. Шунда жаҳон олувчи подшоҳ кўнглига «аймоқларнинг калонтарлари бошларини Жаҳонгир Мирзонинг итоат ҳалқасига тикишлари, у эса аймоқлар ёрдамида яна бир бор давлат учун кураш бошлаш кўйига тушиб, муҳолифат ва қарши чиқиш эшиklarини очиши эҳтимолдан холи эмас» деган фикр келди. Натижада олий шарофатли ақл «фалакка етувчи туғ Жаҳонгир Мирзо томон йўналса-да ул шоҳзода олий мавқабга кўшилса-ю сўнг Хуросон сафарига бирга чиқилса» деган фикрни тақозо қилди. Шундан сўнг олижоҳ подшоҳ дорулмулк Кобул шаҳрини ишончли кишилар жумласидан бўлган бири гуруҳ шижоат вужудли амирларга топшириб, уларга адолат ва халқпарвар бўлишлари борасида васиятлар қилгач, 911 йил¹¹¹да баракат-қутли оёғини гардун шитобли асл зотли оти узангисига тикиб, ўрнидан кўзгалди.

Назм:

Ба икбол шоҳи Фаридун сифот,
Зи Кобул равон шуд ба суйи Ҳирот.
Зафар бар ямин, нусрат андар ясор,
Рафиқи сафар лутфи парвардигор.

¹¹¹ 911 йил – бу ерда 1506 йил 23 май куни кўзда тутилмоқда.

Мазмуни:

Иқбол-ла шоҳи Фаридун сифот,
Кетди Кобулдан шахри Ҳирот.
Зафар сўлда, нусрат ўнгда якбор,
Йўлдоши эрди лутфи парвардигор.

Қабила ва аймақ-уруғ бошлиқлари осмон ҳашамли мавкабнинг йўлга тушганидан хабар топишгач, Мирзо Жаҳонгирга парво ҳам қилмай, барчалари сочқи ва тортиқлар билан Искандар мисол подшоҳ хузурига ошиқдилар. Мирзо Жаҳонгир ҳам қайтадан давлатхоҳлик занжирини елкасига ташлаб, подшоҳлик мавкабига қўшилди ва олдинги дастур бўйича турли-туман ғамхўрлик ва ҳар хил лутфлар билан сарафроз бўлди. Хуросон мамлакати ҳудуди осмони эҳсони кўп Бобур подшоҳнинг саманди чанг-ғуборидан мушк таратувчи бўлгач, хоқони мансур Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаронинг вафоти хабари тилларда миш-миш бўлди. Илқомли кўнгилдан «ул мағфират аломатли Хусравнинг ўғиллари ўртасида ихтилоф юзи рўй кўрсатиши эҳтимоли йўқ эмас ва шунинг орқасида уларга тааллуқли мамлакатлардан айримлари салтанат ошиён даргоҳ мулозимлари кўлига ўтиши ҳам мумкин» қабилидаги ўйлар ўтди. Шунга биноан зафар гавдали байроқ олдинги дастурга кўра ўша томон сари манзил ва бекатларни босиб ўтишга тушди ва Хобирон шахрига етишгач, шоҳзодалар ва олийшон амирларнинг Мурғоб дарёси қирғоғида тўпланганлари маълум бўлди. Ул яхши ўй-фикрли подшоҳнинг ойдин кўнглига Бадиуззамон Мирзо ва унинг иниларига ёрдам ва мадад бериш ва улар билан биргаликда Шай-

бонийхон ҳамда бошқа душманларга қарши курашиш нияти келди. Ниҳоят шу қарор бўйича оти жиловини Марвруд тарафга бурди ва бу қувонч асарли хабарни етказиш учун Мурғобга қамар шитобли элчи юборди. Бадиуззамон Мирзо ва укалари бу хушхабарни эшитгач, зафар ва иқбол юлдузининг орзу ва умид уфқидан балқиб чиқишига умид боғлаб, сочқи ва тортиқ шартларини бажаришга шошилдилар.

Нази:

Биё ки рояти мансури подшоҳ расид,
Навиди фазлу каромат ба меҳру моҳ расид.
Жамоли бахт зи руйи зафар ниқоб андохт,
Камоли адл ба фарёди додхоҳ расид.

Мазмуни:

Келким, подшоҳнинг зафарли туғи етди,
Фазлу каромат суюнчиси ой, куёшга етди.
Бахт жамоли зафар юзидан ниқоб итқитди,
Адолат камоли дод истаганлар фарёдига етди.

Бадиуззамон Мирзонинг барча бажариши шарт фармонияга биноан амир Муҳаммад Бурундук барлос ва амир Зуннун мақтов хислатли Бобур подшоҳнинг зафарга ёр мавкаби истикболига ошиқдилар ва Дармом манзилида осмон хашаматли даргоҳ мулозаматига етишиб, турлича марҳамат ва шафқат лутфига эришдилар. Аҳду паймон қондалари адо этилгач, ул олий мақомли подшоҳ масофаларни босиб ўтиш тезлигини оширди ва Султон Бадиуззамон Мирзо ул ҳазрат келиши яқинлашганидан огоҳлик топиб, укалари билан бирга қўтиб олиш расмини адо этиш учун Марвчокдан

кўзғалиб, Гулбоғбон манзилида Хуросон султонларининг жон димоғи ул халифалик боғининг гул шохали шамшодининг мулоқоти тароватидан муаттар бўлди. Ҳар икки томондан таъзим ва улуғлаш маросими амалга ошди. Султон Бадиуззамон Мирзо ва Абулмуҳсин Мирзо ҳамда жаннатмакон хоконнинг бошқа мажид ўғиллари Бобур Мирзонинг бахтга кон қадами ташрифини азим бир Баракат билдилар ва меҳмондорлик ва хизматкорлик қоидаларида тўла саъй-ҳаракат кўрсатдилар. Иттифоқ ва бирдамлик қоидалари садоқат ёрдами билан қай миқдорда амалга ошиши лозим бўлса, кучлари борича шунча равишда адо этдилар ва дину давлат ишлари ҳамда мулку миллат душманлари хавфини аритиш борасидаги машваратга тиришдилар. Мақтов хислатли Бобур Мирзонинг қадами шарофатидан Хуросон султонлари ўрдусида кўшинларнинг шундай азим бир йиғини бўлдики, уни ёзиш бармоқлар кимирлаши билан амалга ошмайди ва баёнини икки тилли қалам ҳаракати билан битиб бўлмайди. Агар ул соҳиби тамкин султонлар ўша йиғилган шижоат қоидали кўшин билан кўзланган юришни амалга оширсалар эди, Хуросон вилояти ҳеч бир гапсиз ўзбеклар ҳамласидан даҳлсиз ва омон коларди. Аммо кудратли мулклар молики тақдири бошқача тарзда эканки, шунчалик олий мартабали сардорлар йиғилишидан ва бу қадар кўп амирлар ва кўшин тўпланишидан ҳеч бир фойда чикмади.

Назм:

Чу давлат атоеист аз кирдигор,
Наояд зи бисёри и хайл кор.

Ба тадбир давлат наояд ба даст,
Зи тақдир дон дар жаҳон ҳар чи ҳаст.
Худо дар азал ҳар чи тақдир кард,
Ба тадбир натавонаш тағйир кард.

Мазмуни:

Давлат парвардигорнинг асоси эрур,
Кўшин кўплигидан иш чиқавермас.
Тадбир билан келмас қўлга давлат,
Тақдирдан бил не бўлса жаҳонда.
Худо азалда ҳар нени тақдир этса,
Тадбир-ла ўзгартиб булмас уни ҳеч.

БАЛҲНИНГ МУҲАММАД ШАЙБОНИЙХОН ТАСАРУФИГА КИРГАНИ ЗИКРИ ВА ХУРОСОН СУЛТОНЛАРИ-Ю ҲОКИМЛАРИНИНГ ОРҚАГА ҚАЙТИБ КЕТГАНИ БАЁНИ

Айтилган дoston ва ёзилган хикоялар мазмунидан маълум бўлишича, Муҳаммад Муҳсин Мирзо Шайбонийхон исёнини бостиришда, Аллоҳ тақдирининг тавфиқ учун қўллови йўклигидан, ака-укалари билан келишув йўлини тутмади ва ўз давлати қароргоҳи, яъни муқаддас Разавия *алайҳиссалом* Машҳадида сокин тураркан, амирлар ва давлат устунларидан ҳеч бир кишини ёрдам учун жўнатмади. Шу жихатдан Султон Бадиуззамон Мирзо ва Музаффар Ҳусайн Кўрагон юришига катта путур етди ва яна бир бор маслаҳатга киришиб, уруш ўрмонининг шери ва жанг денгизининг аждари бўлмиш амир Шужоиддин Зуннун «ҳозирги кунда амир Темур Кўрагон улуси бир ерга тўплангандек

йиғин кайта яна муяссар бўлиши қийин, бундай фурсатни ганимат билиб, бақувват дил ва яхши умид билан ҳарбу саваш майдони, тўкнаш ва зарб маъракасига кириш лозим ва мулклар бахш этувчи малик иноятидан фатҳу зафар тиламоқ керак, токим, истак чеҳраси ғайб пардаси орғидан кўриниш берса» дея ўтирганлар арзига етказди. Шунда амир Муҳаммад Бурундук барлос «Балх томонга отланганимиз заҳоти шу вақтгача Хуросон мамлакатларини кўлга киритиш пайида юрган Кепак Мирзо ака-укалари иттифоқига қўшилмай, Ҳирот шаҳри устига кўшин тортиши аниқ ва табиийки шаҳар халқи амир Муҳаммад Валибек ҳукумати тарафдорлари амир Шайх Али Тағой ва амир Юсуф Али кўкалтошдан бу шаҳарни ҳимоя қилишда ожиз келиб, шунга кўра Муҳаммад Муҳсин Мирзо Хуросон пойтахти Ҳиротни ўз тасарруфига киритади. Бундай ҳол рўй берса, ёнимиздаги амирлар ва лашкар аҳлининг болачақаси ва мол-мулки Ҳиротда қолган кўпчилик қисми биздан юз ўгириб, Ҳиротга кетадилар. Энг яхшиси ва маъқули шуки, бу кишда ичимиздаги душманни йўқ қилайлик-да, дала-даштда от ва мол-ҳол ўтлари кўп бўлган баҳор фаслининг бошида хотиржам кўнгил билан ўзбек кўшинига қарши урушиш учун душман олдига отланайлик» деди.

Шу гап-сўзлар айтилиб ва баҳсу мунозаралар бўлиб турган аснода «Амир Султон Қулунжоқ ва лашкар аҳли шаҳарни мустаҳкамлаш ва саклашга кучлари йўқлигидан тушқунликка тушиб, Муҳаммад Шайбонийхондан омонлик тиладилар, хон эса уларни дилга ёқар ваъдалар билан алдагач, Амир Султон куббатил ислом Балх дарвозаларини очиб берди ва хоннинг

осмон мартабали мавкабига кўшилди. Азамат ўзбек кўшини эса ғорат ва талон-торож супургиси билан бирпасда фохира Балх шаҳрини шип-шийдон қилиб тозалашди. Муҳаммадхон Шайбонийнинг қулоғига Хуросоннинг кўпчилик ҳоким ва кўшин бошликлари Мурғоб дарёси бўйида йиғилиб, урушмоқчи бўлиб ўтиришибди, деган хабар етгач, тезлик қаноти билан қайтиш байроғини кўтарди» мазмунидаги гаплар етиб келди. Бу хабар Хуросон султонлари ўрдусида тарқалгач ва ҳақиқатдан ҳам бу киш айёмида Амударёдан кечиб ўтиб, Муҳаммад Шайбонийхон билан урушиш инсон чидам-бардошидан ташқари иш бўлгани учун амир Муҳаммад Бурундукнинг фикри маъкул кўрилиб, мазкур йилнинг ражаб ойи¹¹²да тарқалиб кетиш тоши хуросонликлар шишахонаси сари отилди. Заҳир ус-салтана вал-хилофа Муҳаммад Бобур подшоҳ йўналиш байроғини Кобул томон ҳилпиратди, Ибн Ҳусайн Мирзо Қойин тарафга кетди, Абулмуҳсин Мирзо Марв сари йўлга тушди. Амир Зуннун ва амир Султон Али арғуннинг ўғиллари Гармсир шаҳарлари томон юзландилар. Султон Бадиуззамон Мирзо ва Музаффар Ҳусайн Мирзо салтанат ва давлат пойтахти Ҳиротга кетдилар ва ўша бир неча кун Муҳаммад Муҳсин Мирзо ишини ҳал этиш маслаҳати бўйича Абулмансур Музаффар Ҳусайн Кўрагон Кавсавия қишлоғига ташриф буюриб, ул маконда қишлоқ учун тўхтади. Амир Муҳаммад Бурундук барлос ва зафар иқтибосли амирлардан яна бир нечаси бу Мирзо хизматига бел боғладилар. Султон Бадиуззамон Мирзо эса

¹¹² 912 йил ражаби кўзда тугилмоқда. Бу сана мелодда 1506 йил ноябрь – декабрга тўғри келади.

амир Зуннун ва бошқа амиру нўёнлар билан бирга бу киш доруссалтана Ҳиротда сокин туриб, муборак рамазон ойи¹¹³ да рўза тутиш ва фарзу нафл намозларини адо этишга машғул бўлди. Рўза ҳайитига яқин ҳазрат хоқони мансурнинг пок руҳини ёд этиш учун катта ош тортишга фармон берди. Шаввол¹¹⁴нинг қувонч фолли ҳилол ойи ўз юзидаги пардани олиб ташлагач, ул буюқлик авжининг юлдузи Ийдгоҳга ташриф буюриб, ниёз юзасидан ҳайит намозини адо этди ва қайтиш чоғи султонликнинг шарқий мадрасасини қутлуғ тушиш бахтидан осмон фазосининг ғайирлиги келадиган жойга айлангирди. Доруссалтана Ҳиротнинг саййид, уламо, қозисидан тортиб барча каттакон ва шариф кишилари аъло ҳазрат уюштирган йиғинда қатнашиб, дастурхон ёйгувчи хонсолор, яъни дастурхон бошлиқлари ҳаддан ташқари лазиз таомлар ва анвои ҳалволардан инсон тасаввурига сиққанидан ҳам кўпроқ тарзда муҳайё қилдилар ҳамда халқнинг турли табақаларини фойдага кон ул дастурхондан баҳраманд қилиб, кўп ҳазз-ҳузур бағишладилар. Гардун ҳашаматли Султон Бадиуззамон таом ва зуллил жалол Аллоҳнинг каломи хатмидан сўнг тез хиромли абраш отга миниб, Жаҳоноро боғига ташриф буюрди ва айшу нишот палосини ёйиш, қувонч ва шоду хуррамлик асбобини тузишга машғул бўлди.

Байт:

Ҳар вақт ҳуш ки даст деҳад, муғтанам шумор,
Касро вуқуф нест ки поёни кор чист.

¹¹³ 912 йил рамазон ойи кўзда тугилмоқда (1507 йил 26 январь – 24 февраль).

¹¹⁴ 912 йил шавволи боши (1507 йил 25 февраль) кўзда тугилган.

Мазмуни:

Шодлик чоғи келса, ғанимат бил,
Иш охирини ҳеч ким билмас, бил.

**СУЛТОН БАДИУЗЗАМОН МИРЗОНИНГ ЯЙЛОҚИ
МАРАЛГА КЕТГАНИ ЗИКРИ ҲАМДА ҚУДРАТЛИ
АЛЛОҲ ТАҚДИРИГА БИНОАН МУҲАММАД
ШАЙБОНИЙХОННИНГ ДАВЛАГИ БАЙРОҒИ
ЮҚОРИ КЎТАРИЛГАНИ БАЁНИДАГИ ГАПЛАР**

Киш фаслининг истило даври поёну ниҳоясига ет-
гач ва замоннинг турфакор султони райхонлару гул-
чечакларнинг баҳор осорли кўшинини дала-дашт
бўстонлари устига тортгач, қаҳратон совуқ ва аёз
сипоҳи Фарвардин¹¹⁵ лашкари ҳужумидан енгилиб ва
шарқ насабли ҳокон Баҳром офтобхонасини эгаллаб,
гердайтиш байроғини еттинчи осмондан ўтказгач,

Назм:

Султони жаҳоннаварди айём,
Зад хийма ба тахтгоҳи Баҳром.
Афрохт алам зи лола дар дашт,
Олам зи сипоҳи сабза пур гашт.

Мазмуни:

Айёмнинг жаҳон кезувчи султони,
Чодир тикди Баҳром тахтгоҳига.

¹¹⁵ Фарвардин – қадимги эронликлар таквимиининг олам яратилиши (парвард) жараёнининг баҳор фаслида амалга ошганига ишора қилинувчи биринчи ой номи. Ҳозирги хижрий шамсий таквимида акс этган бу ойи боши мелодда 21 мартга тўғри келади.

Лоладан байроқ кўтарди дашт аро,
Олам яшиллик сипоҳидан тўлди.

Султон Бадиуззамон Мирзо амир Шужоиддин Зуннун аргун ва амир Низомиддин Шайхали тағойни Ҳиротда қолдириб, олий туғларни Бодғис яйлоқи томон кўтарди ва бир неча кун жаннат аломатли ўтлоқзор бўлмиш Марал манзилида истиқомат кўчини ёйди. Ўша вақтда Музаффар Ҳусайн Мирзо улуғвор акаси билан учрашиш иштиёқини туйиб, кишлов юртидан ҳаракатланди ва 912 йилнинг зулҳижжа ойи охирлари¹¹⁶да мазкур манзилда икки бахтли юлдузнинг яқинлашиб, бир ерга келиши рўй берди. Ака-укалар кўзларини бир-бирова дийдори билан равшан қилдилар ва душманни йўқотиш борасида машварат йўлини тугтиб, ўтган-кетган ва келажак ҳақидаги сўзларни ўртага солдилар. Ўша баҳорда Муҳаммадхон Шайбоний мулк олиш касдида Амуя дарёсидан кечиб ўтади, деган тасаввур бўйича сўзга чечан элчиларни шохзодалар ва олийшонли амирлар олдига юбориб, уларнинг бир ерга йиғилишига фармон бердилар. Шу жумладан Шужобекни чакириб келиш учун заррадан ҳам камтар каминани Қандаҳор сафарига тайин қилдилар ва ушбу ҳарфлар биттувчиси пайшанба куни мазкур ойнинг охирги санаси¹¹⁷да кетишга рухсат олиб, йўл анжомини тайёрлаб, мақсад сари юриш учун аввал Марал манзилдан Ҳиротга ошиқди. Шу аснода ифбат ва ҳашамат кутисининг гавҳари Султон Бадиуззамон Мирзонинг кизи Чучукбегим доруссалтана Ҳиротда офатларга тўла

¹¹⁶ 912 йил зулҳижжа ойи охирлари – 1507 йил 1 – 10 май.

¹¹⁷ 912 йил 30 зулҳижжа – 1507 йил 2 май.

жаҳондан охират сафари кўчини йиғиштирди. Амир Зуннун ва амир Шайх Али улуғ султонлар қондаси бўйича ул Маҳд улёни ювиб ва кафанлаш ишига бош бўлиб, пок жасадини шарифа Бадиа мадрасасида дафн қилдилар ва баракатли руҳини ёд этиш учун факиру мискинларга таом бериш, Худои субҳона ва таоло каломини ҳагм қилишга машғул бўлдилар. 913 йилнинг муҳаррам ойи¹¹⁸ ҳилоли давлат ва ҳашамат машриқидан порлаб, осмоннинг зангори денгизи сари кечиб ўтгач, Муҳаммадхон Шайбонийнинг Карки кечувидан ўтгани ва Хуросон тарафга йўналгани хабари тарқалди. Султон Бадиуззамон Мирзо амир Шужоиддин Зуннун ва амир Низомиддин Шайх Али тағойни кутлуғ ўрдуга чорлади ва улар мазкур ойнанинг тўртинчиси¹¹⁹ да душанба куни Ҳирот шаҳридан халойиқ паноҳ даргоҳга ошиқдилар. Эртаси куни мулозамат шарафига мушарраф бўлиб, бошқа улуғ амирлар билан бирга машварат палосини ёйдилар ва тақдир ўқини тадбир қалқони ва воқеалар сабабчиси буюк эгамнинг қазову қадари селобини ҳас ва ҳашак уюми билан қайтара олишни кўнглига тутдилар. Ҳайхот, ҳайхот. **Мисра:** Воқеи тири қазо набувад сепар – Қазо ўқига тўсиқ бўлгучи қалқон йўқ; Мулкларнинг мутлақ молики иродаси Хуросон вилояти Муҳаммад Шайбонийхон тасарруфи доирасига кириши ва ҳоқони мансур ўғиллари давлати охирига етишини тақозо қилган экан, туганмас кўшин йиғилиши ва соҳиби ақл амирларнинг тадбири билан бирор иш ўнганмади. Айни ўша пайтда Мовароуннаҳрнинг Баҳром қаҳрли сипоҳи тепадан пастга юзланувчи сел

¹¹⁸ 913 йил муҳаррам – 1507 йил 13 май.

¹¹⁹ 913 йил 4 муҳаррам – 1507 йил 17 май.

каби Амуя дарёсидан кечиб ўтиб, Хуросонни бало тўфони босди.

Назм:

Чу тақдири илаҳий буд зи инсон,
Ки гардад ва мунтақил мулки Хуросон.
Наёмад қор аз мардони сафдар,
На аз тадбири доноёни кишвар.
Шанидам ин сухан аз кудаку пир,
Ки тақдири илаҳийро че тадбир.

Мазмуни:

Илоҳий тақдир экан бу янглиғ,
Қўлдан-қўлга ўтди Хуросон мулки.
Саф ёрувчи мардлар қўлидан иш келмади,
Юрт донолари тадбиридан ҳам фойда чикмади.
Эшитдим бу сўзни бола-ю қари чолдан, дер:
Илоҳий тақдирга ахир борми чора-ю тадбир.

Бу воқеа тавсифи шундай эди: Муҳаммадхон Шайбоний 912 йилнинг зулҳижжа ойи ўрталари¹²⁰ида до-рулмулк Самарқанддан мулк олишлик эгарига ўтирди ва Карки кечувидан ўтиб, Андхуд худудига ошиқди. Ўша пайтлари Султон Бадиуззамон Мирзо томонидан Андхудга ҳоким этиб қўйилган амир Шоҳмансур ўзбек хонининг шавкати кўплиги ва давлати қуввати зўрлигидан хабардор бўлгач, иқбол каби хонликнинг салтанат ва истиқлол даргоҳига борди ва бўйсунуш занжирини елкасига отиб, Шайбонийхоннинг илти-

¹²⁰ 912 йил зулҳижжа ойи ўрталари – 1507 йил апрели.

фот назарига манзур бўлди. Сўнг жаҳон олувчи хон шюшилнч каноги билан Андхуддан Мурғоб дарёси бўйига илғор солди. Марвчоққа етишгач, ул қасаба қўрғонининг кутволи итоат ва фармонга бўйсунишда Шохмансурга эргашди. Ўшангача Бадиуззамон Мирзо ва Абулмансур Музаффар Хусайн Кўрагонга хоннинг мансур мавкаби Амуя дарёсидан ўтгани хабари ҳали маълум бўлмади, Муҳаммадхон Шайбоний Бодғис атрофига етишгачгина изтироб сели тошқини Хуросон султонлари ва амирларининг сабот биноларини бузиб, ҳайрат ва ўй-фикр денгизига ғарқ қилди. Яна бир марта маслаҳат йўлини тутиб, амир Зуннун ўзининг туғма шижоатига кўра душман билан даладашда урушиш лозимлиги фикрини илгари сурди, амир Муҳаммад Бурундук эса Ҳирот шаҳридан туриб мудофаа урушига ўтишни маслаҳат берди. Аммо кўнгиллар ҳали бу икки маслаҳатдан бирини қабул қилишга улгурмай туриб, эртасига, яъни 913 йил муҳаррам ойининг еттинчиси¹²¹да пайшанба кунини тонг маҳали Муҳаммадхон Шайбонийнинг осмоний ходисалардан ҳам кўп кўшин билан бирга Ҳирот қалъасига яқин келгани аломати кўринди. Ул музаффар туғли кўшиннинг сарқардаси Муҳаммад Шайбонийхоннинг ўғли Темур султон ва Убайдуллох бин Махмуд Султон бош бўлмиш манқилой кисми буронғор ва жувонғор билан саф тортган кўйи жанг майдонига келиб кирди. Султон Бадиуззамон Мирзо ва Музаффар Хусайн Мирзо ҳам кушинни тайёр ҳолатга келтириб, одам зоти Муҳит денгизини намнок

¹²¹ 913 йил 7 муҳаррам – 1507 йил 19 май.

тупрок қўли билан кўммоқчи бўлгандек ва бало се-
лини хас-хашак мушти билан юришдан тўхтатмоқчи
экани каби уруш ва жанг мақомини эгалладилар.

Байт:

Дар гарди сипоҳ шўълаи тег,
Бинмауд ба сони барқ дар меғ.

Мазмуни:

Кўшин чангидан қиличлар шўъласи,
Кўринарди қора булут аро чакнаган яшиндек

Ўқ бургути ёшу кексанинг ҳаётини ямламоқ учун
огзини очди, найза аждаҳолари кичик ва катта гуруҳига
зарба бериш илинжида тилини чўзди.

Назм:

Дар он майдон синони оташангез,
Зи баҳри таъни гурдон шуд забонтез.
Укоби тир омад сурх минқор,
Аз хуни пурдилон рўзи пайкор.

Мазмуни:

Ул майдонда ўт пуркар найзалар,
Ботирларга урай деб тил қайрар.
Ўқ бургути қизил тумшукли бўлди,
Мардлар қонидан жанг куни.

Хуросон амирлари ва лашкарбошилари жумла-
сидан амир Шужоиддин Зуннун арғунва амир Низо-
миддин Шайхали тағой уруш ва чопиш ўрмонининг
шерларидан бир гуруҳи билан ўша куни жанг майдо-

нида қиёмат кунини кўптириб, наҳанг юришлі шамшир зарби ва ўлим аломатли ўқ захмидан паҳлавонлик йўлининг йўловчиларидан бир гўдаси ҳаёти қайиғини фано ғарқобига чўктирдилар. Аммо ўзбекларнинг ғалаба изловчи аскарлари сон жиҳатидан хуросонликлардан кўп бўлгани, шунингдек, мавжли денгиз каби орқадан фавж-фавж, тўп-тўп ёрдамга келиб тургани сабабли шоҳзодалар қўшини етарлича қаршилиқ кўрсатишдан ожиз бўлиб, йўналиш жиловини қочиш водийси сари бурдилар ва ҳар тойифа тарқоқ ҳолда не қиларин билмай Хуросон шаҳар ва туманлари ён-теварагидан бири тарафга ошиқдилар.

Аммо ҳолу қол тили ҳамиша ушбу байт мазмунига: Набинад зи ман душмани бадгумон, Ба жўз руйи шамширу пушти камон – Ёмон ниятли душман мендан кўрмас, Қилич юзи-ю, камон орқасидан ўзгани; мос бўлган амир Зуннун кутурган шер каби гоҳ маймана қисмига, гоҳ эса майсара қисмига ташланар, қилич ва ханжар захмидан майдон тупроғини довюралар қони билан кип-қизил қилиб, ўта жасурлик намунасини кўрсатарди. Ниҳоят ўзбеклар ён-атрофдан кириб, жанг майдони шаҳсуворини отдан қулатдилар ва хон олди-га олиб бормоқчи бўлиб, қўл ва бўйинини боғламоқчи бўлдилар. Бироқ амир Зуннун ожизлик сари бўйин эгмади ва шаҳид бўлгунига қадар қўлдан келгунча қаттиқ олишди.

Амир Шайх Али тағой эса уруша-уруша ёнидаги хуросонлик бир нечта тобе кишилари билан бирга тақдир сарпанжасига асир тушди.

Ўзбекларнинг қазову қадардек қудратли қўшини қочган хуросонликларни то Тўкқуз работ худудигача

қувлаб бориб, баён бармоги санок доирасига кири-
тишдан ожизлик қиладиган, икки тилли қалам эса
сон-саногидан озгинасини ҳам ёзишга кодир бўлмаган
даражадаги ўлжани қўлга киритдилар. **Мисра:** Ожиз
аст аз шарҳи он иншои қалам – Ожиздир шарҳидан
қаламнинг иншоси; «Ишлар ҳақиқатини билгувчи
ёлғиз Аллоҳдир.»

ХУРОСОН ҲОКИМЛАРИ ВА АСКАРЛАРИНИНГ ТАРҚАЛИБ КЕТГАНИ ҲАМДА МУҲАММАД ШАЙБОНИЙХОННИНГ ГАЛАБА НИШОНЛИ БАЙРОҚЛАРИ КАҲДИСТОН САЙҲОНЛИГИГА ЕТИШГАНИ БАЁНИ БОРАСИДАГИ ГАПЛАР

Буюк ва кудратли Ҳақ улўғлиги инояти билан Амир
Алишер работи ва Марал манзили орасидан фатху за-
фар шабадаси Муҳаммад Шайбонийхон байроғи сари
эсгач, Султон Бадиуззамон Мирзо ва Музаффар Ҳусайн
Кўрагон ўзларининг кўплаб амир ва лашкар аҳли билан
бирга «бу кочиш сизларга фойда бермас¹²²» каримаси та-
лабига амал қилиб, ҳар ким бир тарафга қочиб кетиш-
ди. Саййид Абдуллоҳ Мирзо амирлардан бир тўдаси
билан бирга муқаддас Машҳадга бориб, Кепак Мир-
зога қўшилди. Абдулбокий Мирзо ва амир Муҳаммад
Бурундук барлос Сабзавор худудида Ибн Ҳусайн Мир-
зога қўшилдилар. Султон Бадиуззамон Мирзо эса до-
руссалтана Ҳирот четига ошиқиб, ўша окшом Боғи
Навда манзил тутди ва бир лаҳзагина мудраб, **мис-
ра:** Сахар чун хусрави ховар алам бар куҳсорон зад –
Сахарда шарқ хусрави тоғлик устига байроқ тиккач;

¹²² Куръони карим, Азҳоб (33) сураси, 16-оятдан.

Қандаҳор ва Заминдовар худудига йўналди. Музаффар Ҳусайн Мирзо тун қаърида Ҳиротга кириб, шаҳар боги сари юрди ва шайхулислом мавлоно Сайфиддин Аҳмад ат-Тафтазоний ва амир Ғиёсиддин Муҳаммад ибн амир Жалолиддин Юсуф ар-Розий ва кози Ихтиёрддин Ҳасанни чакириб, Ҳиротни мудосфаа қилиш борасида улардан ёрдам сўради. Улар эса «шаҳарни сақлашга лашкар билан эришилади, ёлғиз бизнинг уринишимиздан фойда чикмайди» дея жавоб бердилар. Музаффар Ҳусайн Мирзо «бу шаҳарга менинг ёнимдаги уч нафар навкардан бошқа бирон-бир аскар келиб кирмади» деди. Улуғлар «ундай бўлса, қандай қилиб ўзбек кўшинига қарши урушиб бўлади?» дейишди. Шунга кўра олий шонли шоҳзода юз минг дарду алам ичида мулку молу онаси билан видолашган кўйи тонг отгач, хос кишилари ва мулозимларидан бир нечтаси билан бирга Ферузобод дарвозасидан ташқарига отилиб чикди ва Туршиз йўлидан йўналиш юзини Астробод томонга қаратди.

Эртасига 913 йил муҳаррам ойининг саккизинчиси¹²³да жума куни тонг маҳали саййидлар, козилар ва Ҳиротнинг улуғ ва аъёнлари Шайхулислом мадрасасида йиғилиб, юз берган воқеа борасида машварат қуръасини ўртага ташладилар. Катта-ю кичикнинг кўнгли Муҳаммад Шайбонийхонга итоат этиш ва бўйсунуш тариқаси сулуқига қарор топиб, ушбу сатрлар муаллифига бу қарорни ёритувчи бир хатни каламга олишни буюрдилар, сўнг ул мактубни шаҳар мухтасиб мавлоно Усмоннинг укасининг ўғли орқали ўзбеклар олдига юбордилар. Мавлонозода йўлга ту-

¹²³ 913 йил 8 муҳаррам – 1507 йил 20 май.

шиб, Хиёбон кўчаси бошида талончиларга йўликди ва туновчилар барча нарсасидан айиргач, пиёда ва кип-яланғоч ҳолда Тўккуз работ яқинида Муҳаммад Темур Султон олдига етиб, бўлиб ўтган воқеаларни айтиб берди. Муҳаммад Темур Султон уни отаси Шайбонийхон олдига жўнатди. Муҳаммад Шайбонийхон эса ҳиротликлар хати мазмунидан огоҳ бўлгач, ўша кун сўнгида Каҳдистон текислигини иқбол давлатининг чодир устунлари тикланган жойга айлангирди ва кўнглини Хуросон мамлакати салтанатини олиш ишларидан тинчитиб, улуғлик ва мақсади ҳосиллик байроғини кўтарди.

ҲИРОТ УЛУҒЛАРИ ВА ШАРИФ КИШИЛАРИНИНГ ҲАЙРАТ ВА ПАРИШОНЛИҚДА ҚОЛГАНДАН СЎНГ МУҲАММАДХОН ШАЙБОНИЙ ҲУЗУРИГА ЕТИШҒАНИ ЗИКРИ

Ҳиротнинг барча аҳолиси Муҳаммадхон Шайбоний қаҳру ғазабидан кўркиб, шаҳар дарвозаларини қувонч ва шодлик сингари ўз юзлари сари беркитиб, чексиз ғам ва андуҳ гирдобида ўтирган ҳамда ўзбекнинг қиёмат аломатли лашкари эса ул фоҳира шаҳар ташқарисидаги маҳаллаларда қудрат туғини хилпиратган ва ғорату торожга берилиб кетганлари ўша жума кунида ғоятда қизиқ бир воқеа-ҳодиса рўй бериб, Мовароуннаҳр кўшинидан бир бўлагининг қатлга етиши юзага чиқди. Бу ҳодисанинг тафсили шуким, хожа Муизиддин Хусайн Шабонкора ва хожа Шамсиддин Муҳаммад мунший ҳамда жаннатмакон ҳокон хонадони мулозимларидан Маралдаги уруш

майдонидан қочиб кутулган кўйи келиб, кечаси Ҳирот шаҳри ташқарисидаги боғларда ухлаб ётган бир гуруҳ кишилар ўша куннинг чоштгоҳида қочиб кетишни хаёл қилиб, ўзларининг халос бўлиши борасида бир ҳийла ўйлаб топадилар. Шу режа асосида курол-аслаҳа таққан ва темир совут кийган ҳолда елдек учар отларга минган кўйи «ҳо-ҳой, давлат Кепак Мирзо давлати» дея бақириб-чақиришар ва кимга дуч келишса «ҳозиргина Муҳаммад Муҳсин Мирзо катта қўшин билан етиб келди ва урушиш ниятида ўзбеклар подшохи томон кетди» дейишарди. Ҳиротнинг бу хабарни эшитган рияд ва чапани кишилари шу заҳоти камондан отилиб чиқувчи ўқ сингари шаҳар дарвозаларидан ташқари сари ёпирилдилар ва шаҳар қалъаси четидаги маҳаллаларда ўлжа излаш билан машғул ўзбек аскарларидан уч юзгача кишини чопиб ўлдирдилар. Бирок, кўп ўтмай, Кепак Мирзо келгани ҳақидаги хабарнинг ғирт ёлғонлиги маълум бўлиб, ўзбек аскарларининг ўлдирилгани жиҳатидан катта-ю кичик хиротликлар юрагига ҳадик ва кўрқув тушган кўйи халойиқ ҳайрат денгизига чўмиб, ғам ва андуҳ карвони ёш ва қари қалби майдонига ўз оғир юklarини туширди. Саййид, қози, уламо, хуллас, шаҳарнинг барча фуқаро ва бутун аҳолиси ўша кечани қаттиқ алам ва мунг ичида ўтказиб, ҳайрат ва фикр қаърида саргардон кезган кўйи ҳар дам ўзлари нажоти борасида ўйлаб чиқдилар. Эртасига шанба куни тонгида ул жаҳонгирлик йўли солиқининг ўрдусидан мавлоно Биноийнинг укаси Ҳиротга келиб, хоннинг салтанат ошиён даргоҳи муншийлари шайхулислом ва қози Ихтиёриддин Ҳасан номига ёзилган нишонини келтирди. Бу хатнинг мазму-

ни куйидагича эди: – Нусрат аломатли байрок Бодғис худудига етишгач, Бадиуззамон Мирзо юрт олувчи сипоҳ савлатидан ҳайиккан кўйи кочиб кетди, амир Зуннун *арғун* ўлдирилиб, Шайх Али *тағой* тақдир кўлига асир тушди. Биз эсақ Каҳдистон сайхонлигида давлатнинг олий чодирини тикиб, ҳиммати баландлик туйғусини Хуросон ўлкасининг барча аҳолиси осойишталигини тиклашга қаратганмиз. Шунинг учун ушбу нишон етгач, дадилланиб ва кўнгилларни тинчитиб, оламpanoҳ дарғoҳга келишингиз лозим. Аслзода ва улуғлардан қай бирини маъкул кўрсалар, ўзлари билан бирга олиб келсинлар.

Ҳирот улуғлари фармон мазмунидан воқиф бўлгач, нишонни келтирган қосидни инъом ва эҳсонлар билан хурсанд ва шод этиб, ўша заҳоти шайхулислом ва кишилар аълосининг мажид авлоди бошлиғи амир Камолиддин Атоуллоҳ ал-Хусайний ва амир Абдулқодир, амир Гиёсиддин Муҳаммад бин амир Юсуф, саййид Садриддин Юнус, қози Ихтиёриддин Ҳасан, қози Садриддин Абдулҳай соҳиби айёр Каҳдистон ўлангига йўналдилар. Ғалаба аломатли лашкароғоҳга яқинлашгач, Муҳаммадхон Шайбонийнинг даргоҳида садрлик мансабида турган, балки чексиз ихтиёрга эга бўлган мавлоно Низомиддин Абдурахим Туркистоний ва девоннинг ашроф ишига мушарраф бўлган хожа Камолиддин Махмуд Соғаржий таъзими вожиб ул зотларни кутиб олдилар ва чодирлардан бирига тушуриб, подшоҳни бундан огоҳ этдилар. Муҳаммадхон Шайбоний «олдин ҳиротликлардан ундирилажак моли омоний – омонлик моли ва соврину тортиқлар миқдорини келишиб олиб, сўнг улуғлар ва шариф кишиларни

аъло ашраф йиғинга киритинглар» дея буйрук берди. Мавлоно Абдурахим Туркистоний ва Хожа Камолиддин Махмуд Соғаржий бу борада келганлар билан анча баҳсу мунозара килгач, тарафлар куйидаги карорга келишди: шаҳарнинг барча оддий фукароси ва майда хунармандлари ўша вақтларда ҳар тангачаси олти кепакий ўрнида юриб турган бир мисколлик тангачадан юз минг тангача миқдоридаги маблағни ўлпон ўрнида тўлашади, улуғ мансабдор ва кагта ер эгалари ҳаммаси бўлиб йигирма минг тангачани хонга хос тортик ўрнида тақдим этиб, ун беш минг тангача вазир мавлоно Абдурахим Туркистоний учун ундирилади.

Шундан сўнг Муҳаммадхон Шайбоний салтанат ва жаҳонбонлик боргоҳини Муҳаммад Темур Султон, Убайдуллоҳ султон, Ҳамза султон, Маҳди Султон сингари иззатли султонлар ва Жон Вафо мирзо каби ҳурматли амирлар иштироки билан безаб, келган улуғлар ва шариф кишиларни шу кўрунишхонага чорлади. Бу жамоадан кўпи ҳадик ва кўркув ичида осмон ўпар чодирга киргач, султонлар ва амирлар улар таъзими учун ўрнидан кўзгалдилар. Хон ҳамманинг ўтиришига рухсат берди-ю ўша лаҳзадаёқ яна шаҳарга қайтишларига ишора қилди. Жон Вафо мирзо Ҳирот шаҳрининг ҳукумат ва доруғалиги мансаби билан сийланиб, ифтихор ва сарафрозлик топган кўйи келган улуғлар билан бирга шаҳарга караб кетди. Бошқа ишларни битказиш учун мавлоно Абдурахим Туркистоний ҳам ўша томонга отланди. Шаҳарга кирилгач, Жон Вафо мирзо амир Ғиёс фарзандлари уйига тушди, мавлоно Абдурахим эса қалъанинг Хуш дарвозаси тепасидаги уйларга кўш ташлади.

УЛУҒ ВАЗИРЛАРНИНГ ФОХИРА ҲИРОТ ШАҲРИГА КИРГАНИ БАЁНИ ВА РЎЙ БЕРГАН ПУЛ УНДИРИШ ВОҚЕАСИ ВА АҲВОЛ ҚИЙИНЧИЛИГИДАН БИР БЎЛАГИНИНГ ЗИКРИ

Сабаблар сабабчисининг раво кўрган тақдирига биноан давлат ва иқбол Муҳаммад Шайбонийхоннинг орзу ва умиди уфқидан порлаб чиққач ва Хуросон шаҳарларининг доимо олий султонлар ўтирадиган пойтахти бўлган ва ҳозир ҳам шундай мақомда турувчи Ҳиротни эгаллагач, ҳикмат яқунли «мулк кишиларсиз, кишилар эса мол-мулксиз бўлмас» каломини ўз назарининг мақсади қилиб, барча ҳимматини кўздан яширин мол ва ашёларни топиш ва улуғлар қабул қилган ўлпон мажбуриятининг бажарилиши сари қаратди. Хожа Камолиддин Маҳмуд Соғаржий ва «Хожа хўрд» лақаби билан танилган хожа Абулвафо ундирувчилар ва лашкар ахлининг бир гуруҳи билан 913 йил муҳаррам ойининг ўн биринчиси¹²⁴да доруссалтана Ҳиротга кирдилар ва барча солиқ молини хатга тушириб, айтилган маблағни ҳам аёвсиз бир йўсинда улуғлар ва аҳолидан талаб қилган кўйи бир ҳафта ичида барчасини ундириб олдилар. Раҳматлик хокони мансурнинг покиза хотинлари ва мукаррам қизлари ҳамда Бадиуззамон Мирзо ва Музаффар Ҳусайн Кўрагоннинг ахлу аёлига қарашли сиртдаги ашё ва буюм ҳамда бойликларини бутунлай тортиб олиб, ул жамоани қутлуғ ўрдуга жўнатдилар. Улар хон мулокоти иззати шарафини топгач, жаннатмакон хокони мансурнинг синглисининг кизи ва Музаффар Ҳусайн Кўрагоннинг никоҳида бўлган маҳд улё Хонзода хоним бинта Аҳмадхон Шай-

¹²⁴ 913 йил 11 муҳаррам – 1507 йил 23 май.

бонийхоннинг назарига ёқиб қолиб, хон бу гўзал аёлнинг шаръий равишда висолига етмок чорасини ахтара бошлади. Шунда хоним «Музаффар Хусайн Мирзо бундан икки йил олдин мени талоқ қилган эди» деган иддаони аён қилди. Диёнат ахлидан бир тўдаси хонимнинг муддаси асосида гувоҳлик беришди ва шу тарика у ойдин шарият қондаси бўйича хон аёллари каторидан жой олди. Музаффар Хусайн Мирзонинг кизи бўлмиш ва мазкур улё хонимдан туғилган Меҳрангиз бегимни Убайдуллоҳ Султон ўз никоҳига киритди. Муҳаммадхон Шайбоний ҳаё пардасининг қолган бошқа хижланишинларини қайтариб яна шаҳарга юборди ва уларнинг яшириб қўйган пуллари ва қимматбаҳо буюмларини тортиб олиш учун ундирувчилар тайинлади. Натижада обдор лаълу жавоҳир ва шохвор дурлару румоний ёкут ва бадахшоний лаъллар ҳамда бошқа ялтироқ гавҳару тиллову олтин буюмлар ундириб олиндики, уларнинг ўндан бири ҳам ҳеч бир подшоҳ ҳаёл хазинасига сиғмайди. Шунингдек ул олий шаънли хонадон давлати устунлари ва амирлар молидан ҳам нақд пул ва кўп нафис газмоллар қўлга кирди. Ўзбекнинг қиёмат аломатли қўшини Хуросон бойлари ва мутаваллий-бошлиқларидан ҳар бирини бир баҳона билан ушлаб, азоб ва қийноққа солдилар ва қўлларидан келганча улардан нарса ундирдилар. «Аникки, подшоҳлар қачон бирон кишлокка (бостириб) кирсалар, уни вайрон этурлар, аҳолисининг обрў-этиборлиларини эса хор-зор қилурлар. Уларнинг қилмиш-одатлари шудир»¹²⁵ ояти мазмуни жуда етук

¹²⁵ Куръони карим, Намл (27) сураси, 34-оят.

кўринишда юзага чиқди ва мансаб ва мартаба аҳлидан кўпчилиги ҳақорат ва хору зорлик оёғи остида эзилиб, катта-ю кичикнинг нола ва додлари сайёр фалак авжидан ҳам ошди. Ор-номус ҳарамининг нозанинлари раҳм-шафқатсиз ўзбеклар кўлига тутқун тушиб, азоб ва уқубат аро қолдилар ва ифбат ҳижласининг Зухра манглайлари ини Баҳром савлат мўғуллар отлари орқасидан ҳар тарафга судраган кўйи ул гўзаллар кўчаву бозорларда саргардон бўлиб, бир нафас тинмасдилар.

Назм:

Алам зад оташи зулм андар он бум,
Жаҳон торик шуд аз оҳи мазлум.
Бар омад нолаву шиван зи мардум,
Набуд он қавмро аслан тараҳхум.

Мазмуни:

Байроқ тикди зулм оташи ул диёрда,
Жаҳон коронғу бўлди мазлум оҳидан.
Халқдан чиқди нолаву оҳу фарёд саси,
Йўк эрди ул қавмга сира раҳму шафқат.

Ниҳоят хожа Камолиддин Маҳмуд [Соғаржий]нинг ҳаракати билан бу шиддат олови таскин топиб, тинчлик ва омонлик нурлари инсон тойифасининг турмуши юзи сари таралди. Ва 913 йил муҳаррам ойининг ўн беши¹²⁶да жума кунини доруссалтана Ҳиротнинг жоме масжидида хутбани Абулхайрхон ва Муҳаммадхон Шайбоний номига ўқидилар ва Шайбонийхон буюрга-

¹²⁶ 913 йил 15 муҳаррам – 1507 йил 27 май.

ни бўйича хоннинг лақабини «имоми замон ва халифат ур-рахман» шаклида тилга олдилар. Ул жаҳон олувчи хон олий ҳиммати тақозосича «собиқ тангаларга ярим донак¹²⁷ кўшсинлар ва тангалар қутлуғ ном билан безаниши шарофатидан ҳар бирини олти динор кепакий¹²⁸ ўрнида билсинлар, эски бир мисколлик тангачаларни эса беш динор ўрнида қабул қилсинлар» деган фармон бўлди.

Шу воқеалар бўлиб турган вақтда Хуросон султонлари ва ҳокимлари хизматида турган ва ўзбекларнинг Боскин-чопқинидан хавфсираб, Ҳирот яқинидаги тоғларда бекинган кўйи қаттиқ қўрққанларидан бир лаҳза ҳам хавотирсиз ва тинч ўтира олмаётган вазирлар ва тоғлик тожик халқидан баъзилари олий даргоҳга хатлар юбориб, омонлик тиладилар. Ул жамоатни чақириб олиш борасида фармон чиқиб, барчалари хон палосини упиш шарафига етдилар ва улардан купи тарбият ва ғамхўрлик назарига манзур бўлиб, муносиб мансабларга эришдилар. Шулар жумласидан хожа Муизиддин Ҳусайн Шабонкора ва мавлоно Ҳожи Муҳаммад Қаҳстоний вазирлик мансабига ўтирдилар, Хожа Шамсиддин Муҳаммад мунший ва мавлоно Жалолиддин Қосим Хондамир ер ва кўчмас мулк ишлари девони бўлди. Саййид Ғиёсиддин Муҳаммад боғбоннинг иззатли ўғилларидан амир Жалолиддин Маҳмуд салтанат бўсағаси хизматини ихтиёр этди, амир Султон Маҳмуд эса юзини шаҳар доруғаси бўлган Жон Вафо мирзонинг юмушларини бажариш сари қаратди.

¹²⁷ Донак (данаг, данг) – 3, 15 граммлик кумуш (дирхам) танга.

¹²⁸ Кепакий – мўғул хони Кебакхон давридаги тангалар ўлчовининг бирлик мезони.

ИХТИЁРИДДИН ҚАЛЪАСИ ВА ТИРАТУ ҚЎРҒОНИНИНГ ЭҒАЛЛАНИШИ ЗИКРИ

Ўтган хикоялар замирида аниқ бўлганидек, Султон Бадиуззамон Мирзо Ихтиёриддин қалъаси кутволлигини амир Сорбон Жунайднинг ўғли амир Ошиқ Муҳаммад Кўкалтошга топширган эди. Маралга йўналган пайти ўз муҳтарам ҳарами бўлмиш Мирзо Улуғбек бин Мирзо Султон Абусаид кизи Кобилий бегимни Андалиб номи билан танилган Рукия Оғо билан бирга ўша қалъада қўйиб кетди. Марал урушидан қутулиб қочиш имконини топган амир Ошиқ Муҳаммад *арғун*, Шайх Абдуллоҳ баковул ва қўшиндан яна айрим кишилар ҳам Ихтиёриддин қалъаси мустаҳкамлиги учун келиб ўша кўрғонга бекиндилар. Шунингдек, килич ва қалам соҳиби хожа Жалолиддин Миракий ҳам мазкур қалъага борган эди. Маҳди улё Хадижа беги Оғо ҳам золим ўлпончилар шафқатсизлигидан қочиб Ихтиёриддин қалъасига беркинди. Бу бари жамоат Баҳром савлат ўзбеклар хайбатидан жуда ҳам кўркқанлари сабабли, шаҳар ишлари юкорида шарҳ қилганимиз даҳшатли даражага етишганига қарамай, бу кўрғонни сақлаш борасида ўзларидан бирор камчилик ўтишига йўл қўймасликка тиришдилар. Шу жиҳатдан Муҳаммадхон Шайбоний барча ҳиммат ва диққат-эътиборини ул кўрғонни фатҳ этиш учун йўналтириб, амир Ошиқ Муҳаммад Кўкалтош олдига уни қаршилик кўрсатиш оқибати даҳшатидан кўркитиш ва салтанат даргоҳи эгасининг марҳаматидан умидвор қилиб пастга тушириш мақсадида сўзга чечан элчилар юборди. Бирок эл-

чиларнинг борди-келдисидан ҳам натижа чикмагач, ҳамма бажариши шарт бўлган фармон чиқарилиб, унга кўра темир чангалли ер қазувчилар ертўла қазишга тушдилар. Уч-тўрт кун ана шундай ер қовлаш иши билан машғул бўлингач, шаҳар боғи томонидаги бурж-миноранинг таги коваклашиб, бир томонга оғанча қулаб тушиш сари майл билдирди. Бу оғиш мушоҳадасидан қалъа ичидагиларнинг чидам ва сабру қарор устунлари ларзага келиб, хон ҳузурига бир қосид жўнатган кўйи ўз жонлари учун омонлик тиладилар. Хон буйруғига биноан мавлоно Абдурахим Туркистоний кўрғон дарвозаси олдига борди. Ҳар иккала Ошиқ Муҳаммад ва Шайх Абдуллоҳ, Хожа Жалолиддин Миракий пастга тушдилар. Мавлоно Абдурахим аҳду паймон қондаларини иймонни ўргага кўйиш билан мустаҳкамлаб, Шайбонийхон номидан «кўрғонни урушсиз топширсангизлар, ҳеч бир кимса жону молларингизга бирор нуксон етказмайди» дея оғтилар ичди. Ноилож Ихтиёриддин қалъаси сокинларидан баъзиси ўз ихтиёри, айримлари эса дилда ўкинч билан кўрғон ичидан чиқдилар. Ҳар иккала Ошиқ Муҳаммад ва Шайх Абдуллоҳ ўлпон тўлайдиган бўлиб, ўз мол ва буюмларини пастга туширган кўйи омонлик тиладилар. Шундан сўнг Ошиқ Муҳаммад Кўкалтош Хуросонда қолди, Ошиқ Муҳаммад арғун ва Шайх Абдуллоҳ баковул эса Бадиуззамон Мирзо ҳузурига юзландилар. Хожа Жалолиддин Миракий бўлса ўзига қариндош хожа Камолиддин Маҳмуд Соғаржий воситасида бирор зиён-заҳмат етмай кутулди. Ифбат чодирининг юзи ёпикларидан Кобилий бегимни Қанбар Мирзо

Кўкалтош ўз никоҳига киритди. Андалибни Темур Султон ўз харамхонасига жўнатди. Ихтиёриддин кўргони кутволлиги Пахлавон Дарвиш Муҳаммадга тааллуқ топди. Жон Вафобий Мирзо дўрмон ҳам Хуш дарвозаси ташқарисидан шу қалъага кўчиб ўтиб жойлашди. Муҳаммадхон Шайбонийнинг ойдин кўнгли Ихтиёриддин қалъаси ишларидан тинчигач, хон энди бор химматини амир Зайниддин Али тасарруфида турган Тирату қалъаси фатҳ томон қаратди ва бу борада улуғ амирлар ва давлат устунлари билан маслаҳат қуръасини ўртага ташлади. Ул қалъа яратгучи эгамнинг ажойиботларидан бири бўлиб, уни жанг билан олиш ҳар нечук иқтидорли подшоҳлар кудрати доирасидан ҳам ташқари эди. Шу сабабли барча йиғилганлар бир овоздан «элчи ва мактублар билан амир Зайниддин Алини хизматга киритишга эришиш лозим» деган қарорни билдирдилар. Амир Зайниддин Али билан дўстлик ва мустаҳкам бирдамлик алоқаларига эга хожа Шамсиддин Муҳаммад мунший ул вазифани зиммасига олиб, йўналиш жилловини Тирату қалъаси томон тўғрилади ва манзилга етгач амир Зайниддин Али кўнглини кўп онтлар ичиб ва аҳду паймон қоидаларини тузиш билан инонтириб, олампаноҳ даргоҳга келтирди ва жаноб амирлик паноҳи қалъа дарвозалари-ю захира омборлари калтиларини салтанат тахти Эгасига топшириб, ўзига тааллуқли шахсий молларини ҳам тортиқ йўсини билан келтириб берди ва шу тарика бошқа ўлпон ёки бож олиш балоларидан омон қолди [381-б.].

ХУРОСОНДА РЎЙ БЕРГАН ВА МУАРРИХЛАР НАЗДИДА ТИЛГА ОЛИНИШИ ЛОЗИМ БЎЛГАН АЙРИМ ХОДИСАЛАР ЗИКРИ

[388 б.] Мулкларнинг мутлақ моликининг – *шаъни улугдир* – қудрат қўли «Аллоҳ мулкни хоҳлаган кишисига беради¹²⁹» бахтли либосини Муҳаммадхон Шайбонийнинг қобилият қоматига мослаб тиккач ва эҳтиёжсизлик шамоли билан ҳоқони мансурнинг олий зотли ўғиллари йўғини хирмонини тўзғитиб, улардан ҳар бирини битта мамлакатга элтиб ташлагач, Муҳаммадхон Шайбоний мулклар бағишловчи молики маннон шукри ва олқиши шартларини адо этмокка киришиб, амирлар ва қўшин бошлиқларидан ҳар бирини бирор муносиб мансаб билан сийлади. Олий маконли темурий шоҳзодаларга қарши уруш майдонида шижат ва жасурликнинг энг юксак намунасини кўрсатган ўғли Муҳаммад Темур Султон ва жияни Убайдуллоҳ Султонлар ҳаққида эса турли-туман инъом ва эҳсонлар асосини амалга оширди.

Юқорида ёзганимиздек, Ҳирот ҳукумати ва доруғалиги мансаби Жон Вафо мирзога тааллуқ топди ва бул ўлканинг вазирлик ишлари Хўжа хўрд лақаби билан ҳам танилган Хожа Абулвафога берилди. Иқим чухра юзини Фушанж шаҳри доруғалиги сари қаратди. Хоннинг аммасининг ўғли бўлмиш саййид Ҳодихожа муқаддас Машҳадда бошчилик туғини юқори кўтарди. Сабзавор вилояти Замиш¹³⁰ Баҳодирга берилди ва

¹²⁹ Куръони карим, Бақара (3) сураси, 26-оятдан.

¹³⁰ Бу исм Муҳаммадёр ибн Араб Катағаннинг «Мусаххар ал-биллод» асарига «Барбиш» шаклида берилган.

Қанбарбийнинг раислик туғи Марви Шоҳижаҳонда кайвон айвонидан ўтди. Мир Муҳаммад Солих Жомда, Ройбий Бохарзда фармонфармо бўлдилар. Эломон Туршизда ҳокимлик эшикларини ўз юзи сари очди. Балх ҳукумати ишлари ихтиёри Шайбонийхоннинг Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг эгачисидан туғилган ўғли Хуррамшоҳ Султоннинг қудрат қўлига кириб, қарорга кўра, Қанбарбий кўкалтош ўша шаҳарда бу шоҳзода хизматида турган кўйи мол-мулкишларини бутлайдиган бўлди. Самарқанд салтанатига Муҳаммад Темур султон тайинланди, Убайдуллоҳ Султон эса мақтов хислатли марҳум отаси каби Бухорога ҳоким бўлди.

Хоннинг ойдин кўнгли бу сингари ишлардан тинчигач, Қандаҳорни эгалламоқни хаёл қилиб, оти тизгинини ўша тарафга тўғрилади. Ул шаҳар ҳудудига етишгач, амир Зуннун ўғиллари Шужобек ва Муҳаммад Муқим сўзамол элчиларни мўл-кўл тортиқлар билан салтанат ошиён даргоҳга юбориб, итоат ва бўйсунуш изҳорини қилдилар ҳамда хутба-ю тангани мақсади ҳосил хусравноми билан беаҳд ва хоннинг мулозимати шарафини топиш ваъдасини бердилар. Муҳаммадхон Шайбоний улардан рози бўлиб, Хуросон томонга қайтди.

Шу воқеалар асносида амир Муборизиддин Муҳаммад Валибек ғозини олий мартабали хон даргоҳига қаратди. Бу сўзнинг шарҳи шуки, Табас қалъаси ҳокони мансур замонда амир Муҳаммад Валибек тасарруфи остида бўлиб, ул мустаҳкам кўрғонда бу амирлик нишонли жаноб томонидан қўйилган нойибларидан бири амир Турди Бобо ҳокимлик қилиб ўтирарди. Муқаддас Машҳад атрофида Абулмуҳсин

Мирзо ва Кепак Мирзо шаҳидлик жомини ичиш-гач ва Мовароуннаҳр лашкари ҳамласидан Хуросон кўшини тор-мор этилгач, амир Муҳаммад Валибек қочиш жиловини Табас қалъаси томонга бурди. Аммо кўрғонга етишгач, кутилмаганда амир Турди Бобо унга бўйсуннишдан бош товлаб, хизматкорлик эшикларини очмади. Ноилож амир Муҳаммад Валибек умидсиз ва хайрон ҳолатда Хуросон томон юзланди ва Муҳаммадхон Шайбоний хизматига бориб, хон буйруғига биноан Мовароуннаҳр тарафга кўчиб кетди.

Айни ўша вақтларда амир Носириддин Умарбек ва амир Зайниддин Али ҳамда Хуросон амирларидан қолган-қутган бир нечтаси Мовароуннаҳр сафарига буйруқ олдилар ва уларнинг барчаси сихат-саломат ул вилоятга етиб, бир неча кун осойишта яшадилар.

Шунингдек ўша пайтда, урушда асир тушган амир Муҳаммад Бурундук барлос табиий ажал исканжасида оламдан ўтди. Амир Султон Али арғун эса Сейистондан қимматбаҳо совғаларни халойиқ паноҳли даргоҳга юбориб, итоат ва қуллик изҳорини қилди.

Оламини кезувчи офтоб тўхташ манзилларида туравериш чўзилганидан сиқилиб, йўналиш байроғини Мезон томон кўтарди ва куз рақиби боғу бўстонлар юзидан барг ва япроқларни сидириб, қип-яланғоч қилган кўйи Дай¹³¹ сипоҳининг муқаддима қисми совуқлик аён этгач, Муҳаммадхон Шайбоний йўналиш юзидан Мовароуннаҳр сари қаратиб, Хуросоннинг шариф ва улуг кишиларидан амир Ғиёсиддин Муҳаммад ибн амир Юсуф, қози Садриддин Муҳаммад ал-имомий,

¹³¹ Дай – эронликларнинг хижрий-шамсий тақвими бўйича унинг ой номи, йилнинг 22 декабрь – 20 мартга тўғри келади.

сайид Садриддин Юнус, қози Ихтиёриддин Ҳасанни ўзи билан бирга олиб кетди. Бу сафар чоғи ул жамоатга нисбатан инъом ва эҳсон йўлини тутиб, барчасининг кўнглини олишга ҳаракат қилди.

Ҳокони мансурнинг энг кичик ўғли ва Ибн Ҳусайн Мирзонинг она бир укаси Муҳаммад Қосим Мирзо мазкур уруш майдонидан қутулиб чиққач, Дурун ва Нисо шаҳарлари томонга қочиб борган эди. Ўша кишда бу жасур шоҳзода қўшин тўплаб, муқаддас Машҳад устига юрди. Машҳад шаҳри ҳокими Сайид Ҳодихожа қаршилиқ қилишга қучи етмаслигидан давлат марказини бўш қолдириб, йўналиш туғини Марв томонга қараб кўтарди ва воқеани олий тахт пойига битиб юборди. Муҳаммадхон Шайбоний теурий шоҳзоданинг бундай журъатидан воқиф бўлгач, Убайдуллоҳ Султонни ул ҳодисанинг олдини олишга тайинлади. Убайдуллоҳ Султон ҳазратлари Бухоро қўшини билан Чаҳоржўй кечувидан ўтиб, Марв сари ошиқди ва Марвга етгач, у ердаги ҳоким Қанбарбий ва қочиб Марвга келган Сайид Ҳодихожани ўзига қўшиб, шошилинч қаноти билан юзини муқаддас Машҳадга қаратди. Ул табаррук манзилга етилгач, Қосим Мирзо шаҳар ичида кўчабанд ғов ва тўсиқларини ясаб, жанг ва уруш-савашни бошлади, аммо кўп ўтмай енгилди. Бир нечта ўзбек аскарлари шоҳзодага етиб олиб, кўлга туширишди ва нариги оламга равона қилишди. Келганлар муқаддас Разавия машҳади, яъни макбара сахнида зулм қўлини енгидан чиқариб, олий мақомли имом равзасидаги мужовир ва зиёратчилар йиғини хирмонини гораг ва талон-торож елига совурдилар.

Ўша йили Заҳир ус-салтана Муҳаммад Бобур Мир-

зо Кобул ва Ғазниндан зафарга ёр кўшин билан ғалаба қонидали байроқни Қандаҳор ва Заминдоварни эгаллаш учун кўтарди. Шужобек эса Муҳаммад Муқим билан бирга ҳазрат подшоҳга қарши олдинга чиқиб, ҳар икки томоннинг шижоаглилари ҳамла ели воситасида жанг майдони ўтини аланга олдирдилар. Анча олишув ва уруш-савашдан сўнг нусрат ва зафар шабадаси Бобурий байроқ парчами¹³² томон эса киришди. Шужобек енгилиб, Муҳаммад Муқим билан бирга қочиб сари юзланди. Қандаҳор ва Заминдовар мамлақати тўлалигича ҳазрат Бобур подшоҳ тасарруфи остига кирди. Бобур Мирзо амир Зуннун аргуннинг кўп йиллар давомида йиккан хазина ва ганжиналарини ғолиб кўшиннинг амиру лашкарбошилари ўртасида тақсимлаб берди. Қандаҳор ҳукумати ихтиёр тизгинини эса ўзининг олий зотли укаси Султон Носир Мирзонинг қудрат кўлига тутқазиб, қайтиш жиловини орқага тўғрилади. Аммо бир неча ойдан кейин Шужобек ва Муҳаммад Муқим жасорат аломатли лашкар билан Қандаҳорга қайтиб келиб, мамлақатни Султон Носир Мирзодан тортиб олдилар. Натижада шоҳзода Носир Мирзо Кобул сари чиқиб кетиб, амир Зуннуннинг ўғилларидан ҳар бири ўз вилоятлари ишларини саранжомлаш учун йўналдилар. Шундан сал ўтмай, Муҳаммад Муқим устига табиий ажалнинг талабкор хизматчиси етиб келиб, амирзода қаттиқ касалга дучор бўлди ва шунинг орқасида фоний оламдан мангулик жаҳонига кўчиб ўтди. **Мисра:** Онки поянда ва боқийст, Худо хоҳад буд – Устундек тургувчи ва мангу колгувчи фақат Худо булажак.

¹³² *Байроқ парчами* – байроқ матоси.

**СУЛТОН БАДИУЗЗАМОН МИРЗО ВА МУЗАФФАР
ҲУСАЙН КЎРАГОННИНГ ЖУРЖОН ВИЛОЯТИГА
КЕЛГАНИ ВА ЖАНОБ МУЗАФФАР ҲУСАЙН
КЎРАГОННИНГ САРВАРЛИК ТАХТИДАН МОЛИКИ
МАННОНИНГ МАҒФИРАТИ ЁНИГА КЎЧИБ
ЎТГАНИ ЗИКРИ**

Султон Бадиуззамон Мирзо ва Музаффар Хусайн Кўрагон Муҳаммадхон Шайбоний савлатидан кўрқиб доруссалтана Ҳиротни тарк этган ўша 913 йил муҳаррам ойининг саккизинчи¹³³си жума куни тонгида улардан биттаси Боғи Нав, иккинчиси шаҳардан елдек учар отларга ўтириб, юзларини қочиш водийси томон қаратгач, Султон Бадиуззамон Мирзо Гармсир ва Қандаҳор вилоятида ҳоким бўлиб ўтирган Шужобекнинг ёрдамига суяниб ўша томонга йўналди. Қандаҳор худудига етишгач, Шужобекдан бевафоликнинг нохуш йўлини мушоҳада қилиб, йўналиш байроғини Нимруз мамлакати сари кўтарди ва амир Султон Али арғун олдига одам юбориб, мақсади ҳосиллик буржининг юлдузи Мирзо Муҳаммад Замонни тилатди. Амир Султон Али арғун ҳамма бажариши шарт фармон талабини бажо келтириб, шохзодани муносиб керак-яроқ билан олий ўрдуга кузатиб қолди. Сўнг Бадиуззамон Мирзо кўчма-кўч юриб Журжонга юзланди.

Муҳаммад Ҳусайн Мирзо ҳам Туршиз йўли орқали ўша томонга юрган эди. Шу сабабли Астробод дорулфатҳида яна бир бор икки бахт юлдузининг яқинлашуви рўй берди ва ул икки яхши юлдузли оғо-

¹³³ 913 йил 8 муҳаррам – 1507 йил 20 май.

инилар бир-бири билан кучоклашиб, бир-бирини бағрига босиб кўришдилар. Бир онадан туғишган акаси Муҳаммад Ҳусайн Мирзо вафот этгач, унинг ўрнига Астрободда ҳукумат байроғини кўтарган Фаридун Ҳусайн Мирзони эса Домғон вилоятини бошқариш учун юбордилар.

Ул мактов хислатли икки оға-инининг Астрободда кўним топгани ҳақидаги хабар доруссалтана Ҳиротга етгач, салтанат пардасининг ҳижланишинлари По-янда Султон бегим, Хадижа беги Оғо ва ҳокони мансур харам саройининг яна бир нечта хотин-халажлари шаҳар доруғаси Жон Вафо мирзодан рухсат олиб, юзларини Журжон¹³⁴га қаратдилар.

Темурий улусининг кўшин ахлидан қай бири Хуросон шаҳарларидан қайси бирида қолган бўлса, улар ҳам ўша тарафга кета бошладилар. Шу сабабли яна бир марта Султон Бадиуззамон Мирзо ва Музаффар Ҳусайн Кўрагон байроғи остида жасурлик аломатли кўшин йигилди.

Бир неча ой ўтгач эса Музаффар Ҳусайн Мирзо оғир касалга мубтало бўлди. Ҳозик табиблар ва аниқ билгувчи ҳакимлар ул касални Мирзо танидан аритиш ва ёпишган балони ҳайдаш учун қанчалик уринишмасин, шоҳзоданинг яхши сифатли зоти гавҳарида сиҳат-саломатлик сурати кўринмай, заифлик кучайди. Сўнг баракатли руҳининг булбули жон қафасидан қудсий боғ гулшани сари парвозга киришди. Иқбол гулзорининг самара бағишловчи ниҳоли кулфатли оламнинг золимлик шамоли тўғони кучидан ер тубан кулади ва

¹³⁴ Журжон – Гургон, ҳозирги Гунбади Кобус шаҳри.

истиклол осмонининг куёшдек ялтироқ юлдузи ша-
раф ва камол буржи авжидан юзини ғурбатхона тубига
қаратди.

Назм:

Зи бедоди си пехр ва жаври айём,
Бимурд он хусрави неку саранжом.
Ҳануз аз ғуссаи он жавру бедод,
Сияхпушанд аҳли Астробод.

Мазмуни:

Осмон зулмидан ва айём жавридан,
Ўлди ул яхш и ишли хусрав.
Ҳалигача ул жавру зулм ғуссасидан,
Қора кийимда мотам тутар Астробод аҳли.

Султон Бадигуззамон Мирзо ул олий зотли укаси
фироқида эс-хушини кўлдан берган кўйи эғнига аза-
дорлик либосини кийди. Маҳд улё Хадижа беги Оғо
ул мактов сийратли ўғилни йўқотиш азоб-уқубатидан
сабр-токат ёқасини йиртиб, зор-зор йиғиси товушини
зангори осмонга етказди.

Назм:

Ба нохун руй жесту муй бар канд,
Зи афгон ғулғула дар чарх афканд.
Зи селоби саҳоби чашми хунбор,
Заминро сохт чун дарёйи зуххор.

Мазмуни:

Тирнок-ла юз тимдади-ю соч юлди,
Фигондан чархга ғулғула солди.

Қонли кўз булути селобидан,
Ерни қилди худди тошқин денгиз.

Ниҳоят барчалари қўлни чидам ва тоқатнинг мустаҳкам арқони сари чўзиб, шоҳзодани ювиш ва қафланлаш билан бўлдилар ҳамда ойдин оятлар хатми ва таомлар тортиш ва садакалар бериш билан шариф ружини шод қилдилар.

Бу маросимлар адо этилгач, Султон Бадиуззамон Мирзо таъзия либосидан худди куёш тугилиш доирасидан чиққан каби юз кўрсатиб, Журжон салтанати ишларига киришди. Аммо ғафлаг зўридан, олдинги дастурдагидек, яна айшу ишратга берилиб, най наво-си ва арғанун садосини ўзгарувчан фалакка ўрлатиб ўтирар экан, хали Астрободга келганига тўлик бир йил бўлмайд туриб, Муҳаммадхон Шайбонийнинг таъқиб ва қувиш йўсини билан Журжон вилоятига ҳам келаётгани хабарини эшитди.

МУҲАММАДХОН ШАЙБОНИЙНИНГ ТУРОН ВИЛОЯТИДАН ЭРОН МАМЛАКАТИ УСТИГА ИҶКИНЧИ МАРТА ЮРИШ УЮШТИРГАНИ БАЁНИ

Султони рабиъ чун дигар бор,
Зад хийма ба тарафи дашту кухсор.
Аз сабзаву гул сепах аён кард,
Оҳанги ҳарими бустон кард.
Аз сарви саҳи алам бар афрохт,
Аз ғурриши раъд суран андохт.
Аз ханжари обдори савсан,
Бигирифт тамоми сахни гулшан.

Мазмуни:

Баҳор султони яна бир бор,
Тиккач чодир дашту тоғ тарафга.
Майса-ю гулдан кўшин ясади,
Боғ-бўстон сари кадам ташлади.
Адл комат сарвдан байрок кўтарди,
Момоқалдирок гулдиракидан сурон солди.
Савсаннинг сувли ханжаридан,
Гулшан саҳнини тутди бутунлай.

Юрт олишлик тариқининг солики Абулфатҳ Муҳаммадхон Шайбоний денгиз тошқинли ва момоқалдирок гулдиракли кўшин билан наштар санчувчи қуёш сингари ва темир совут кийган аждаҳо каби Амуя дарёсидан сузиб ўтиб, ўта ҳашамат ва мақсади ҳосиллик билан Хуросон шаҳарлари устига юрган кўйи Журжон вилоятини эгаллаш учун йўналди. Султон Бадиуззамон Мирзо душман яқинлашиб келаётганидан хабар топгач ва Журжон кўшини кучи билан ул юрт олувчи хонга қарши тўкнаш ва уруш майдонига кириб бўлмаслигини англагач, шоҳликнинг қаъба мартаба даргоҳи эҳромини боғлаб, оти жilовини Озарбайжон томонга бурди ва Мирзо Муҳаммад Замонни эса Домгон қалъасида амакиси Фаридун Ҳусайн Мирзо ёнида қолдирди-да, йўлларни босиб ўтишда тезликни яна ҳам оширди. Бу хабар сафавийлар шоҳининг салтанати тахти пойининг мулозимлари арзига етишиб, шоҳнинг ҳамма бажариши шарт фармонига биноан Байрамбек Қарамоний Мирзо Бадиуззамонни кутиб олди. Олий мартабали ҳазрат шоҳ салтанат ва давлат тахтида ўтириб, жаҳонпаноҳ боргоҳ ён-атрофини муаззам амирлар ва

хурматга сазовор нўёнлар вужуди билан безаган куниси Байрамбек Султон Бадиуззамон Мирзони ашрафи аъло мажлисга олиб кирди ва Мирзо кутлуғ қўлни ўпиш шарафига мушарраф бўлиб, муносиб бир ўринда ўтирди ва сўнг турли-туман сийлов ва илғифотга эришиб, инъом ва икромга кўмилган ҳолда оламpanох даргоҳдан ташқари чиқиб, истикомат қилиши учун тайинланган манзилга бориб кўш ташлади.

Муҳаммадхон Шайбоний эса Мирзо Бадиуззамоннинг Озарбайжон томонга кетгани ва Журжон майдонининг бўш қолганидан хабар топгач, ул вилоят бошқарувини неча йиллаб хоқони мансур ва Музаффар Хусайн Кўрагон хизматида умр ўтказган, аммо Марал воқеаси куни Шайбонийхонга қўшилган амир Хожа Аҳмад қўнқиротга берди ва ҳиммат арқонини Домғон шаҳрини эгаллаш кунгураси устига отиш учун бел боғлаб, Домғон шаҳри кўрғони атрофига етгандан кейин эса, Мовароуннаҳрнинг Баҳром қаҳрли черики камал ва уруш ишини бошлаб юборди. Фаридун Хусайн Мирзо ва Муҳаммад Замон Мирзо мулозимлари ҳам юзларини душманга қарши мудофаа ва ҳамла жанги майдонига қаратдилар. Бир неча кундан сўнг шоҳзодалар ўз аҳволлари саҳифасида ожизлик ва тушкунлик аломатини кўриб, сўз билгич ва доно элчиларни Муҳаммадхон Шайбонийнинг хузурига юбордилар ва эҳтиёж изҳорини қилиб, омонлик тиладилар. Жаҳон олувчи хон уларнинг элчи ва қосидларини турли-туман инъом ва эҳсонлар билан сийлаб, аҳду паймонни ўртага солганча «Домғон қалъасидан ташқари чиқсалар ҳамда уруш ва исённи тарк этсалар, жон ва танларига ҳеч бир нуқсон етказмайман, аксинча, ул

икки соҳиби саодат шоҳзодани чексиз лутфларимга сазовор қиламан» деган ваъдаларни берди. Шундан сўнг Фаридун Ҳусайн Мирзо ва Муҳаммад Замон Мирзо шаҳар дарвозаларини ланг очиб, Муҳаммадхон Шайбонийнинг даргоҳига ошиқдилар ва шафқат назари билан эъозлашиб, иноят ва риоятга эришдилар. Бир неча кундан кейин Муҳаммад Замон Мирзо Озарбайжонга кетиш учун рухсат олди, Фаридун Ҳусайн Мирзо эса ижозатсиз хон ўрдусидан ажралиб чиқиб, Атрек дарёси бўйи тарафга ва Яқа туркманлари ичига йўналди.

Журжон мамлакати ва унга қарашли музофотлар Муҳаммадхон Шайбонийга насиб этгач, унинг кишвар очувчи байроғи кўтарилиб, Бастом ва Домғон вилоятидан то Туркистоннинг чекка шаҳар ва туманларигача шу хоннинг тасарруфи остига кирди.

Хон ёзда Родгон сайхонлигида чодир ва ўтовни қуббасини куёш ва ойгача етказиб, яйлоқ гаштини сураб, қишда эса Мовароуннаҳрга кетиб, гоҳи қозоқ лашкарини тор-мор келтириш, айрим вақтларда Дашти қипчоқдаги уруғ-қабилалар устига боскин-чопқин уюштирар эди.

915 йилнинг охири¹³⁵да хон ўша пайтлари Дашти қипчоқнинг барча ҳокимларидан шижоат ва мардоналикда тенгсизлиги, уруғ-аймоқлари ва мол-мулки кўплиги билан устунлик ва истисноликка эга Қосим Султондан енгилди ва қочиш пайти Қанбар Мирзо хон қўшинининг кўпгина бошлиқлари билан бирга ўлдирилди.

Муҳаммадхон Шайбоний баҳор фаслида паришон-хол суратда Хуросонга қайтиб, Гармсир ва Заминдовар

¹³⁵ 915 йил охири – 1510 йил 27 март.

тоғликларида юрган ҳазора ва накудор кавмлари устига лашкар тортди. Икболи қуёши завол чегарасига етган экан, бу юришда ҳам бахти чопмай, ҳеч бир иш қила олмагач. 916 йилнинг шабон ойи ўрталари¹³⁶да ўзбек аскарларидан кўпи от ва қурол-яроқларини фано елига совуриб. пиёда юрган кўйи доруссалтана Хиротга келдилар. Хон шу келишда бир неча кун Жаҳоноро боғида йўл азоби чарчокларини чиқаргач, ер юзи шоҳи Исмоил сафавийнинг кутлуғ туғлари Ироқ ва Озарбайжондан Хуросон томонга келаётгани хабарини эшитди. Ноилож ҳайрон ва кўнгли паришон ҳолда шошилинч қаноти билан Марви Шоҳижаҳонга қараб қочди ва ул вилоят худудида шоҳлик давлатининг қувват сарпанжаси ҳаёти ипини узди. Келажак воқеалар баёни асносида бу ҳикоят ҳолагининг тўла шарҳи ёзув сифатини топажак ва анбар тароватли қалам ҳаракатининг нури бу баён тафсили устига ёгилажак.

Рубоий:

Тавфиқи илахий агарам бор шавад,
Алгофи шаҳаншаҳий мададкор шавад.

Шарҳи суҳане ки гашт мужмал мазкур,
Аз рашҳаи килки ман намудор шавад.

Мазмуни:

Илоҳий тавфиқ агар менга юз кўрсатса,
Шаҳаншоҳлик лутфи мададкорим бўлса.
Қисқача зикр этилган сўзнинг шарҳи,
Қатамим томчисидан намоён бўлажак.

¹³⁶ 916 йил шабон ойи ўрталари – 1510 йил 18 ноябрь.

Энди эзгу ракамли қаламнинг ҳокони мансур Мирзо Султон Ҳусайннинг ўғиллари аҳволини баён доирасига киритиш вақти етди, шундан сўнг барча химмат ва ҳамма ҳаракатини бу жилднинг тўртинчи жузвини ёзишга сарфлайди.

МАҒФИРАТЛИ ҲОҚОНИ МАНСУР САЛТАНАТ ШАРАФИ АБУЛҒОЗИ СУЛТОН ҲУСАЙН МИРЗОНИНГ МАЖИД ЎҒИЛЛАРИ АҲВОЛИ ЗИКРИ

Қалам булути томчилари ва мактов ракамли бармоқлар ҳаракати туфайли илгарирок маълум бўлдики, ҳокони мансур йўналиш байроғини охираат олами сари кўтаргач, ўзидан етти нафар яхши юлдузли ўғил ёдгор қолдирганди. Шулардан Абулмуҳсин Мирзо, Муҳаммад Муҳсин Мирзо ва Муҳаммад Қосим Мирзо муқаддас Машҳадда шаҳидлик шарбатини татидилар.

Абулмуҳсин Мирзодан уч яшарлик Султон Муҳаммад Бойқаро отлиғ бир ўғил қолди ва ул шоҳзодани отаси воқеаси кунни мулозимлардан бир нечтаси Бовард ва Нисо томонга қочириб юбордилар. Афтидан бир неча йилдан сўнг яшаб турган ўша юртда табиий ажали билан жаҳондан ўтган.

Юқорида айтганимиздек, Абулмансур Музаффар Ҳусайн Кўрагон Астрободда ўлди ва унинг Меҳрангиз бекам исмли битта қизи бор эди. Муҳаммадхон Шайбоний Ҳиротни фатҳ қилган айёмда Меҳрангиз бекам Убайдуллоҳ Султоннинг никоҳига киритилди ва бирикки йил у билан яшаб, эр-хотин ўртасида ажралиш рўй бергач, бекам Хуросонга келди. Ҳозирги ҳижрий

929 йил¹³⁷да ул мастура бирор эрнинг амру наҳий¹³⁸си остида бўлмаган ҳолда Ирок¹³⁹ шаҳарларидан бирида умр кечирмоқда.

Фаридун Ҳусайн Мирзо Домғон қалъасидан ташкари чиккач, Яка туркманлари орасига кетди. Муҳаммадхон Шайбоний Дашти кипчок қабилалари устига лашкар тортиб кетган ўша 915 йилнинг боши¹⁴⁰да эса, у оз сонли кўшин тўплаб, Хуросон шаҳар ва туманларини иликлаб, Калот қалъасини кўлга киритди. Марви Шоҳижаҳон ҳокими Қанбарбий бу хабарни эшитгач, ўзбек кўшинидан бир тўдаси билан Фаридун Ҳусайн Мирзо ўтирган Калот устига юрди. Шоҳзода ўз ёнидаги ёрдамчи ва тарафдор шаҳарликлар сони озлигидан қалъани мудофаа қилишга кучи етмай, Қанбарбий ғалабага эришди. Фаридун Ҳусайн Мирзо эса ўзбеклар кўлига тушди ва бако кўч-кўлонини фано елига совурди.

Ибн Ҳусайн Мирзо бир неча йил шоҳликнинг мақсади ҳосил наввоби Исмоил сафавий давлати байроғи остида ғоят фароғатда яшади ва 919 йил¹⁴¹и Кошон шаҳрида туйкус ўлим сабабли юзини охират оламига қаратди.

Султон Бадиуззамон Мирзо уч-тўрт ой ер юзи шоҳи Исмоил сафавийнинг ўрдусида вақтини хуш ўтказгач, буйрукка биноан Рай мамлакатига бориб

¹³⁷ 929 йил – 1522 йил 20 ноябрь – 1523 йил 9 ноябрь.

¹³⁸ *Амру наҳий* – руҳсат ёки таъқиқ; бу ерда бировнинг қўл ости (никоҳи)да бўлмаслик кўзда тутилмоқда.

¹³⁹ *Ирок (Ироқи ажам)* – бу ерда Эроннинг Озарбайжон минтақаси кўзда тутилмоқда.

¹⁴⁰ 915 йил боши – 1509 йил 21 апрель.

¹⁴¹ 919 йил – 1513 йил 9 март – 1514 йил 25 февраль.

яшай бошлади. Ўшанда Султон Боязид барлос ва Шайх Абуллоҳ баковулнинг зулмлари роса жонидан ўтгани сабабли Мирзо ул шаҳар доруғаси бўлмиш Пир Аҳмад варсокни ул икки азизни ўлдиришга ундади. Сўнг байроғи остида йиғилган озгина қўшин билан Астро-бод томонга йўналди. Журжон ҳокими Хожа Аҳмад қўнқирот уларга қарши уруш учун олдларига чиқиб, икки ўртада жуда қаттиқ бир жанг рўй берди. Бадиуззамон Мирзо олдидаги одамлар ичида энг суюклиси ҳамда сурат ва сийрат яхшилиги, таъб соғломлиги-ю зеҳн ўткирлиги билан ўзига ўхшаш хизматчи ва яқин кишилардан тўла устунликка эга бўлмиш Муҳаммад Қули ўша жангда шаҳидлик шарбатини ичди. Ниҳоят Бадиуззамон Мирзо лашкари енгилиб, ул олампаҳо султон эса хос кишиларидан бир тўпи билан жанг майдонидан қутулиб чиқди ва Ҳиндистон вилоятлари сари йўналиб. Ача ва Тахтага ошиқди. Ул мамлакат ҳокими онҳазратни кутиб олди ва иззат-икром расмларини адо этиб, ўз ҳолига яраша пешкаш ва совринлар юборди. Султон Бадиуззамон Мирзо бир йилдан зиёдроқ Синд халқи орасида яшаб, кейин яна бир бор шоҳликнинг олампаҳо даргоҳи эгаси Шоҳ Исмоил хизматининг эҳромини боғлади ва 919 йил¹⁴²да Хуросонда малойик ошиёнли даргоҳга етишиб, шоҳнинг илтифот кўзи назарига илинди ва олам кезар ўрду билан бирга Озарбайжонга кетди. У ерга етиб боргач, мулозимат ишидан истеъфо сўради ва шоҳ ул ҳазратнинг илтимосини ижобат иззати билан рўёбга чиқариб, Бадиуззамон Мирзонинг Шунбғозон мавзесида истиқомат қилиши

¹⁴² 919 йил – 1513 йил 9 март – 1514 йил 25 февраль.

ва Табриз мулки девонидан ҳар куни султоннинг тирикчилиги учун ёрдам пули ўрнида минг динар етказиб турилиши тайинланди. Рум подшоси Султон Салим молик ул-мулук ва вожиб ут-таъзим тақдири талабига биноан Табриз устига бостириб келиб, ул шаҳарни вақтинча эгаллаган 920 йилнинг ражаб оёи¹⁴³да Мирзо Бадиуззамонга иззаг-икром кўрсатиб, ўзи билан бирга Истанбулга олиб кетди. Султон Бадиуззамон Мирзо ул мамлакатда уч-тўрт ой яшагач, вабо касалига чалинди ва «бирон жон каерда ўлишини ҳам била олмас»¹⁴⁴ ояти каримаси мазмуни ул икбол осмони куёши васфи холига мос келди. Тақдир этилган умри вақти тугаб битгач «эй тинчиган жон, қайт»¹⁴⁵ чақиригини лаббайка сўзи билан эшитиб, минг бир хасрат билан оламдан ўтди.

Рубоий:

Абдал набувад давлати дунё жовид,
Зинҳор вафо мадор аз даҳри умид.
Анвори камолат расад охир ба завол,
Ҳар чанд бар авжи мулк боши хуршид.

Мазмуни:

Мангу бўлмас дунё давлати абад,
Умид оламидан ҳеч вафо кутма.
Камолинг нури ажийри етар заволга,
Мулк авжида куёш бўлсанг-да.

¹⁴³ 920 йил ражаб оёи – 1514 йил 22 август – 20 сентябрь.

¹⁴⁴ Куръони карим, Лукмон (31) сураси, 34-оятдан.

¹⁴⁵ Куръони карим, Фажр (89) сураси, 27-28-оятдан.

Яна:

Хуршиди ҳаёт кай бувад поянда,
Доим набувад нури бақо тобанда.
Чи шах, чи гадо, чи хожаву чи банда,
Бошад ҳамаро пейки ажал оянда.

Мазмуни:

Ҳаёт қуёши қачон барқарор турибди,
Бақо нури ҳамиша ҳам ялтираб турмас.
Шоҳми, гадоми, хўжайинми ё кулми,
Барчасига ажал жарчиси келар келажакда.

«Аллоҳдан бошқа барча нарса ҳалок бўлғуси ва Аллоҳга қайтғувчидир»¹⁴⁶.

Султон Бадиуззамон Мирзо бу ўткинчи оламдан этак силжитиб кетгач, ундан бир ўғил ёдгор қолди ва бу ўғил катта шонли султон Мирзо Муҳаммад Замон бўлиб, у ўша Домғон қалъасидан ташқари чиқиб, Шайбонийхоннинг муруввати орқасида шоҳ Исмоилнинг олампаноҳ даргоҳига ошиққан замондан буён 920 йилга қадар ўша жаннатнинг Сидра дарахти мартабали шоҳлик бўсағаси хизматида яшади ва кундан-кун яна ҳам кўпроқ илтифот ва иноятга эришиб, аммо мазкур санада шоҳнинг қутлуг келажакли истиқлол байроқлари Табриздан чиқиб, Султон Салим бостириб келётган томон кўзгалган вақтда, Муҳаммад Замон Мирзо бир тўда бузғунчи одамлар иғвосига учиб, бу юришдан бўйин товлади ва юзини Астробод сари қаратди. Ҳазоржариб худудига етгач эса, ул вилоят ҳокими амир Камолиддин Ҳусайн олдига чо-

¹⁴⁶ Қуръони карим, Қасас (28) сураси, 88-оятдан.

пар юборди ва уни итоату бўйсунушга чакирди. Амир Хусайн ота-боболари ҳаққида теуурийлар хонадони султонлари кўрсатиб келган яхшиликлар ҳурмати юзасидан махдумзода¹⁴⁷нинг бу фармонини бажариб. минг нафар отлик билан хизмат сари ошиқди ва тортиклар ўтқариб, олий мавқаб мулозиматида оти жиловини Журжон томонга бурди. Бу хабар ўз акаси Халафбек томонидан Астробод ҳокими этиб қўйилган Пирғайб Бектош кулоғига етишгач, кўрқиб қочиб кетди. Ноилож Журжоннинг ашроф ва аъённи шохзодани кутиб олиб, ниёз ва нисор шартларини бажо келтирдилар. Мирзо Муҳаммад Замон мақсади ҳосил ва бахтиёр ҳолда Астрободга кириб, ул шаҳарнинг калонтарларини турли лутф ва эҳсонлар билан сийлади. Жумладан жаноб султоний сайф ул-аномий хожа Музаффар битикчи¹⁴⁸нинг энг катта акаси хожа Гиёсиддин Али битикчига девон ишлари мансабини иноят қилди ва ул жанобнинг яхтли юлдузли ўғли Ибн Яминбекни парвоначи қилди. Ул шаҳар доруғалиги ишларининг ихтиёр жиловини Оқо Мир Кафшгарнинг қўлига тутқазди. Сўнг итоат ва

¹⁴⁷ Махдумзода (аслида: махзумзода) – Хондамир ўз хўжайини Бадигузамон Мирзонинг ўғли бўлгани учун Муҳаммад Замон Мирзони шундай атаган. Махзум – хўжайин.

¹⁴⁸ Хожа Музаффар битикчи – илгарироқ Шайбонийхон хизматида вазир бўлган бу сайид шох Исмоил Хуросонга бостириб келган 1510 йил кузида хали ўзбеклар хони ҳалок бўлмасдан бурун шох хизматига киради ва кўп йиллар Хуросон ва Мозандарон ўлкасининг божу хирожини ундирувчи молия вазири сифатида фаолият кўрсатади. Афтидан, Хуросондаги бош вазир Ҳабибуллоҳ Соважий қўлида ишлаган Музаффар битикчи ҳам Хондамирга моддий ёрдамлар берган. Муаллиф шу сабабли бу сайидни “султонлик кишиси ва “жаннат қилич остидадир” ҳикматиға ишора тарзда “кишилар қиличи” сифати билан тилга олган.

бўйсунуш даъватини етказиш учун *Сойинхон улуси*¹⁴⁹ ва *Каро[йит]* эли катталари олдига элчилар жўнатди. Ул халк ҳам игоат ва фармонбардорлик тариқини ихтиёр этиб, бу улус ва элнинг бир гуруҳ амирлари мулозиматга ошиқдилар ва лойиқ пешкашлар тортик қилиб, июнат ва илтифот топдилар. Шу каби Журжоннинг дярлик барча таниқли ва оддий кишилари ул шахриёрлик буржининг дуру гавҳарига хизмат этиш занжирини ўз бўйинларига ташладилар. Бироқ жаноб султоний сайф ил-аномий хожа Музаффар битикчининг яна бир акаси хожа Низомиддин Маҳмуд ва унинг азиз ўғли амир Муҳаммад Музаффар мустаҳкам кўрғонларни беркитиб ўтириб, итсат йўлини танламадилар.

Хуллас, Муҳаммад Замон Мирзо бор-йўғи шу фатх билан ўзини мустақил подшоҳ тасаввур қилиб, юзини айшу ишрат ва ўйин-кулгу палосини ёйиш сари қаратди ва икки-уч ой давомида ҳар тонг унинг ишрат дастгоҳли саройида аччик шароб жоми худди офтоб соғари фалак базмида айлангани каби давра бўйлаб кезар эди. Ул хўжаста фаржом шоҳзода ҳар окшом гуландом соқийлардан узлуксиз кадаҳ талаб қилиб, коса тагида бир томчи қолдирмай сипкорарди.

Бу воқеалар бўлиб ўтаётган маҳалда жаноб султоний сайф ул-аномий Музаффар битикчи Хуросондан шоҳ олдига Озарбайжонга кетиб бораркан Калидар манзилида Муҳаммад Замон Мирзонинг Астрободни босиб олганини эшитди ва ўша ердан Исфаройин томонга ошиқиб, ул шаҳар ҳокими бўлмиш Барун сул-

¹⁴⁹ Сойинхон («бахтли хон», Ботухоннинг лақаби) улуси – ҳозирги Туркменистоннинг Туркманбоши мавзесидан то Эроннинг Астробод шаҳригача бўлган Каспий бўйи худудида яшовчи халқлар ўша вақтда шундай аталган.

тонни ўзига кўшиб олди. Юкадинбек ҳам орқадан етиб келди. Булар ўз йўлида давом этиб, аммо Султон Салимнинг Табриз устига бостириб келгани сабабига кўра халқ орасида ҳар хил миш-мишлар кўпайганидан, жаноб султоний сайф ул-аномий Музаффар битикчи ва бошқа амирлар секин-аста юриб кетмоқда эдилар. Хўршор кишлогига етишгач. Қаро Увайс кўрчи шоҳнинг олампазоҳ даргоҳидан келиб, ашрафи аъло зотининг соғ-саломат экани, Султон Салимнинг эса орқага қайтиб кетгани хабарини келтирди ва шоҳнинг жаноб сайф ул-аномий Музаффар битикчининг атокли номига ёзилган «Журжон мулкани Мирзо Муҳаммад Замон кўлидан қайтириб олиш» борасидаги ҳуמוюн фармони кўрсатди. Шунга кўра амирлар хурсанду шод бўлишиб, камбағалларга садақа ва назрлар беришга тушдилар. Сўнг Астробод сари юришга отланиб, йўналиш туғларини Бастом томонга кўтардилар. Йўл асносида Бастом доруғасининг чопари келиб, хожа Мир Кафшгарнинг кесилган бошини келтирди. Бу воқеанинг тафсили шуким, хожа Мир Кафшгар Мирзо Муҳаммад Замон фармони кўра Журжон кўшинидан бир тўдаси билан Бастом устига боскин-чопкин учун келган бўлиб, ул вилоят кишлокларидан бир нечасига доруғалик қилиб ўтирган Муҳаммад Оқо бир нечта жасур одамлар билан биргаликда улар йўлини тўсиб чиқади ва ҳамла ели билан уруш оловини аланга олдириб, шоҳлик давлати қуввати шарофатидан хожа Мир Кафшгар шу жангда улдирилади. Муҳаммад Оқо Мир эса унинг бошини жаноб султоний Музаффар битикчи ва амирлар олдига юборади ва бу ишни яхшиликка йўйиб, Астробод довони оғзига кирадилар.

Хожа Мирнинг ўлдирилгани хабари унинг укаси Оқо Мир кулоғига етишгач, ўта изтироб ва аламли ҳолда Муҳаммад Замон Мирзо олдига бориб, бўлиб ўтган воқеани арзга етказди ва шоҳзоданинг сайф ил-аномий Хожа Музаффар битикчининг акаси Хожа Ғиёсиддин Али ва унинг ўғли Ибни Яминбекни талатиб, ўзларини ҳибсга олишга қайради. Амир Хусайн Ҳазоржарибий ҳам сабабга мадад бўлиб, ул икки олий шаънли хожани мусодара ва маҳбус қилдилар, сўнг уруш куни шаҳидлик шарбатини ичирдилар.

Алқисса, Муҳаммад Замон Мирзо Хуросон амирлари яқинлашиб келгач, амир Хусайн Ҳазоржарибий ҳамда *Соғинхон улуси* ва *Каро[йит]* эли сардорлари билан бирга Астрободдан ташқари чикди. Шу аснода хожа Низомиддин Маҳмуд, амир Муҳаммад Музаффар ён-атрофдаги тобе аҳоли ҳамда Мирзо Али Фандараский икки юз киши ва саййид Фахриддин Каюсарий ва Султон Қабул ўғли *Соғинхон улусидан* бир гуруҳ кишилар билан Султон жанобларига қўшилдилар ва жума куни намозгар чоғи 920 йил рамазон ойининг ўн бешинчиси¹⁵⁰да Астрободгача тахминан саккиз фарсах масофа ердаги Оқ Машҳад ҳудудида тарафларнинг тўкнаши рўй берди. Ҳар икки кўшиннинг манкилой қисми бир-бири устига ташланиб, ҳар икки тарафдан икки-уч киши ўлдирилди. Жаҳонни кезувчи қуёш ботиши сабабли зулмат ниқоби инсоний кўриш кучи олдини тўсгани учун ҳар иккала томон ҳам ўз лашкаргоҳига қайтиб келиб, ул тунни ўткардилар. Шанба куни тонгида тагин жанг сафларини тузатиб, ҳимматни бир-

¹⁵⁰ 920 йил 15 рамазон – 1514 йил 5 ноябрь.

бирини фоний қилиб, йўқлик оламига жўнатиш сари қаратдилар. Ямоний қиличлар¹⁴¹ паҳлавонлик маслағи солиқлар кўлида бош кесишни бошлади ва Хаттий найзалар¹⁵² фано хатини кекса-ю ёшнинг умри саҳифасига битиб, гили бурролик шартини бажо келтирди. Ўлим аломатли ўқ товуши ажал паёмини катта-ю кичикнинг хуш кўлига етказди. Қон оқизувчи шамшир жанг майдони кенглигини лоззорнинг рашк ва ғайирлиги келадиган жойга айлантирди. Ниҳоят, шоҳлик давлатининг қудратидан, балки илохий лутф ва иноят туфайли фатху зафар келини жаноб сайф ул-аномий кўзи ўнгида намоён булди, Муҳаммад Замон Мирзонинг иши эса қайғули якун топиб, қудратли маликнинг тақдир кўли унинг йиғини палосини йиғиштирди. Амир Хусайн Ҳазоржарибий ўз ватанига қочиб кетиб, Муҳаммад Замон Мирзо Сойинхон халқи орасига кетди. Жаноб сайф ул-аномий ўзининг Музаффар исмига мос равишда музаффар ва мансур Астробод сари ошиқиб, ўша ерда бир неча кун йўл азоби чарчокларини ёзди. Олий зотли динпаноҳ шоҳ фармонига биноан Астробод шаҳрига ҳоким этиб тайинланган Ғавс Султон Нишобурдан Журжонга келди ва жаноб сайф ул-аномий билан бирга Муҳаммад Замон Мирзони йўқотиш қасдига бел боғлади. Тонг пайти шоҳзода амирлар яқинлашиб келганидан хабар топиб, у ердан Карозли манзиллари сари ошиқди. Бир-икки ой мазкур халқ орасида юраркан, ўша аснода илгари Султон Бадиуззамон Мирзо-

¹⁵¹ *Ямоний қиличлар* – Яман ўлкаси пулатидан ишланган қиличлар сифатига қиёслов.

¹⁵² *Хаттий* – Арабистондаги Хатт ўлкасида ишланган найзалар сифатига қиёслов.

нинг амирлари каторида турган амир Ўрдушоҳ бин амир Султон Муҳаммад бин Ўрдушоҳнинг Хуросонда бош кўтариб чиққани ва Фаржистоннинг тоғлик ерларини эгаллаганини эшитди. Шунингдек, «Хуросон ва Журжон амирлари бажарилиши шарт фармонга биноан ўша томонга кетишибди» деган хабар ҳам тарқалди. Шу бўйича, Мирзо Муҳаммад Замон Обиварднинг чўл-сахро йўлидан Фаржистон томонга йўналди ва ул чексиз масофани озгина вақтда босиб ўтиб, мазкур вилоят таркибига кирувчи Ўлум тепалигига етишгач, ўша вақтда Кухизоғда сокин турган Ўрдушоҳ махдумзоданинг мавкабини ихлос ва ниёз қадами билан кутиб олди ва салтанат асбобидан нимага саховат кўли етса, ўшани тортик қилди.

Ўша вақтлари, агар сабабини ёзсак, анча чўзилиб кетадиган сабаблардан бири рўй бериб, ушбу саҳифалар қораловчиси Фаржистон вилояти қишлоқларидан бири бўлмиш ва Кухизоғга уланувчи Пашт қишлоғида ватан тутган бўлиб, Мирзо Муҳаммад Замон келганидан хабар топгач, ҳокони мансур ва Султон Бадиуззамон Мирзодан кўрган яхшилик ва иноятлари ҳаққи хурмати тақозосича ўзини бир зарра мисол ул офтоб аломатли назарга етказишга қарор қилди. Файзли палос юзини ўпиш шарафига мушарраф бўлгач, унинг давлат ва умри дуосини адо этдим. Ул ҳазрат ҳам бу маврусий бандасига кўп лутф ва марҳаматлар кўргузиб, шундай деди: – Ота-бобомизга содиқ хизмат қилиб келганингиз каби бундан буёғига бизга ҳам шундай хизмат қилмоғингиз керак ва ҳар қандай ҳолатда ҳам биздан ажраш ва ташлаб кетиш фикрини раво кўрмаслигингиз лозим.

Ушбу сатрлар муаллифи канчалик ўринли узрларга ёпишмасин ва хизмат маشاққатини бўйнига олишдан истеъфо изламасин, фойдаси бўлмади. Махдумзода от ва олтин инъом қилиб, амир Ўрдушоҳ эса бошқа сафар анжомини саранжомлаб берди.

Амир Ўрдушоҳ Муҳаммад Замон Мирзо келиши билан катта ёрдамни қўлга киритгач, ўша пайтлари Хуросон волийси бўлиб ўтирган жаноб ҳукумат паноҳли Зайналхонга қарши чиқиш шиорини изҳор қилиб, Ҳиротруд ва Шоклонга қарашли бир нечта қасаба ва қишлоқларни боскин-чопкин қилиб талади. Сўнг Ҳирот қавмлари ва *нақудар* қабилалари устига қўшин тортиб, куп йилки ва қуй улжа олди. У ердан Ғурга бориб, ул тоғликнинг ҳокимлари амир Дарвиш ва амир Фахриддиндан, дўк-пўписа-ю яхши-ёмон гапларни ўртага солиб, тез юрар отлар ва юк ташувчи туялар ҳамда нафис буюмлар олди ва ул сафардан Фаридун тожли махдумзода узангисига ўта қувват ва шавкат билан қайтди. Мирзо бир неча кун Чақчаронда истикомат кўчини тўшади.

Ўша аснода Балхда Шоҳ Исмоил номидан ҳукумат юргизиб ўтирган ҳазрат мамлакатпаноҳ Дев Султоннинг ул шаҳарни Муҳаммад Баҳорлуга топшириб, ўзи эса олампаноҳ шоҳ даргоҳига кетгани хабари тарқалди. Шунга кўра, Муҳаммад Замон Мирзо ва амир Ўрдушоҳ бошига Балхни қўлга киригиш хаёли тушиб, 921 йил рамазон ойи¹⁵³да Чақчарондан чексиз сонли қўшин билан Сон ва Чахоряк сари йўлга тушдилар. Мазкур ойнинг охирларида Бод қишлоғига етишиб, шу мавзуда Фитр ҳайитининг қоида ва расмларини адо этишга

¹⁵³ 921 йил рамазон ойи – 1515 йил 9 октябрь – 7 ноябрь.

киришдилар. У ердан эса мазкур вилоят худудига кириб, кишлов учун жойлашдилар. Ўша кишда Дарасуф мулки ҳокими Абдулали ва Балхоб ҳокимининг укаси Нажмиддин махдумзоданинг салтанатмаоб даргоҳига келиб, лойиқ тортиқлар ўткардилар. Балх ҳокимлигига карашли ён-атроф аймақлари батамом итоат арконини бўйнига солиб, султоннинг олий ўрдусига кўшилдилар. Қиш фасли ниҳоясига етиб, кўкариш қуввати майса ва райҳонлар кўшинини дала-дашт ва боғ-бўстонлар устига тортгач ва тонгги шабада ғунча қалъасини очиш учун болта ўқталган ва гул султони зумрад тахт устида манзил тутиб, ҳаво мўътадиллиги учун буйрук берган чоғда Муҳаммад Замон Мирзо ва амир Ўрдушоҳ Балх шахрини эгаллаш юришига қарор қилиб, Даражазни фатҳ аломатли байроқ маркази қилдилар ва ул вилоятнинг айрим калонтарлари Муҳаммад Баҳорлудан юз ўгириб ва олий ўрдуга келиб, дуо айтиб ва ҳамду сано ўқиган кўйи хизмат ишига киришдилар.

Шу аснода Балх ҳукумати девони вазири ва қалъанинг Шоҳ Ҳусайн буржи ишлари зиммасида бўлган Хожа Жалолиддин Миракий Муҳаммад Баҳорлудан ҳадиксираб, махдумзода олдига чопар юборди ва у орқали «агар фалон кечаси олий мавқаб қалъа хандақи четига келса, камина шаҳарни осон эгаллашингиз учун Шоҳ Ҳусайн буржини олий мақом султонга топшираман» дея айттирди. Шунга биноан Муҳаммад Замон Мирзо ва амир Ўрдушоҳ келишилган ўша 922 йил рабиулаввал ойининг олтинчиси¹⁵⁴да чоршанба кечаси Балх қалъаси ёнига бордилар. Ваҳолонки,

¹⁵⁴ 922 йил 6 рабиулаввал – 1516 йил 11 апрель.

Ўтган куннинг намозгар пайти амир Муҳаммад Баҳорлу мазкур махфий келишувдан хабар топиб, Хожа Миракий ва унинг якин одамларини тутмоқчи бўлганида, Хожа Миракий ўз ўғиллари ва мулозимлари билан бирга мазкур бурждан ўзларини ташлаб кочишга улгурган кўйи ўрду тарафга юргандилар. Қисқаси, ул жамоат Балх ташқарисида олий мавкабга кўшилиб, бўлиб ўтган воқеани гапириб бердилар, Муҳаммад Замон Мирзо эса ноилож камал ва ҳужум ишларини бошлади.

Қамал давом этиб, даладаги ҳосил пишиб, уни ўриб ва йиғиб олиш вақти етган даврда, шаҳар ичида қолган катта ер эгалари ва шаҳарга якин қишлоқлар қалонтарлари «энди лашқар аҳли ғалла далаларимизда отларини ўтлатишади» деган гумонда амир Муҳаммад Баҳорлуга қарши равишда яна бир вазирлик мансабидаги хожа Носириддин Ҳайдар Али қарчақ билан тил бириктирдилар ва Муҳаммад Замон Мирзо ва амир Ўрдушоҳ қалъанинг Уккоша дарвозаси яқинидаги Милкат Оғо иморатига ҳамла уюштириб, кўшинни олдинга юборган рабиулохир ойнинг учинчиси¹⁵⁵ да шанба куни мазкур дарвозани очдилар ва маҳдумзода Ўрдушоҳга жилводош ҳолда Балхга кириб, амир Муҳаммад Баҳорлу эса арқда беркинди ва мазкур ойнинг бешинчиси¹⁵⁶ да чаҳоршанба куни аҳду паймон билан ташқари чиқди ва пешкаш ўтқариб, мулозим бўлди.

Шу фатҳ воқеаси вақти Шибирғон ҳокими амир Жон Муҳаммад қулунжок ул вилоятнинг арбоб ва қалонтарлари билан бирга маҳдумзоданинг иқбол ошиёنли даргоҳига ошиқиб, Шибирғон қалъаси қалитла-

¹⁵⁵ 922 йил 3 рабиулохир – 1516 йил 6 май.

¹⁵⁶ 922 йил 5 рабиулохир – 1516 йил 8 май.

рини олий мақомли мавқаб эгаси кўлига топширдилар ва муносиб пешкашлар тортиқ қилиб, олий даргоҳнинг бошқа бандалари қаторидан жой олдилар.

Муҳаммад Замон Мирзо ва амир Ўрдушоҳ икки ярим ой мобайнида Балхда туриб, деҳқонларнинг бор маҳсулот ва ғаллалари шаҳар ичига киргунча халқ билан чиройли ҳамкорликни амалга оширдилар. Сўнгра амир Ўрдушоҳ қуббатилислом Балх ҳукумати тизгинини ўз уқаси Қавомбекнинг кифоятли кафтига тутқазди, Шибирғон вилоятини эса дарубаст йўсини билан ўз жияни Аминбекка иноят қилиб, Сон ва Чаҳоряк доруғалигини ҳам унга берди. Бироқ бу иш махдумзоданинг мунаввар кўнглига оғир ботди. Чунки ул ҳазратнинг муддаосига кўра Балх олий девонга тааллуқ топиши лозим эди, Шибирғон эса хос амирлардан бирига берилиши керак эди.

Алқисса, амир Ўрдушоҳ Балх ва Шибирғон истехкомидан хотиржам бўлгач, Мирзо Муҳаммад Замонни ўзига нисбатан кўнглини совутган ҳолда Балхдан эргаштириб чиқди ва Макруми худудида юрган *тулкичи* халқи ичига ошиқди ва ул жамоатдан кўп миқдорда от ва кўй олиб, уларнинг калонтарларини ёнига солиб, Яккаўланг халқи устига босқин-чопқин уюштирди ва у ердаги айрим аҳолини ғораг қилиб, оти жilовини Сон ва Чаҳоряк тарафга бурди ва ул вилоят молини хатлаб, Фаржистон томонга юзланди. Бу ҳолатлар асносида ул амир жанобларидан яна бошқа бир нечта ишлар юз бериб, махдумзоданинг кўнгли оғриши ортишига сабаб бўлди. Ахийри ўзича «имкони топилганда ўзимга иттифоқдош жасур кишилардан бир нечтаси билан бирга бундан ажраб чиқаман» деган қарорга

келди. Чахоряк кишлоғида амир Ўрдушоҳ мавлоно Мақбулнинг Астроб мавзеси калонтари ва жуда бой киши бўлмиш отаси вафот этганини эшитиб, қонидаги тамагирлик кучи жўшди ва ўзининг ўттиз-қирқ хослар билан ҳол-аҳвол сўрагани кетди. Муҳаммад Замон Мирзо фурсатни ғанимат билиб, Жадий¹⁵⁷нинг биринчи қунига тўғри келувчи мазкур йил зулкаъда ойининг ўн тўртинчиси¹⁵⁸да чоштгоҳ маҳали хосларидан ўттиз киши билан шикор баҳонасида ўрдудан отланиб, Ҳазам ва Сорбоғ томонга кетди. Хуфтон намози чоғи амир Ўрдушоҳ Астробдан қайтиб келиб, Мирзо Муҳаммад Замоннинг айрилиб чиқиб кетганидан хабар топгач, бағоят ғамгин ва хафа бўлди. Кетини узмай, махдумзода олдиға элчи ва хатлар юбориб, бундан кейин иноят йўлидан қадам босажаги, ҳеч бир камчиликсиз Мирзога хизмат қилажагини айтиб, келиб қўшилишини ўтиниб илтимос қилди. Аммо унинг бу илтимослари мақбул бўлмади, балки кимни элчиликка юборса, улар ҳам амир ҳузурига қайтиб келишмади. Сардорлар ва лашкар аҳли ҳам ҳар кечаси тўп-тўп ҳолда Ўрдушоҳнинг умид ўрдусидан қочиб, Муҳаммад Замон Мирзо даргоҳига борар эдилар. Шу зайл галаба аломагли байроқ остида катта бир жамоат йиғилди, Мирзо эса амир Ўрдушоҳни йўқотувчи бўлиб, Ҳазам ва Сорбоғдан йўналиш жиловини Сон ва Чахоряк тарафга бурди. Даражаз мавзесига етгач, Кароёғочда турган амир Ўрдушоҳ ул ҳазратнинг юриш билан келаётганидан хабар топди ва изтироб-

¹⁵⁷ Жадий — хижрий шамсийнинг ўнинчи ойи номи, декабрь — январь оралиғига тўғри келади.

¹⁵⁸ 922 йил 14 зулкаъда — 1516 йил 10 декабрь.

га тушган кўйи Курбон хайити куни уғруқ, яъни оила ва бола-чакасини Фаржистон томонга жўнатди. Сўнг ўзи ҳам эртаси тонгда ўша ёкка кетишга қарор қилди. Аммо ўша оқшомиси ёнидаги Гончи мўғули амирларининг ҳаммаси ва *Али донишмандий* эли кочиб, Муҳаммад Замон Мирзонинг истикболи сари кетдилар. Амир Ўрдушоҳ офтоб Жаддий буржининг охирида бўлган Курбон хайитининг иккинчи тонги ва булут кўзи ғамзадалар каби сон-саноксиз ёш томчиларини тўкаётган маҳал Қароёғочдан кўчиб, йўлга тушди. Амир Али *жалойир* ва Дўст Калкад ҳам ундан ажралиб, юзни маҳдумзода давлати сари қаратдилар. Амир Ўрдушоҳ Оқмасжиддан ўтиб, шу манзил билан Жазравон ўртасида восита бўлмиш тоғ сўкмоғига кирди. Тўсатдан Муҳаммад Замон Мирзо юборган илғор амирлари амир Муҳаммад Жаъфар барлос, амир Жаъфар Али қарокўз, Ҳаронкули, Шоҳ Ҳусайн Ёракий мирохур, Шоҳ Мазид кўкалтош, Маҳмуд эшикоғоси орқадан етиб келдилар ва амир Ўрдушоҳ давлатининг устунларидан Шоҳ Муҳаммад Бирка ҳам улар билан иттифокдош бўлиб, қилич сармаган кўйи Ўрдушоҳ томон отилдилар. У эса Ҳайдар тархон ва Юсуф тархон каби ўз яқинларидан етти киши билан бирга Шибиргон тарафга кочиб қолди. Ёнидаги бошқа лашкар ва уруғ-аймоқ аҳли мол ва буюмлари билан бирга Муҳаммад Замон Мирзонинг амирлари кўлига тушдилар.

Муҳаммад Замон Мирзо ўша куннинг намозгаридан мазкур тоғ дарасига етиб бориб, кечаси шу ерда тўхтади. Эртасига эса Оқмасжидга қайтиб, мавкаб одамлари ва кўшин хизматчиларини ўз лутфу иноятдан умидвор қилган кўйи амир Ўрдушоҳ ва унга тобе-

лар молидан канчаси кўлга тушган бўлса, ҳаммасини амирлар ва лашкар аҳлига тақсимлаб бериб, ғалабага ёр байроқни Сон ва Чаҳоряк сари ҳилпиратди.

Қароғоч манзилида амир Ўрдушоҳнинг Шибирғондан туғри Балхга қараб кетгани хабари келди. Махдумзода амирлар билан кенгашиб, Ўрдушоҳ билан ярашишга қарор қилди ва шу иш бўйича ушбу варақлар қораловчиси, яъни каминага шошилинич тарзда куббатилислом Балхга бориш ва икки томон ўртасида кўтарилган келишмовчилик чангу ғубори ярашиш ва сулҳ суви билан бостирилиши учун бир бало килиб амир Ўрдушоҳни ул ҳазратнинг ота-боболарига тааллуқли бўлиб келган Балх мамлакатини олий мақомли даргоҳ эгаси¹⁵⁹ гасарруфига топшириб, асл юрти бўлмиш Ғаржистонга кетишга кўндиришимни буюрди ва бу борада амир Ўрдушоҳ ва укаси Қавомбек ҳамда Балхнинг улуғ ва шариф кишилари номига нишонлар каламга олиниб, бу камина буйруққа биноан ул шаҳарга ошиқди. Аммо борилгач, қанчалик насиҳат қоришикли сўзлар ва чин дўстликни англаувчи гапларни амир Ўрдушоҳ қулоғига етказиб, жанжал мақомидан воз кечиш ва Балхни ташлаб Ғаржистонга кетишга ундаб, қаттиқ ҳаракатлар қилмайин, бирон натижа чиқмади. Каминага қайтиш учун рухсат берган вақтда «агар махдумзода озгина киписи билан Балх қалъаси ташқарисига ташриф буюрса ва мен, укаларим, яқинларим жонига қасд қилмаслик ва қонларимизни тўкмасликка қасам ичиб, аҳду паймон қилсагина томонлар ўртасида сулҳ қондаси амалга ошиши мумкин, бўлмаса асло йўк!»

¹⁵⁹ Муҳаммад Замон Мирзо бин Бадруззамон Мирзо кўзда тутилмоқда.

деди. Камина Балждан маънос ва тушкун бир ҳолатда қайтиб, Сон кишлоғида маҳдумзоданинг иқбол ошиёнли даргоҳга етишдим ва нимани эшитган бўлсам, битта қолдирмай арзга етказдим. Муҳаммад Замон Мирзо эса «Балх атрофини ғалаба аломатли лашкар чодирлари тикиладиган жойга айлантирсам, ул шаҳар халқи ҳокони мансур хонадони кўрсатган адолат ва эҳсони юз хотири ва ҳаққи хурматини қилиб, шаҳар дарвозаларини очиб берадилар» деган ўйда Балх томон юрди ва бир ойча қамал қилиб ўтирди. Аммо ҳадеганда фатҳ эшиклари очилавермагач, амир Ўрдушоҳ олдиға қанчалик элчи ва хатлар юбориб, ваъда ва сўз бермак билан овора бўлмасин, булардан ҳам бирор фойда чикмади. Ўша аснода амир Ўрдушоҳ ўзининг хос хизматчилари қаторидан жой олган амир Муҳаммад Халилни Кобулға ҳазрат подшоҳ Захириддин Муҳаммад Бобур Мирзо ҳузурига юбориб, ул ҳазратнинг Балхға ташриф буюришини тилагани ва агар подшоҳ келса, қалъа ва шаҳар қалитларини унга топширажағи борасидаги гаплари аниқланди. Шу сабабли тез орада ул ҳазратнинг нусрат оятли байроғи моҳчаси етишиш нуруни бул ҳудуд узра сочажағи ҳам аён бўлиб, Муҳаммад Замон Мирзо Балх атрофидан кўзғалган кўйи Даражазға кетди. Ўша манзилда Мирзо Алибек, амир Муҳаммад Боқир бин амир Муҳаммад Бурундук барлос Бадахшон тарафдан Мирзо Муҳаммад Замон Мирзо ҳузурига келиб, давлатхоҳлик занжирини елкасига ташладилар. Мирзо Алибек яраш палосини ёзишни ўз зиммасига олди ва Муҳаммад Замон Мирзодан ружсат ҳосил қилиб, битта ўзи Балхға кетди ва амир Ўрдушоҳ билан учрашиб, унга жўяли далиллар билан «икки томон учун энг тўғри иш келишув

коидаларини мустаҳкамлаб, карама-каршилиқ иллатларини йўқотишда»лиги борасида таъкидлар қилди. Шундан сўнг «Муҳаммад Замон Мирзо ва амир Ўрдушоҳ ўзларининг озгина кишиси билан Балхнинг икки фарсахлик ерида жойлашган Тахта қишлоғида учрашадилар ва аҳду паймон шартларини ўртага ташлаб, биргаликда жиловдош бўлган кўйи Балхга борадилар-да, агар маҳдумзода кўнгли амир Ўрдушоҳни Балхда қолдиришга мойил бўлса, Балхда қолдиради, йўқса рухсат бериб, Фаржистон тарафларга жўнатади» деган тўхтамакга келинди. Мирзо Алибек қайтиб келиб, яраш хабарини етказди. Шоҳзода Даражаздан Арбўз даҳанасига ошиқди. Амир Ўрдушоҳ томонидан эса Саййид Абдуллоҳ ва Ҳайдар тархонлар маҳдумзода ҳузурига келиб, ул ҳазрат ва амирлари-ю давлати устунларига «амир Ўрдушоҳ ҳаққида ёмон ниятлар қилмаслик»ка қасам ичирдилар. Бу тарафдан Муҳаммад Замон Мирзо даргоҳининг хос кишилари каторидан жой олган Муҳаммадқули девона Балхга борди ва амир Ўрдушоҳнинг кўнглига ишонч бағишлади. Ўрдушоҳ 923 йил рабиулаввал ойи¹⁶⁰нинг бир чоршанба куниси тонгида барчаси эҳтиёткорликка риоя қилиш учун кийимлари остидан темир совутлар кийиб олган ўз хосларидан қирқ киши билан бирга Тахта қишлоғига келиб, Рустам баковулни келишилгани бўйича ул ҳазратнинг ҳам ўттиз-қирқ киши билан шу ерга келишини айттириш учун шоҳзода олдига жўнатди. Муҳаммад Замон Мирзо ўзининг минг нафарга яқин бўлган барча амирлари ва кўшини билан бирга Арбўз даҳанасидан шу манзил ва Тахта қишлоғи орасини боғловчи сахрога отланиб, у ерда лашкарни

¹⁶⁰ 923 йил рабиулаввал ойи – 1517 йил 23 февраль – 23 март.

тўхташга буюрди ва олтмиш-етмиш нафар жасур киши ҳамроҳлигида Ўрдушоҳ билан учрашиш учун кетди. Амирлар билан эса то Ўрдушоҳ ҳузуримга келгунга қадар шу мавзеда ўрнингиздан қимирламай турасизлар, учрашувга етиб келгач эса, тезликда у томон ҳаракатланасизлар, дея яширинча тарзда келишиб олди.

Махдумзода қишлоққа етиб боргач, амир Ўрдушоҳ ўжар гавсанидан ерга тушиб, уч бор тиз чўкди ва саховатли қабул шарафини топди. Сўнг «мен фармонни бажону дил ижро этувчи навкарлар жумласидан бўламан, шу сабабли даргоҳингиздан қувлаган вақтингизда бир бурчакка бориб ўтирдим, мана энди чақирган экансиз, тагин мулозиматга келдим» деган сўзларни тилидан жорий қилди. Махдумзода ҳам шунга яраша жавоб сўзларини айтиб, бир-бирига жиловдош бўлиб, отларига миндилар ва юзни шаҳар сари қаратдилар. Ўша пайтда Муҳаммад Замон Мирзонинг қолган қўшини ҳам келиб, олий мавқабга қўшилишди. Буни кўрган амир Ўрдушоҳ бундай кўпчиликдан қаттиқ кўркиб қолди ва тезда қочиб, махдумзодадан бурунрок шаҳарга кириб, қайтадан қаршилиқ йўлини тутиш ўйига тушди. Кўп ўтмай бу ўйлаган режаси ул ҳазратнинг амирлари назарида ойдинлашиб, тор ўтарлик жойга келган пайтлари амир Ўрдушоҳни тутиб, қатлга етказдилар. Ёнида келган қирқ кишидан айримлари ушланиб, бир қисми эса Балхга қочдилар ва бўлиб ўтган воқеани Қавомбекка сўзлаб бердилар. Қавомбек қалъанинг буржу борасини мустаҳкамлаб, кетма-кет равишда Кобулга элчилар юборди ва Муҳаммад Замон Мирзо даладаги ҳосилни отларига едириш имконини топмасдан

бурун олий зотли Бобур подшоҳнинг зафар кўринишли байроқлари жуда тезлик билан Балх томонга юришини сўраб, илтижо қилди.

Махдумзода Балх худудида жойлашиб, шаҳарни бир ойча қамалда тутганидан сўнг ҳазрат подшоҳ Бобур Мирзонинг Балхга келаётгани хабари тарқалди. Муҳаммад Замон Мирзо ночор Даражазга кетиб, оила-сига бориб кўшилди.

Ўша пайгда олий мартабали подшоҳ Бобур Мирзо даргоҳидан ҳукумат нишони бўйича шаҳар ва қалъа қалитлари Фақир Алибекка топширилиб, унинг олий ўрдуга кетгани ва яқинда олий зотли ҳазрат подшоҳнинг зафар қуринишли соябони ҳам етишиш соясини ул шаҳар устига ёяжаги хабари етиб келди. Шунга кўра Муҳаммад Замон Мирзо амир Муҳаммад Боқир барлосни итоат ва бўйсунуш ҳамда маврусий мулкни сўраш учун ҳазрат Заҳир ус-салтана вад-дин Бобур Мирзонинг салтанат ошиён даргоҳига юборди. Ўзи эса Сон ва Чаҳоряк йўли билан Кароёғочга йўналди. Мирзо ул манзилга етгач, хонадонининг шон ва қадами улуғлиги билан Мовароуннаҳрнинг бошқа шарифларидан кўп устунликка эга Шоҳ Мир Ҳусайн ҳазрат подшоҳ Бобур Мирзо олдидан амир Муҳаммад Боқир барлосга кўшилиб, осмон асосли даргоҳга етишди ва турли-туман лутфлар билан сийланиб, подшоҳ ҳазратларининг номасини арзга етказди. Хат мазмуни куйидагича эди: – Биз бу юришни ул азиз биродар¹⁶¹нинг давлати ўнгланиши учун амалга оширганмиз. Чунки агар юрт олувчи байроғимиз бу томонга йўналмаганда

¹⁶¹ Муҳаммад Замон Мирзо кўзда тутилмоқда.

эди, Қавомбек Мовароуннаҳр ҳокимларига итоат этиш занжирини бўйнига солиб, куббатилислом Балхни уларга топширган бўларди. Энди энг яхшиси шуким, ул биродаримиз олий кўнгил илтифоти билан дадилланган ҳолда жаҳонганоҳ даргоҳимиз сари ошиқсалар, то Балх мамлакатининг бошқарув жиловини қудрат кўлингизга топшириб, биз Кобул тарафга қайтиб кетсак.

Муҳаммад Замон Мирзо бу мактубни мутолаа қилгач ва Шох Мир Ҳусайндан дилга ёқар сўзларни эшитгач, ҳазрат подшоҳ ҳузурига бориш ўйини кўнглидан ўтказди. Аммо боришга қарор қабул қилишдан олдин ота томонидан саййид Муртазохоннинг набира¹⁶²си бўлмиш, она томондан келиб чиқиши Абулхайрхонга уланувчи ҳамда ҳазрат подшоҳ Бобур Мирзонинг эгачиси унинг никоҳида умр кечириётган жаноб сиёдатмаоб, салтанат интисоб саййид Маҳдихожа¹⁶³ Даражаз манзилида турган Бобур подшоҳ ҳазратларидан юз ўтириб, Муҳаммад Замон Мирзо олдига келди ва маҳдумзодани Бобур Мирзонинг олий ўрдусига боришдан қайтариб, бу қарорга қаршилиқ кўрсатди. Шунга биноан Муҳаммад Замон Мирзо Шох Искандар бин Шох Рустам бин Саййид Ҳамза садрни Шох Мир Ҳусайнга кўшиб салтанат ошиёнли даргоҳга жўнатди ва у орқали: – Мулозиматга боришимиз учун муносиб керак-яроқлар бут

¹⁶² *Набира* – кўпинча фарзанд, ўғил маъносига.

¹⁶³ Хондамир “Ҳабиб ус-сийар” да Шайбонийхоннинг аммаваччаси ва хон талок қилгач Хонзодабегимга уйланган Ҳодихожа бин Муртазохожа исминини юқоридагича “Маҳдихожа” шаклида ҳам ҳавола қилган бўлиб, ушбу сатрлар маълифи бу икки жилликка аниқлик киритди. Қаранг: И. Бекжонов. Хонзодабегим ва Хуррамшоҳ қисматлари//Холис, 10 март. 2011.

эмастиги ва турмуш асбоби йўқлигидан тортиқ тай-ёрлаш ҳозирча муяссар бўлмади. Худо хоҳласа, Балхни каминага иноят қилганингиздан кейин ва олий мавқаб Кобул томонга қайтиб кетгандан сўнг керак-яроқтарни бутлаб, олампаҳо даргоҳ эгаси мулокоти шарафини топажамиз, – дея айттирди.

Муҳаммад Замон Мирзо Шох Мир Ҳусайн ва Шох Искандарни жўнатгандан сўнг Шибирғонни эгаллаш учун кетди ва ул шаҳар ҳокими Аминбек олди-га элчи юбориб, уни итоат ва бўйин эгишга чақирди. Аминбек эса ул ҳазратни жуда мустаҳкам тоғ дараси бўлган Қароёғочдан ташқари чиқариб олиб, агар ҳазрат подшоҳ Бобур Мирзо ул тарафга илғор солса, ҳеч бир қийинчиликсиз фатҳу зафар келинини кўришга муяссар бўламан, деган ниятда эҳтиёжга қоришиқ сўзлар айттирди ва «агар олий байроқ ойчаси етишув нури-ни Шибирғон атрофига таратса, камина бошдан қадам ясаб, хизматга ошиқажакман ва ул даргоҳ эгасининг инъом ва эҳсон дастурхонидан тўла ҳазз-хузур топажакман» дея мактуб йўллади. Муҳаммад Замон Мирзо бу сўзни рост воқелик дея тасаввур қилиб, уғрукни Қароёғочда қўйди ва йўналиш байроғини Шибирғон томонга қараб кўтарди. Амир Нейматуллоҳ кўприги бошига етгандан сўнг ярим кечаси «Шох Искандар билан учрашгач, Фаридун тожли ҳазрат подшоҳ Бобур Мирзонинг ғазаб ўти аланга олиб, шошилинч каноти билан оти жиловини Қароёғоч томон тўғрилади» деган хабар етиб келди. Шунга кўра Мирзо Муҳаммад Замон балки ҳазрат Заҳир ус-салтана Бобурдан олдинроқ уғруққа етиб оларман, деган умидда яқинроқ бўлган тоғ кўли билан Қароёғоч сари йўналди ва ул тоғ

йўлини оркадан мустаҳкам қилдилар. Аммо йўл асно-
сида Ҳусайн Ака девона Қароёғочдан келиб, ҳазрат Бо-
бур подшоҳ Қароёғочга кириб, уғрукни тасарруф қилди
ва эндиликда уч-тўрт минг жасур суворий билан уруш
ва жангга тайёр турибди, дея арзга етказди. Муҳаммад
Замон Мирзо бу хабарни эшитгач, йўналиш жиловни
Ғаржистон томонга бурди. Йўл давомида эса амир
Ҳусайн Али жалойир ва амир Юнус Али бин амир
Бобо Али ва хожа Ҳайдар Али қарчақ ҳамда сардор-
лар ва қўшиндан бир тўдаси ул ҳазрат ёнидан қочиб,
Қароёғочга кетдилар. Махдумзода шошилишч қаноти
билан Ғаржистон сари илгарилаб кетди. Пилчироғга
етганда саййид Махдихожа ҳам Муҳаммад Замон Мир-
зодан рухсат сўраб, йўлини Мовароуннаҳр томон сол-
ди. Муҳаммад Замон Мирзо Ғаржистонга етгач, амир
Шоҳ Муҳаммад Сайфулмулк ва Хожа Ғиёсиддин Али
Холдор ва Хожа Камолиддин Ҳусайн ва ул вилоятнинг
бошқа арбобу калонтарлари кутиб олиш шартлари-
ни бажо келтирдилар ва қудрат қўллари нимага етса,
ўшанча тортиқ қилдилар. Махдумзода Усту кишлоғида
истиқомат кўрпа-тўшагини ёйди.

Ўша икки-уч кун ичида ғалаба аломатли бобурий
байроқлар ҳам Ғаржистон вилояти билан Чакчаронни
боғлаб турувчи Оқгунбад мавзесига ўз соясини таш-
лади. Бироқ ғаржистонликларнинг бариси Муҳаммад
Замон Мирзо давлатига тарафдорликда тўғри дамли ва
собит қадамли бўлгани учун ҳазрат Бобур подшоҳ ул
тоғлик юртга кира олмади ва Ғурнинг Ферузакуҳ та-
рафига кетиб, у ердан Яккаўланг йўли орқали Кобулга
йўналди.

Муҳаммад Замон Мирзо яна бир навбат озгина

керак-яроқ ва лозим нарсаларни ғамлаб, Ғаржистондан Чакчаронга кўчиб борди ва Чароғдон манзилида истиқомат чироғини ёкиб. у ердан Қандаҳор томонга йўналаман ёки яна бир марта Балх ҳудудига бораман, деб иккиланиб ўтирган маҳал, кутилмаганда сардорлари Иброҳим Султон Мавсулий ва Аҳмад Султон афшор бўлмиш ва Ҳирот волийси Амирхон лала буйруғи бўйича бу томонга келаётган Хуросон амирлари кўшинининг муқаддима қисми кўринди. Махдумзода амир Шоҳ Муҳаммад Сайфулмулук ва амир Ўрдушоҳнинг амакиваччаси Мирзобек ва амир Ҳаронқули ва Ислом Али бин Ёр Али бахши ва амир Шоҳ Ҳусайн Ёракий мирохурни Ғончи мўғулининг кўп кишиси ва лашкар аҳли билан Хуросон амирлар рўпарасида қўйиб, ўзи эса йўналиш байроғини Севинж йўли орқали Ғаржистон садаларидан бири бўлмиш Бандар томон кўтарди. Иброҳим Султон ва Аҳмад Султон Муҳаммад Замоннинг сипоҳини қилич ва найза зарби билан енгиб, Мирзобекни Ғончи мўғуллари калонтарларидан ўн-ўн икки киши билан бирга қўшиб ва қўшиндан ҳам кўпларини ҳалокат тупроғига улоқтирдилар. Қочиб қутулган бошқалари Муҳаммад Замонга бориб қўшилдилар. Ул ҳазрат Бандардан Қандаҳор сари йўналди. Ушбу сатрлар ёзғувчиси эса яроқи талофатга учрагани сабабли руҳсат олиб, Ғаржистонда қолдим. Махдумзода Рубазга етганда Чароғдон урушидан ўша томонга қочган Шоҳ Муҳаммад Пир Ака ён-атроф кишиларидан олтмиш-етмиш киши билан келиб, олий мавқабга қўшилди ва ул ҳазратни ҳадеб ундайвергач, махдумзода унинг сўзи билан Қандаҳорга юришдан воз кечиб, жиловни Сон

ва Чаҳоряк вилоятига бурди ва лашкар аҳли Жазравон атрофида МирзоБекнинг Шибирғонга кетаётган уғрукини талаб, озгина миқдордаги керак-ярокни қўлга киритган кўйи Чаҳорякка бориб, ўз ўлганларини ювиб-кафанлаш учун Бандарда қолган Ислом Али, Ёр Али бахши ва Гончи мўғули кишиларининг етиб келишини кутиш ва сўнг Шибирғонга кетиш учун кўш ташладилар.

Аминбек бу хабарни эшитгач, ўша пайтда ҳазрат подшоҳ Бобур Мирзо буйруғига биноан Балх ҳокими бўлиб ўтирган амир Иброҳим чопук олдига одам юбориб «муносиби шуқим, Муҳаммад Замон Мирзонинг лашкари йиғилишдан олдин ул ҳазрат ишини бирёқлик қилишга киришайлик» дея хабар қилди. Амир Иброҳим Балхдан чиқиб, Аминбек унга қўшилди ва ул икки амир бир-бири билан иттифок бўлиб, шохзода устига юрдилар. Икки уртада қаттиқ жанг бўлди. Ана шу олишув пайти Муҳаммад Замон Мирзонинг оти сунчиқиб, ўша орада амир Иброҳим чопук бу ҳол устига етиб келди ва ул ҳазратни қўлга туширди. Аммо таъзим ва эҳтиром бажо келтириб, маҳдумзодани ўзи билан Балхга олиб кетди ва у ердан йўналиш юзини Кобул сари қаратди. Ҳазрат подшоҳ Муҳаммад Бобур Мирзо ўзининг яхши хулқ ва гўзал атвори, туғма қарам ва зотий меҳрибонлиги орқасида ўта шафқат ва марҳамат билан Муҳаммад Замон Мирзони қарши олди ва гуноҳларини худди бўлмагандек ҳаёлидан чиқариб ташларкан, инъом ва эҳсон эшикларини маҳдумзода ҳаёти юзи сари очиб, салтанат асбобларини иноят қилди.

Назм:

Подшоҳи карими банданавоз,
Хусрави журмбахш афвтароз.
Аз сари журми хешу бегона,
Бигзарад, зи онки ҳаст фарзона.
Сад хато бинад а-р аз хайлу ҳашам,
Кунадаш афв аз камоли карам.

Мазмуни:

Бандаларни сийловчи меҳрибон подшоҳ,
Айбларни кечирувчи. гуноҳдан ўтувчи шох.
Қариндошу бегонанинг айбидан,
Кечар, чунки у бир окилу доно.
Оддӣ ва бой кишидан юз хато кўрса агар,
Карами камоли туфайли афв қилади.

Олий шаънли подшоҳ онту қасамлар ўртага соли-
ниб қилинган аҳду паймондан сўнг Балх вилояти ва
унга тобе ерлар бошқаруви жilовини махдумзоданинг
кудрат кўлига тутқазди. Бобур Мирзо ул хазратни уч-
тўрт ой Кобулда ушлаб гурғач, подшоҳлик саройининг
мухтарама хонимларидан бир каримани махдумзода-
га унашиб. рози ва шоқир ҳолда кўнглини ифтихор ва
сарафрозликка тўлдирган кўйи Балхга юборди. Ҳеч
бир сўзамолликка берилмасдан ва маддоҳлик йўлини
тутмасдан айтадиган бўлсак, ул исломпаноҳ подшоҳ
қай даражада юксак карам ва яхшилик, не қадар чек-
сиз шафқат ва саховат намунаси бўлса, барисини ул
олий мартабали шоҳзодага нисбатан юзага чиқарди.
Бу лутф ва эҳсон доврӯғи, бу афв ва ёрдам овозаси
оламнинг гўрт томони бўйлаб ёйилиб, барча тойифа

кишилар меҳрибон подшоҳга таҳсину офарин айтдилар. Ҳозирги кунимизгача, яъни кириб келган ҳижрий 929 йил зулкаъда ойи¹⁶⁴га қадар, Муҳаммад Замон Мирзо ўша мамлакатда ҳукумат ишига машғул бўлиб ўтирибди. Гоҳида Хуросон ҳокимлари олдига элчилар юбориб, аъло ҳазрат динпаноҳ Бобур подшоҳнинг халифалик таъти поясида бел боғлаб турганларга нисбатан ихлос ва бандалик шартларини бажо келтиради. Ишончли умид ва содиқ ишонч шуқим, ул саодатли маҳдумзода подшоҳлик – *Аллоҳи таоло субҳонаҳу .мулки ва султонлигини абадий қилсин* – осмони офтобининг давлат ва адолати сояси остида иқболнинг юкори даражаларига етишади ҳамда шавкат ва мартаба нурининг ёғдуси шоҳаншоҳликнинг мақсади ҳосил наввоби Бобур Мирзо инояти уфқидан унинг аҳволи узра таралади.

Рубоий:

Он ахтари нур густари авжи умид,
Шойистаи афсару сарири Жамшид.
Хоҳам ки ба зилли давлати шоҳи жаҳон,
Бар маснади иқбол бимонад жовид.

Мазмуни:

Умид осмонининг нур сочувчи ул юлдузи,
Жамшиднинг тожу тахтига муносиб.
Истайманки, жаҳон шоҳи давлати паноҳида,
Иқбол тахтида қолса мангуға.

¹⁶⁴ 929 йил зулкаъда ойи – 1522 йил 11 сентябрь – 10 октябрь.

Таққик эгаси қаламнинг дўстона ёрдами билан мақсади ҳосил соҳибкирон Амир Темур Кўрагон авлодининг ғаройиб аломатли ахбори гавҳарларини шу ергача иборалар тизимига терган ва довотнинг ҳаётбахш булоги томчиларидан сўзамоллик топиб, баён тизгинини абадга уланган шоҳлик давлати айёмининг ажойиб воқеаларини ёзиш сари бурган экан, умид шулким, Жамшид кудратли вазир¹⁶⁵нинг уйғоқ бахти кўмаги ва инояти ёрдами билан бу битик хато ва айблардан холи топилиб, ушбу Искандар сифот Шоҳ Исмоилнинг юрт огувчилик ҳолатларини энг яхши иборалар, гўзал истиоралар билан яқину йироқдагилар, турку тожик халқлар қулоғига етказгай [405-б.].

ШОҲ ИСМОИЛ ТОМОНИДАН ХУРОСОН ФАТҲИНИНГ БОШЛАНИШИ

[503-бет.] Сўз маъносини билгувчилик байроғини кўтарувчилар ва сўзга чечанлик тахтига безак берувчилар ушбу аниқликни англаб, шу воқеадан воқиф бўлажақларким, мактов хислатли шоҳнинг абадга уланган давлатида шундай бир ҳосият бор бўлиб, сидқиқилдан ва соф кўнгилдан ихлос ва ниёз юзини иқбол қоидали даргоҳ саҳнига қаратган ҳар бир муваффақият соҳибининг умид ниҳоли тенгсиз малиқнинг инояти офтоби партавидан соя ёйгувчилик даражасигача ўсиб, истаги ғунчаси мурод чаманида сарафрозлик насими билан очилажақдир. Ҳашамати кўплигидан мағрур бўлган қай бир тўла шавкатли

¹⁶⁵ Сафавийлар вазирини Ҳабибуллоҳ Соважий кўзда тутилмоқда.

киши эса куллик бўйнини осмон манзиллик даргоҳ эгасининг итоат ҳалқасига тикмаса, озгина вақт ичида ўшанинг улуғлик дараҳти қийинчилик шамолидан таг-туғи билан кўпорилиб, буюклиги боғи қовжираган сахро сифатини топажакдир. Бу таъриф ёзувининг сўнги фикрасига ўхшашли Муҳаммадхон Шайбонийнинг аҳволи бўлиб, у Хуросон шаҳарлари фатҳидан кейин мамлакати катталиги ва вилоятлари кенглиги, хайлу ҳашами кўплиги, кўшин ва навкарлари зиёдалиги, уруш-саваш асбоблари ҳаддан ортиклиги, салтанат ва истиқлол яроқларининг мўл-кўллигига мағрур бўлиб, Сидра манзилли Бўсага эгасига нисбатан фармонга бўйсунушлик ва итоат йўлидан қадам босмай, юрт олувчи шоҳнинг зулмат кетказувчи қиличи унинг такаббурлик ва манманлик зангини замона ойнаси-дан илоҳий тақдир сайқали билан тозаллади. Бу маънонинг қисқача баёни шуким, Муҳаммадхон Шайбоний Туркистоннинг чекка шаҳарларидан то Семнон худудигача ўз тасарруфи ва эгалланиш доирасига кiritгач ва ҳокони мансур Мирзо Султон Хусайннинг мажид ўғилларини Хуросон ўлкаларидан ҳар тарафга путратиб юбориб, эркинлик байроғини кўтаргач, гурур ва кеккайиш сувратини ҳамда истибдод ва зулм нақшини кўнгли тахтаси ва қалби саҳифасига чизиб, мақсади ҳосил шоҳ ҳазратлари билан ихлос ва давлатхоҳлик йўлини гутмади. Аксинча, қаршилик ва исён изҳорини қилиб, шер вужудли подшоҳ билан курашмоқ ва урушмоқни енгил ва осон иш деб ўйлади. Аммо у шунни билмас эдики, лочин қанчалик юксак учмасин, жаннат Сидрат ул-мунтаҳоси шоҳидаги қутлуғ Хумо билан тенглашиш қанотини ёза олмайди, шунқор

канчалик учкур шикорчи бўлмасин, Семурғдек Қоф водийси майдонини босиб ўта олмайди. Искандар мартабали шоҳ Муҳаммадхон Шайбонийнинг адоват аломатли атворидан хабар топгач, икки-уч топқир халқ орасида Шайх Лоҳижоний номи билан танилган фазилатлар эгаларининг каттаси Шайх Муҳиддин Аҳмад ва шариатмаоб, фазилатпаноҳ кози Зиёиддин Нуроллоҳ каби сўзамол элчиларни ул олий мартабали хокон олдига юбориб, хонни тўғрилиқ тариқи сулукига ҳамда итоат ва бўйсунушлиқ тариқаси шартларини бажармоққа чақирди ва халқ осойишталиги пойдеворини бузишга сабаб бўлувчи нолайик ишлардан қўл тортиш сари ундади. Бироқ шоҳнинг бу сўзлари хонга сира-сира қор ва таъсир қилмади. Муҳаммадхон Шайбоний ўзбек қўшинлари қўплигига орқа қилиб, фармонни бажарувчилик водийси томон қадам қўймади. Балки Шайх Муҳиддин Аҳмад Лоҳижоний улуғлик ва жаҳонбонлик тахти поясида турганлар ёнидан элчилик расми билан борган вақтда жавоб тариқасида амир Камолиддин Хусайн Обивардийни олампаноҳ даргоҳга юбориб, у орқали жўнатган мактубида шундай сўзларни қаламга олган эди: «Ислом ҳажини адо этмоқ учун кўнгилга келдиким, яқин орада Ироқ (Эрон) ва Озарбайжон томонга йўналгаймиз. Шу сабабли учрашувимиз манзили қаерда бўлажagini маълум қилсангиз.» Малолайик ошиёнли даргоҳ муншийлари шоҳ тилидан хонга жавоб тарзида ушбу сўзларни ёзиб юбордилар: «Биз ҳам ислом обрўси Али Разавия равзаси тавофи учун муқалдас Машҳад томонга бормоққа азми жазм қилганмиз. Муносиби шуким, давлат ва иқбол мавқабларини кутиб олмоққа шошилиш йўлини тутгайлар

то дўстни сийлаш шартлари ва душманни куйдириш расму русумларини ул кишига кўрсатиб кўйгаймиз.» Муҳаммадхон Шайбоний бу жавобдан изтироб денгизига чўмиб, осмон қудратли подшоҳ Ширвон ўлкасида турган ўша киш фаслида биёбон йўли орқали Кермон худудига кўшин тортиб кетди. Бориб ул вилоятнинг айрим ерларини ғорт қилди ва деҳқонлару бечораларга нисбатан зулм ва зуғум ўтказди. Бу каби иш юзага чиққани сабабли 916 йил ражаб ойининг ўрталари¹⁶⁶да мамлакат олувчи байроқ Харракон сайхонлиги узра етишиш соясини ташлади ва ҳамма бажариши шарт фармонга биноан амирлар ва ироклик, форслик, кермонлик, курдистонлик, луристонлик, арронлик, озарбайжонлик ҳокимлар кўп сонли кўшин билан галаба аломатли ўрдуга йиғилдилар. Шоҳ Хуросон сари юриш ва Муҳаммадхон Шайбонийнинг зулмкор вужудини йўқ қилишга катъий қарор қилиб, қолган амирлар ва нўёнларни ҳам чакириш учун Султон Яйлоқи манзилида катта тўй-йиғин ясашга фармон берди... [504-бет.].

ГАЛАБА АЛОМАТЛИ АСКАРЛАРНИНГ УРУШ НИЯТИДА ЎЗБЕК ХОНИ УСТИГА ЙЎНАЛГАНИ

[506-бет.] Зафарга ёр подшоҳ эртаси куни тонгда Султония йўлидан масофаларни босиб ўтган кўйи Рай шаҳри теграси сари ошиқди ва у ерда ҳам тўхтамай, оти жilовини Домғон вилояти томонга бурди. Ул шаҳар доруғаси Муҳаммадхон Шайбонийнинг Аҳмад Султон исмли куёви бўлиб, у нусрат киришимли кўшиннинг

¹⁶⁶ 916 йил ражаб ўртаси – 1510 йил 19 октябрь.

яқин келганидан хабар топди ва юзини қочиш водийси сари қаратиб, мулк ва мол баҳридан кеча қолди. Шунга ўхшаб, Астрободда ҳокимлик қилаётган хожа Аҳмад *қўнқирот* ҳам қочиш тариқини ихтиёр этиб, Зардахок довони оғзи орқали ўтиб, Ёзир ва Дурун томонга кетди. У ердан эса Хоразм тарафга юзланди.

Журжоннинг Саййид Рафеъ ва Бобо Навзар каби арбоб ва калонтарлари ҳамда бошқа оқсоқоллар мўлкўл совға-ю тортиқлар билан зафар аломатли байроқни кутиб олишга ошикиб. Бастомда осмон ҳашаматли хусравнинг палосини ўпиш иззати билан сарафроз бўлдилар ва шохнинг ҳам инояту эҳсонига эришиб, ўз уйларига қайтдилар.

Ўша вақтда жаноб султоний хожа Сайфиддин Музаффар битикчи Кабуджома мавзесида бўлиб, олтин тусли чатр¹⁶⁷ келгани хабарини эшитгач, фатҳу зафар янглиғ осмон кезар ўрду томонга юзланиб, Жожарм ўлкасида Сидра ҳашамагли даргоҳ эгаси мулозимати шарафини топди... Шох Исфароин шаҳри четида унинг қобилиятли қоматини вазирликнинг олий мансаби либоси билан беади.

У томонда ўша вақтда Ҳазора юришидан юз бўлак бўлган садпора дил билан қайтиб келиб, Ҳиротнинг Боғи Жаҳоноросида ўтирган Муҳаммадхон Шайбоний куёви Аҳмад Султон юборган чопар орқали нусрат нишонли мавқаб келгани хабарини эшитгач, ҳамиша тилини мактанчокликка чоғлаб «яқин орада Ироқ ва Озарбайжон устига лашкар тортаман ва ул юртларни олгач, йўналиш жилувини Ҳижоз то-

¹⁶⁷ *Чатр* – соябон (давлат белгиси).

монга гўғирлайман» дея лоф-коф уриб юрганига қарамай, калбига шу даража хавф ва кўркув туйғуси йўл топдики, Хуросоннинг душманни ёқувчи қўшини муқаддаси кириб келмасданок 916 йил ражаб ойи охири¹⁶⁸да Ҳиротдан Марвга қочиб кетди ва ўша шаҳар калъасини бекитиб, Мовароуннаҳр султонларига ўзбек қўшинларини ёнига чақириш фармонларини жўнатди.

Муҳаммадхон Шайбоний қочиб кетгач, шу хон фармонига кўра Хуросон мамлакатлари доруссалтанаси бўлмиш Ҳиротда ҳокимлик қилиб ўтирган Жонвафо Мирзо ҳам ўз подшоҳига эргашиб «Марви Шоҳижаҳон қайдасан» дея йўлга тушди. Ҳиротда Хожа Хўрд девондан бўлак ўзбек уруғидан ва Мовароуннаҳр халқидан биронта тайинли киши қолмади. Жонвафо Мирзо олдида ғоятда эътиборли бўлган мазкур Хожа амир Султон Маҳмуд бин саййид Фиёсиддин Муҳаммад боғбон билан дўстлиги туфайли Ихтиёриддин калъасига беркинди.

Ҳиротда рўй берган бу каби воқеалар Тус шаҳри атрофида шохнинг арзига етиб, ул хазратни мулклар бағишловчи молик инояти қўллаб, улуғворлиги шарафига ҳам ортди ва Хуросон вилоятлари ишларини қўлга олиш учун доруғалар тайинлаб, ўзи муқаддас Машҳад сари юзланди. Ул мақомга етишгач, ихлос ва тўла ниёз юзасидан инсу жин имомининг аршга тегар равзаси тавофи эҳромини боғлаб, Имом Ризо *алайҳурраҳма* макбараси зиёрати шароитларини бажо келтирди... ҳамда йўксил ва дуоғўйларга садақалар улашгач, нус-

¹⁶⁸ 9 16 йил ражаб охири – 1510 йил 3 ноябрь.

рат оятли байрокни Сарахс сари ҳилпиратди. У ернинг ўзбек доруғаси аллақачон қочиб кетган бўлиб, халқ шоҳга нисбатан хизматкорлик ва бўйсунлиқ йўлини тутган кўйи зафар паноҳли кўшин зуғумидан омонлик топиб, имомия мазҳаби шиорини изҳор қилдилар.

Музаффар туғли шоҳнинг ўзи Сарахсда турган кўйи Дона Муҳаммадбекни мамлакат олувчи кўшиндан бир бўлаги билан бирга манғилой йўсинида Марв томонга юборди...

Муҳаммадхон Шайбоний зафар аломатли кўшиннинг муқаддима қисми келаётганидан хабар топгач, Жонвафо Мирзо ва Қанбарбийни ўзбекнинг қиёмат аломатли кўшинидан катта бир бўлаги билан олдинга жўнатди ва Тоҳиробод кишлоғи ёнида тарафлар тўқнашуви юз бериб, жудда каттиқ жанг бўлди. Бу жангда Дона Муҳаммадбек ўзбек жангчилардан бирининг камондан отилган ўққа учиб, шаҳидлик шарбатини татиди. Шунга қарамай, улуғ ғозийлар шоҳ давлати қувватидан юксак мақомли туғларни баланд кўтариб, ўзбекларни то Марв қалъаси ичигача чекинтириб бордилар. Шу ҳол асносида муртазавий хислатли шоҳнинг қутлуғ туғи ойчаси етишиш нурларини Марв қалъаси атрофига сочиб, ғалаба асарли аскарлар ул шаҳар ён-теварагида чодир қуббаси ва баланд ўтовини тикладилар ҳамда қамал ва ҳамла ҳужумларини бошлаб юбориб, қалъа олишлиқ асбобларини тартибга келтириш сари киришдилар. Муҳаммадхон Шайбоний қалъа дарвозаларини беркитиб, ҳар бир буржни улуғ амирларидан биттасига топширди ва кўнглига қалъа мудофаасини тугиб, бу мустаҳкам кўрғонни муҳофаза қилиш бобида ҳаддан ташқари кўп ишларни амалга ошир-

ди. Гарчи ул ўлкани босиб олиш юрт олувчи кўшинга султонлик жанги воситасида муяссар бўлса-да, аммо сафёраш шижоат аҳлидан кўпининг талафотга учраши мумкинлигини назарда тутиб, бу иш рухсати борасида қутлут фармон берилмади. Ўша кунлар давомида улуғ ғозийлардан бир қисми жангга кириб, Марв дарвозаси ёнигача боришар ва шаҳардан ҳам бир бўлак жангчилар чиқиб, жиловни уруш-саваш майдонига бурар эдилар. Кўпинча ғалаба шохнинг зафарли кўшини сари бўлар ва ҳар тўқнашда ўзбеклардан бир тўдаси ўлдирилиб, қазо қўли уларнинг ҳаёти палосини йиғиштирар эди. Замона одати ўзи шу янглиғ бўлгани сабабли гоҳида ғозийлардан айримлари ҳам ажал соқийси қўлидан шаҳидлик жомини сипқорар ва гоҳида бир қанчалари тақдир сарпанжасига асир тушиб, Муҳаммадхон Шайбоний буйруғи бўйича қатлга етар эдилар. Бир неча кун шу зайл ўтгач, ажойиботлар йиғингоҳи хонадонининг соҳибни тадбир бошлиғи шарофатидан фатҳ чеҳраси жамол кўрсатди [509-б.].

СУЛТОНЛИК ЖАНГИНИНГ РЎЙ БЕРГАНИ ВА ЗАФАР ҚУЁШИНИНГ ОМОНЛИК УҒҚИДАН ПОРЛАБ ЧИҚҚАНИ БАЁНИДАГИ ГАПЛАР

[509-бет.] ... Бир неча кун Марв чети нусрат асарли аскарларнинг истиқомат маҳали бўлгач ва фақат муҳосира-ю муҳориба билан фатҳу зафар юлдузи мақсад уғқидан чикмагач, шохнинг илоҳий иноятлар нурлари иждокори бўлмиш офтоб аломатли қалби ойнасида ушбу тадбир суврати намоён бўлди: «Бир кўч масофа орқага чекинамиз, токим бу чекиниши-

мизни Муҳаммадхон Шайбоний нусрат оятли мавкаб-нинг қочганига йўйсин ва кетимиздан қувлашга жазм қилиб, журъат қадами билан Марвдан чиқсин. Ўшанда фатҳ ва зафар жиловини ҳасадчи ғаним ва ёғий душман томонга бурамиз ва қиличу найза зарби билан қилмишига яраша жазосини топдирамиз.» Сўнг шу ғайбий илҳом ва илохий талқин саналган тўғри тадбирга амал қилиб, бироқ қутлуғ қалбда яширин бу режани нойиблар ва амирларга билдирмасдан, 916 йил 28-шабон¹⁶⁹ чаҳоршанба куни охирида нусрат нишонли байроқлар Марви Шоҳижаҳон четидан ҳаракатга келди ва шоҳ шаҳардан уч фарсах масофа наридаги Маҳмудий кишлоғи дарёчасидан ўтиб тушган кўйи шу ерда бир куну икки оқшом тўхтаб турди. Бу каби орқага қайтишнинг асл ҳақиқатидан беҳабар давлатнинг бир нечта амир ва нўёнлари ниҳоятда ҳайрон бўлдилар ва ўй-фикр денгизига ботиб, ор-номус юзасидан қаттиқ изтироб чека бошладилар. Аммо ҳидоят қоидали шоҳнинг қатъий қарорли ақли режасини англовчи айрим хос ва яқин кишилардан бир бўлаги бу қайтишнинг ҳеч шуҳбасиз фатҳу зафар муқаддимаси учун қулай имконият учун амалга ошаётганини яхши билиб турардилар.

Ҳазрат султоний сайф ул-аномий Музаффар битикчидан эшитганим борки, мазкур манзилда мансур шоҳ халифа ошиёнлик даргоҳ муншийларидан бирига Муҳаммадхон Шайбонийга бир мактуб битишни буюрди. Бу хат мазмуни шундай эди: – Илгари сен бизга «кўнглимизни ислом ҳажини амалга оширмоқ ния-

¹⁶⁹ 916 йил ражаб ўртаси – 1510 йил 19 октябрь.

ти тўла камраб олди ва яқин кунларда ўша юришни рўёбга чиқариш учун Ироқ (Эрон) ва Озарбайжон томонга юзланажакмиз» деб ёзган эдинг. Биз эса шунинг жавобига тиришиб «бизнинг ҳам башар аҳли имоми Али ибн Мусо ар-Ризонинг муаттар қабрини тавоф этиш ниятимиз бор ва тез фурсатларда ҳимматни ул тарафга юзланиш учун қаратгаймиз» деган эдик. Сен ўз ваъданг устида турмагач, мана биз жаҳон олувчи қўшин байроғини муқаддас Машҳад сари ҳилпиратдик ва Аллоҳга шукрим, ул иқбол қибласи, омонлик ва орзулар каъбаси тавофи шарафига мушарраф бўлиб, имомлик ошиёنли даргоҳ губоридан умид кўзимиз учун равшанлик ҳосил қилдик. Бу сўзларни ёзишдан мақсад шуким, тасаввуримизча, балки ул жаноб қутлуғ мавкабимиз келганидан хабар топиб, қадамимиз истиқболга чиқсалар ҳамда меҳмондорлик ва зиёфат шартларини бажарсалар, жуда лойиқ ва муносиб иш рўй берган бўларди, деган ўйда эдик. Майли, бу ишнинг удасидан чиқа олмаган эканлар, шу сабабли биз ўзимиз мулоқотларини топиш учун алар турган Марв шаҳри ташқарисига чаташриф буюрдик. Аммо бу ерда ҳам ул жанобдан одамгарчилик лавозимлари юзага чиқмади. Начора, эндиликда қайтиш тизгинини орқага бурамиз ва Хуросон вилоятларининг бирида кишловни ўтказиб, баҳор фасли аввали, яъни лола-ю гул-чечаклар қўшинининг уруш-саваш майдонига юриши бошида яна қайтамиз, токим ғайб пардаси ортида яширин суврат кўриниш доирасига киргай, вассалом.

Бу бахт услубли мактубни аъло ашраф фармонга биноан улуғ кўрчилардан бири олиб, пайшанба кунини намозлар чоғи Марв томонга кетди.

Жума куни¹⁷⁰ тонгида, яъни ялтироқ тус байрокли хусрав – офтоби жаҳонтоб олам майдонини эгаллаш ниятида зарҳал қиличини уфқ қинидан чиқарган ва кураш оёқларини осмон майдонига қўйган кўйи фалаклар кўрғонига бекинганларни мағлуб қилган маҳал соҳиби бахт шоҳ Амирбек Мавсулу муҳрдорни уч юз нафар жасур чавандоз билан бирга Маҳмудий анхори кўприги устида кўйди ва ўзи кўшин билан йўналиш туғини Талхтон қишлоғи сари кўтарди. Режага кўра, Амирбек Муҳаммадхон Шайбонийнинг кўшини қорасини кўрган заҳоти ҳеч тўхтовсиз қочиш йўлига кириб, осмон мартабали мавкабга келиб қўшилиши лозимлиги, буни кўрган ўзбекларнинг эса ботирлашиб, ҳеч ўйлаб ўтирмасдан ўша йўлдаги Сияҳоб дарёчасидан бемалол ўтган кўйи осмон кезар ўрду орқасидан шошганча қувлаб, шаҳардан анча узоқлашиб қолишлари кутилганди.

У томонда Муҳаммадхон Шайбоний оқибати олқишли шохнинг кўчиб, мағриб томонга йўналганидан хабар топган, энди нусратнишон ғозийлар отлари жилвини Ироқ (Эрон) ва Озарбайжон теграсига етгунга қадар орқага бурмаяжаклар, деб ўйлаган эса-да, шунга қарамай, биринчи куни эҳтиёткорлик расмига риоя қилиш жиҳатидан шаҳардан ташқари чикмади. Аммо жума куни саҳар чоғи хар бири қиёмат юришли найза учи билан қоронғу тунда чумоли ва илон кўзини тикувчи ва сув кўринишли шамшир шуъласи билан урушсаваш куни Рустаму Исфандиёр ҳаёти хирманини ёндирувчи совут кийган ханжар санчар баҳодирлардан

¹⁷⁰ 1510 йил 3 декабрь кўзда тутилмоқда.

бир тўдаси билан бирга дарвозадан ташқарига кадам босиб, лашкар қалбида жойлашди. Қўшин канотларини эса Жонвафо Мирзо ва Қанбарбийларнинг вужуди шарафи билан мустаҳкамлади. Шу зайл тўла мағрурлик ва гердайиш билан шоҳ орқасидан йўналди. Йўл асносида хонга ер юзи шоҳининг қутлуғ мактуби етишди. Хон хат мазмунидан хабар топгач, бу ёзишманинг сабабини уруш майдонига чиқишдан ўта даражада ожизлик кўрсатилаётгани белгиси ўрнида тасаввур қилди. Шунга кўра кавкаблар мартабасича мавкаблар кетидан олдингидан ҳам кўпроқ саъй-ҳаракат билан таъкиб этишга тушди. Ёнидаги Хожа Камолиддин Маҳмуд Соғаржийга хат келтирган чопарни Марвага элтиб, камаб кўйишни ва лашкардан ким шаҳарда қолган бўлса, уларни ҳам бу ёққа юборишларини буюрди. Хон масофаларни босиб ўтишда яна ҳам шошилиш йўлини тутаркан, Маҳмудий қишлоғига етишгач, Амир Бек муҳрдор тайинлангани бўйича оти жиловини қочиш сари бурди. Муҳаммадхон Шайбоний бу ҳолни мушоҳада қилган заҳоти хурсанд бўлиб, галаба умиди жамолини кўришга умид боғлаган кўйи юриш тезлигини тагин-да ошириб, олдингидан ҳам кўпроқ шошилганча яшин ва шамолдек Сияҳоб дарёчасидан ўтди. Аммо музаффар туғли шоҳ Амир Бек аъло шарафли мавкабга етиб келгач, душманнинг яқинлашганидан хабар топиб, ўша пайтда зафар аломатли узанги мулозиматида турган улуғ амирлар ва Баҳром қасосли кўрчилардан уч-тўрт минг нафар отлик чавандоз билан бирга дунё кезар саманд тизгинини тўғирлади ва оҳулар тўдасига чанг солиш учун юзланган йирткич шер ёки чумчуқ овлашни писандига илмас юксак учув-

чи лочиндек юзини душманлар тарафга қаратди... Ва Махмудий кишлоғи чеккасида тарафлар яқинлашуви тўқнашув билан яқун топиб, ҳар икки томондан сурнай ва карнай овозлари кўтарилди, бурғу ва сурон садолари баланд осмон чўққисидан ўтди. Жанг майдонининг чанги тез айланувчи фалак авжига етишди ва оламни кезувчи отлар туёғининг гард-ғубори офтоб юзига никоб бўлди. Улуғ ғозийлар аждаҳо гавдали найзаларни қўлга олиб, душманлар сари юзландилар, Баҳром қасосли ўзбеклар қоничар ўқларни камон ипига қўйиб, жангга киришдилар. Қисқаси, бу томондан кутлуғ мавкабдаги ғозийларнинг шаҳоб юлдузидек найзалари баҳодирлар томиридан қон оловини оқизар, ул томондан эса Муҳаммадхон Шайбоний аскарларининг дил аломатли пайқонлари шижоатлилар кўкси нишонига келиб тегиб, жон бойлигини кўкка совураб эди. Ўша қаттиқ уруш-саваш асносида шоҳ душман лашқарининг қалб қисми сари от қўйиб, ҳар ҳамласи билан муҳолиф аскарининг кўпини ер тишлатар эди. Муҳаммадхон Шайбоний ҳам ихтиёр ва изтироп юзасидан озгина вақт сабот ва қарор оёғини маҳкам тираб, шундай уруш ясадики, мияларни икки ёрувчи қиличи зарбасидан шиддат қасосли Баҳром кўркиб, офтобнинг заррин қалқонини боши узра тортди ва қоничар найзасининг келди-кетдиси кўплигидан Семурғ ваҳимага тушиб, Қуҳи Қоф орқасига яширинди. Ниҳоят, юрт олувчи шоҳнинг жаҳонни безовчи байроғи ойчасига ғалаба-ю фатҳ саодати юлдузи яқинлик ҳосил қилди ва динпаноҳ подшоҳнинг ҳуш қулоғига «Аллоҳ ғалаба билан эъзозлайди» калимасининг қувонч орттирар навоси кирди, ўзбекнинг ёмон хислатли қўшинлари эса уруш

майдонига орка ўгириб, жиловни қочиш водийси сари бурдилар. Шоҳ аскарлари уларни қувлаб, қочганлардан жуда кўпини ҳалокат тупроғига қулатдилар.

Хуросон халқи жумласидан саййид Гиёсиддин Муҳаммад боғбоннинг тўнғич ўғли амир Жалолиддин Маҳмуд ва хожа Муизиддин Ҳусайн девон ва хожа Абдуллоҳ Марвий қабилар бир гуруҳ марвликлар билан бирга Марв шаҳри ичида турган бўлиб, ўша қиёмат кунги ғозийларнинг қиличи зарби ва найзаси санҷқисидан оламдан ўтдилар. Жонвафо Мирзо ва Қанбарбий тақдирдан бўлиб, асир тушдилар ва шохлик қаҳри қаҳрамони ҳукмича қатлга етдилар. Муҳаммадхон Шайбоний ўта саросима ва изтироб ичидаги қочиш маҳали Сияҳоб ёнида узангиси хизматида турган беш юз нафар билан отини бир чаҳорбоғ ичига қарата ҳайдаган эди, аммо боғ ичидан ташқари чиқишга жой топа олмай қолиб, ўша аснода Бурун Султон ғозийлардан бир гуруҳи билан ул боғни ўраб олиб, қўлларини ўқ отишга узатдилар. Ўзбеклар ўқ ёмғиридан бир-бири устига қулаб, жуда кўплари отлар туёғи остида ҳалок бўлдилар. Ҳаётларидан бир неча нафаси қолган айримлари эса ўлган шериклари жасди устига тармашиб, ул боғ девори устига чиқиб олишар, аммо улар ҳам ғозийларнинг ўткир қиличи зарбидан оёқдан қолар эдилар. Ул ёмон қавмнинг барчаси найза ва қиличга ем бўлгач, қутлуғ мавқаб мулозимларидан бир нечтаси ўлганлар орасидан Муҳаммадхон Шайбонийни излаб, уни ўша боғ ичидаги мурдалар тагидан топишди. Хон устига қулаб тушган қочоклар остида қолиб, нафаси қисилганидан жонини руҳларни олувчига топширган экан. Улуғ ғозийлар унинг ман-

манлик оркасида ўзидан бошқа ҳеч бир сарварни тожга лойик кўрмаган бошини танидан жудо қилиб, зафарпаноҳ шоҳ олдига олиб бориб, жаҳонни кезувчи саманди туёғи остига ташладилар ва шоҳга олқишу дуо айтиш шартларини адо этдилар. Ул ҳазрат илоҳий шукр саждалари ва жаноби таоло ҳамдлари лавозимини бажаришга киришиб, тўғри йўл арбобларига назру садақалар улашди. Амирбек Мавсулу ва шу урушда жасурлик аломатларини намоён этган бирдамлик тўқайининг бошқа бир нечта шерларини турли-туман инъомлар билан сийлаб, юракларини фахру ғурурга тўлдирди. Муҳаммадхон Шайбоний ва унинг амиру давлати устунларига тегишли ҳаддан зиёд ҳамда билимдон ҳисобчилар саноғига сиғмас миқдордаги ашё ва яроқларни эса улуғ ғозийларга тақсимлаб берди. Марви Шоҳижаҳон шаҳри аҳолиси ва халққа раҳм қилиб, ўлганлар бошларидан миноралар кўтарди¹⁷¹.

Муҳаммадхон Шайбоний саройида девонликнинг шарафли мансабига мушарраф бўлиб юрган, балки, иқтидор ва истеъдоди туфайли хоннинг барча мамалакат ва молиявий ишларини бажаришга дахлдор бўлган Хожа Камолиддин Маҳмуд Соғаржий бахт ва толге ёрлиги воситасида ўша кунни Марв шаҳри ичи-

¹⁷¹ Нашрда келган матннинг бу каби жумлалари негадир қовушмаган бўлиб. “Тарихи Рашидий”, “Мусаххар ал-билод” асарларида у аниқ берилган. Яъни Муҳаммад Ҳайдар дўғлот ва Муҳаммадёр ибн Араб катаган “шоҳ Марв аҳолисини “қатли ом” қилдириб, ўликлар бошидан миноралар ясаган”ини ёзадилар. “Мусаххар ал-билод”ни Эронда нашр эттирган Нодира Жалолоий ҳам бу асар қўлёзма матнини ўзгартириб, нашрда бу жумлаларни “Шоҳ Марв аҳолисига раҳм қилиб, ўликлар бошларидан миноралар ясади” шаклида беради. Кўринадики, дастлаб “Ҳабиб ус-сийар”нинг эронлик ношири бу каби ўзгартишга қўл уриб, сунг чоп қилинган “Мусаххар ал-билод” ношири ҳам унга эргашган.

да турган кўйи ўз хони ўлгани воқеаси хабарини эшитиб, шоҳнинг мамлакат девони ишларини тартибга солиш мутасаддийси амир Нажмиддин Масъуд Сонийга яқин бўлиб олиш йўлини излаб, мақсади ҳосил шоҳга ихлосмандлик нақшини кўнгли лавҳига битди. Амир Нажмиддин Масъуд Соний унинг яхши хулқ ва мақтовли атворга лим тўла хислатидан бир бўлагини шоҳ арзига етказиб, тилини хожа шафелиги учун чоғлагач, Хожа Махмуд Соғаржий жонини ўлимдан омон сақлаб қолишга эришди. Бугина эмас, балки ўша айёмда шоҳлик меҳрининг қуёши илоҳий марҳамат уфқидан порлаб чиқиб, аҳволи сари нур сочди ва вазирлик мансаби-ю соҳиби девонлик ишларига тайинланиб, кадр ва макоми пояси юксалди [514-бет].

ЖАҲОН ПОДШОСИ ШОҲ ИСМОИЛНИНГ ОВГА ЧИҚҚАНИ ВА ҚИШЛОВ МАНЗИЛИ ВОҚЕАЛАРИДАН БИР БЎЛАГИ ЗИКРИ

[521-бет.] Зафар байрокли шоҳ Исмоил Кум шаҳрида фалак ва юлдузларни яратганнинг неъматларига ғарк бўлиб турган киши фаслида ва олий ҳимматининг лочини Хуросон мамлакатлари шикоридан тинчиган маҳалда оху ва тоғ эчкиси-ю парранда овини кўнглига тугди...

...Ана шу ов асносида жаноб султоний сайф ул-аномий жаноб Музаффар битикчи Мозандарон вилоятларидан қайтиб, амир Абдулкарим ва Око Муҳаммадни улар зиммасидаги маблағдан ундирилган ўн минг тумон пул билан бирга осмонга тенг даргоҳга олиб келди ва бу ишни адо этиш борасида ул икки амир

ўртасида бўлиб ўтган баҳс-тортишувни шоҳ арзига етказди. Мухлисларни сийловчи шоҳ жаноб султонийни турли-туман лутфу эъзозлар билан сарафроз қилиб, Мозандарон ҳокимларининг эса бир неча вақт қутлуг ўрдуда туришлари ҳақида олий фармон берди. Шунга кўра ҳокимлар бу кишни осмон маконли даргоҳ мулозиматида охирига етказдилар. Бу кишлов юртида содир бўлган воқеалардан яна бири шуким, ўтган воқеалар рўй бериб турган пайтда элчилик расми билан Захир ус-салтана вал-хилофа Муҳаммад Бобур подшоҳ олди-га кетган Муҳаммаджон эшикоғоси Нажмбек қайтиб келиб, шоҳ арзига «ҳазрат Бобур Мирзо жаноблари Мовароуннахрнинг барча шаҳарларини Аҳмадбек сўфи ўғли ва Шохрухбек афшорнинг улуғ амирлари ёрдамида қўлга киритганига карамай, димоғи саройи сари ғурур ва такаббурилик тутунига йўл бериб, қаршилиқ кўйига тушган» қабиллидаги гапларни етказди. Шунга кўра «Нажмбек захиралар денгизидан бир гуруҳи, яъни қиёмат аломатли қўшиндан бир бўлаги билан Мовароуннахр сари йўлга тушиб, Журжоннинг Колпушида кишлов қилиб ўтирган Дев Султонни ўзига қўшиб олсин ва Амуя дарёсидан кечиб ўтиб, Муҳаммад Бобур подшоҳни қаршилиқ саҳросидан чиқариб, келишув ва дўстликнинг тўғри йўлига солсин» деган қутлуг фармон чиқарилди.¹⁷²

¹⁷² Бу ерда Бобурнинг 1511 йил Бухоро ва Самарқандни эгаллаган пайтига ишора бўлиб, Муҳаммаджон эшикоғоси ўз шахсий ғарази мақсадида Бобур устидан чақимчилик қилган. Бирок, шохнинг Самарқандга Бобур ҳузурига махсус кишиларни юборишидан эшикоғосининг ўз сўзларини қандайдир бир далиллар билан исботлаб бера олгани ҳам англашинади. Эшикоғоси ва Бобур орасидаги ёмонлашган муносабат ҳақида қуйироқда маълумот берилган.

Шу воқеалар бўлиб турган орада Рум подшоси Йилдирим Боязиднинг вафот этгани борасидаги гап-сўзлар тарқалди ва унинг Султон Мурад номли набираси отаси ўрнига ўтирган амакиси Султон Салимдан қочиб, олампаҳоқ шоҳ даргоҳига илтижо билан келди. Шунга кўра «Дев Султон қутлуғ ўрдуга келиб кўшилсин, Нажмбек эса ҳали номларини тилга олажасимиз бир нечта амирлар билан бирга Мовароуннаҳр томон йўналсин» деган шоҳлик фармони чиқарилди.

Шунингдек, ўша вақтда осмон ғулумли шоҳ яна бир бор Мозандарон ҳокимларини ўз иноятларига сазовор этиб, қайтиб кетишлари учун рухсат бераркан, зиммаларидаги йиғирма минг тумон миқдорида қолган маблағни ҳам даргоҳга юборишларини шарт қилиб кўйди ва улар мазкур маблағни ундириш бўйича мутасадди бўлмиш жаноб султоний сайф ул-аномий Музаффар битикчи хизматида дуоғўйлик ва санохонлик қилганча ўз ўлкаларига бориб, ул жанобнинг кўнгли розилигини топиш ва қолган пулни саранжомлаш учун йўлга тушдилар.

**ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ПОДШОҲ
ВА ЎЗБЕК СУЛТОНЛАРИ ЎРТАСИДА РЎЙ
БЕРГАН ВОҚЕАЛАР ВА УРУШЛАР ЗИКРИ ВА
АМИР НАЖМИДДИН СОНИЙНИНГ ОЛАМНИ
ЯРАТГАН ЭГАМНИНГ ҚАЗОВУ ТАҚДИРИ БЎЙИЧА
МОВАРОУННАҲР ТОМОНГА ЮРИШ ҚИЛГАНИ
БАЁНИ**

Доруссалтана Ҳирот шоҳликнинг зафар аломатли байроклари тикилган жойга айланган кунларда Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳ сўз билгич элчиларни мул-кўл совға ва тухфалар билан иқбол опиёни шоҳ даргоҳига юбориб, ихлос ва давлатхоҳлик изхорини қилди. Ул олий зотли хусравнинг эътиқод олтини мамлакат олувчи шоҳнинг куёш нурли кўнгли маҳак¹⁷³и орқали тўла соф даражада аён бўлганига биноан Бобур подшоҳнинг элчисини чексиз инъом ва эҳсонга кўмиб, шундай қутлуғ фармон чиқарди: – Ул ҳазрат Мовароуннаҳр мамлакатидан қанчасини ўз тасарруфи доирасига киритса, шунчасига эгалик қилаверсин.

Нихоят Муҳаммад Бобур подшоҳ 917 йил¹⁷⁴и Зобулистон лашкари билан маврусий вилоятлар сари йўналди ва Бадахшон ҳудудига етишгач, Мирзо Султон Вайс¹⁷⁵ни ўзига қўшиб, дастлаб юриш байроғини Ҳисори Шодмон тарафга қараб кўтарди. Ул мамла-

¹⁷³ Маҳак – тиллонинг софлигини аниқлайдиган тош.

¹⁷⁴ 917 йил (муҳаррам ойи) – 1511 йил 31 март – 29 апрель.

¹⁷⁵ Хон Мирзо лақабли Бадахшон волийси темурий Султон Увайс Мирзо бин Мирзо Султон Маҳмуд бин Мирзо Султон Абусаид кўзда тутилмоқда.

катларнинг ҳокимлари Ҳамза Султон ва Маҳди Султонлар мулк вориси келаётганидан хабар топишгач, ўз кўшинларини йиғиб ва жангга ҳозирлаб, уруш майдони сари отландилар. Вахш мавзеси атрофида Бобур Мирзонинг куёш ёғдули туғи душман турган жойга етиб, икки орада жуда шиддатли тўқнашув рўй берди ва шлоҳий иноят кўмаги ва шоҳлик давлати мадади билан Заҳир ус-салтана Бобур Мирзо зафар топиб, ўзбек кўшини енгилди. Ҳамза Султон ва Маҳди Султон жангда ўлдирилиб, Ҳисори Шодмон, Хатлон, Қундуз, Баклон вилоятлари Амир Темур Кўрагон хонадонининг ул самарасининг эгаллаш доирасига кирди ва у ўзининг мактовли шеvasи такоzosича адолат ва халқпарварлик байроқларини баланд кўтариб, бу ойдин фатҳ воқеасини ҳашамат коидали шоҳ даргоҳига арзадошт киларкан ниёз калами билан «агар донгдор амирларингиздан бири олий мақомли ғозийларнинг бир гуруҳи билан бирга келиб, бу мухлисингизга кўшилсалар, тез фурсат ичида Мовароуннаҳрнинг бошқа мамлакатлари ҳам фатҳ қилиниши ва бу вилоятларда хутба-ю танганинг шоҳаншоҳ номи ва унвони билан зийнат топиб, ўзбек султонларининг эса жаҳонбонлик пойдевори кўпориб ташланишига умидимиз бор» дея ёзиб юборди. Бобур Мирзонинг элчилари Сидра¹⁷⁶ мартабали бўсағага етишгач ва Жамшид ҳашаматли амирлар воситасида ул аризанинг мазмунини шоҳга арз этгач «Аҳмадбек Сўфи ўғли ва Шоҳрухбек афшор уруш тўқайи арслонларидан бир тўдаси билан Ҳисори Шодмонга бориб, Муҳаммад Бобур Мирзога ёрдам

¹⁷⁶ Сидра (тул мунтаҳо) – жаннатдаги энг баланд дарахт номи.

берсинлар ва ул олам султонлари қаймоги мавкабида ўзбек фиркаларига қарши уруш ва жанг қилсинлар» деган қутлуғ ҳукм чиқарилиш шарафини топди. Шунга кўра, ул пок кўнгилли икки амир Ҳисори Шодмон томонга ошиқиб, Муҳаммад Бобур подшоҳ улар ёрдамига суянган ҳолда Самарқанд сари йўналди. Ул диёр ҳокими Муҳаммад Темур Султон ва Бухоро волийси Убайдуллоҳ Султон бу ҳолдан хабар топгач, давлат марказини бўш қолдириб, Туркистон томонларга кетдилар. Бобурнинг нусрат аломатли байроғи ойчаси эса доруссагтана Самарқанд уфқидан кўриниш бериб, ул мамлакат ён-атрофи адолат ва инсоф нурлари билан зиёлик сифатини топди. Зулм ва бидъат аҳлининг расму қоидалари орадан йитиб, хутба ва танга маъсум имомларнинг – *уларнинг барчаларига Аллоҳнинг салоти ва саломи бўлсин* – шарафли ва фахрли зикри ва саййидлик паноҳли, Искандар қоидали шоҳнинг исми ва унвони билан безанди. Шу тариқа Муҳаммад Бобур Мирзо яна бир бор ота-боболари ўлкаси пойтахтида сарварлик ўриндигига қадам қўйиб, қутлуғ нишонга биноан Ҳисори Шодмон, Хатлон, Бадахшонни Хон Мирзога берди. Бухоро шаҳрида ва унинг қўлга киритилган бошқа музофотларида адолатпарвар ҳокимлар қўйди. Аҳмадбек Сўфи ўғли ва Шоҳрухбекнинг юракларини қимматбаҳо тортиқ ва муносиб совғалар, осмон кудратли отлар ва олтин танга тўла халтачалар ва гавҳар шодалари инъоми билан шод-хуррам қилди ва қайтишларига ижозат бериб, халифалик аломатли даргоҳнинг максали ҳосил наввоби – шоҳ Исмоил учун турли-туман хусравона пешкаш ва ҳар хил подшоҳона тухфалар юборди. Бироқ оламpanох

даргоҳдан элчилик расми билан Бобур Мирзо олди-га келган Муҳаммадҷон эшикоғосини тақдирлаш борасида бироз унутиш ва ғафлат йўли тутила қолибди. Шу сабабли Муҳаммадҷон эшикоғоси шоҳнинг Кум шаҳридаги қишлови пайти аъло тахт пойига етишиб, ҳазрат Муҳаммад Бобур Мирзо қаршилик ва бўйсунмаслик ўйига тушган, дея арз қилди. Юқорида айтиб ўтганимиздек, шу билан Нажмбек Зайнулобидин Бек, Бодинҷон Бек, Хожа Камолиддин Маҳмуд Соғаржий каби бир гуруҳ амирлар ва давлат устунлари билан бирга Мовароуннаҳрга юзланди. Аммо ул худудга етиб бормасдан бурун «ўзбек султонлари яна бир марта Мовароуннаҳр устига қўшин тортишибди ва Муҳаммад Бобур подшоҳни енгишибди» деган хабар тарқалди. Бу сўзнинг шарҳи шуким, Муҳаммад Темур Султон ва Убайдулло Султон Аҳмадбек ва Шоҳрухбекнинг кетгани хабарини эшитгач, тагин Мовароуннаҳр шаҳарларини эгаллаш фикрига тушдилар ва Жонибек Султон ҳамда бошқа қариндошлари билан иттифок бўлиб, инъом ва эҳсон эшикларини ўзбек улуси сардорлари юзи сари очдилар ва шу тариқа шижоатли қўшин ва жасорат аломатли лашкар йиғиб, 9 18 йил бошлари¹⁷⁷да йўналиш байроғини Бухоро томон кўтардилар ва ўзбек қўшинининг манғилойи шошилинич қаноти билан масофаларни босиб ўтган кўйи келиб, туйқусдан ул шаҳар ён-атрофини босқинчопқин қилди. Бу хабар Муҳаммад Бобур подшоҳ кулоғига етгач, журъати кўплигидан мулозиматида турган ёнидаги озгина қўшин билан Самарқанддан

¹⁷⁷ 918 йил бошлари (муҳаррам) – 1512 йил 19 март – 17 апрель.

чикиб, душманни йўқотиш учун юзланди. Муҳаммад Мазидхон ҳамда ақл ва тадбир эгаларидан бир қанчаси «бу янглиғ оз аскар ва етар-етмас жанг яроғи-ю кам курол-аслаҳа билан душман устига бостириб бориш давлатга яраша иш эмас, эҳтиёткорлик йўли тақозосига кўра бу юриш катта кўшин йиғилгандан сўнг ва урушга талабқор довюраклар тўплангандан кейин амалга ошиши лозим» дея нечоғлик арз қилмасинлар, подшоҳ бу сўзларни розилик қулоғи билан эшитмади. Бухоро атрофига яқин етганда «ўзбек султонлари бир неча кўч орқарокка чекиниб ўтиришибди» деган хабарни эшитгандан сўнг эса яна ҳам ботирроқ бўлиб, оти жиловини душманнинг кетидан қувлаш сари бурди. Икки-уч бекат босиб ўтилгач, тўсатдан Муҳаммад Темур Султон ва Убайдуллоҳ Султон ва Жонибек Султон чексиз кўшин билан уруш сафини ясаб, кўнгилларини кўрқув ва гумондан тозалаб ул саҳрода ўз қорасини кўрсатиб қолдилар¹⁷⁸. Заҳир ус-салтана Муҳаммад Бобур душманнинг бу жасорат ва ботирлигини мушоҳада қилгач, кўшинни тайёрлашга тушди ва адоват қиличини қасос кинидан суғуриб, ўзбек тойифасидан бир гуруҳини ўлдирди ва ярадор қилди. Чиғатой кўшинининг бир нечта довюраклари биринчи ҳамладаёқ ўзбекнинг Ўрус бий, Хожа Аҳмад қўнқирот, Кўчак бий каби нўёнларини асир олдилар ва ҳазрат Бобур подшоҳнинг нурли назарига олиб бордилар. Шу заҳоти ул уч ўзбек

¹⁷⁸ Рузбехон Исфажоний, Муҳаммад Хайдар дуғлот, Муҳаммадёр ибн Араб кутаган каби тарихчилар маълумотига қараганда, аксинча, Бобур Мирзо қўшинининг сони гоҳ қирк минг, гоҳ етмиш минг кишидан ташкил топиб, ўзбеклар қўшини эса гоҳ уч минг, гоҳида бор-йўғи уч юз кишидан иборат бўлгани айтилади.

сардори шер оловчи шахриёрнинг пайкони захмидан охират олами сари кетишди. Аммо ўзбек султонлари ёнидаги бошқа амирлар ва сардорлар қасос олишга қаттиқ ҳаракат қилган кўйи оёқни мардоналик майдонига кўйиб, қўлларини уруш асбобларини ишлатиш учун чўздилар ва жанг чангини тез айланувчи осмон авжигача ўрлатиб, сувдек ялтирар пайкон учи ва ўточар қилич тиғи билан бобурий мавкабдаги жуда кўп мулозимлар номини бақо лавҳидан ўчирдилар. Ул ҳазрат имкон борича чидам майдонида оёқ тираркан, бироқ ёнидаги кўшини тарқаб кетгач, адоват талаб ўзбеклар эса анча чаққонлашиб, устун кела бошлаганидан сўнг юзни Бухоро томонга қаратди ва ул шаҳарда ҳам туришни маъқул топмай, у ердан Самарқандга кетди. Самарқандда оила ва бола-чақасини ўзига кўшиб, Ҳисори Шодмон сари отланди.

Муҳаммад Темур Султон, Жонибек Султон ва Убайдуллоҳ Султонга яна бир марта Самарқанду Бухоро мамлақати ва у ерларга қарашли туман, музофоту ён-атроф ерлари насиб қилиб, ҳар бири ўзининг илгариги қароргоҳида қарор топишди ва халққа меҳрибонлик кўрғузиб, ул ўлканинг ҳеч бир аҳолисига озор етказмадилар. Сўнг мазкур йилнинг жумодилаввал ойи¹⁷⁹да тағин биргалашиб, йўналиш байроғини Ҳисори Шодмон томон хилпирагдилар.

Муҳаммад Бобур подшоҳ душман келаётганидан хабар топгач, Хон Мирзо билан бирга Ҳисори Шодмон қалъаси Аркини мустаҳкамлади ва унинг буйруғига кўра шаҳар қалъаси атрофида айлана қилиб чуқур

¹⁷⁹ 918 йил жумодилаввал ойи – 1512 йил 15 июль – 13 август.

қазидилар, қалъа ташқарисидаги маҳаллаларга эса кўчабанд, яъни ғов ва тўсиқлар ўрнатдилар. Ёрдам учун Балх ҳокими Байрамбек Қаромонлу олдиға одамлар жўнатдилар. Байрамбек Қаромоний ҳам амир Султон Муҳаммад Шерозийни боғир мужоҳидлардан уч юз нафар ғозийға бош қилиб, уларға ёрдам тарикасида жўнатди.

Ўзбек султонлари Чағониёнғача келиб, аммо шу ерда Ҳисори Шодмон қалъаси мустаҳкам қилиб беркитилгани ва шижоат аломатли ғозийларнинг у ерга етиб келгани каби кучли мудофаа тайёргарлигидан хабар топишгач, уруш оловини ёқишни маъқул кўрмай, орқага қайтиш жиловини юртлари сари бурдилар.

Хуросон ҳокимлари ахбори ва Муҳаммад Темур Султон, Убайдуллоҳ Султон каби ўзбек султонларининг Мовароуннаҳр диёрини қайтадан ишғол қилгани Нажмбекнинг қулоғига етишгач, ўзбек ҳукмдорларини йўқотишни ният қилиб, ёнидаги ўн икки минг нафар ғозийлар билан Хуросон ҳудудига келиб кирди. Ҳусайнбек Лала Ҳиротдан келиб, шунингдек ён-теварақ вилоятларнинг ҳоким ва доруғалари ҳам Нажмбекка қўшилдилар ва сочки-ю пешкаш ўтқариб, итоат занжирини бўйнига осган кўйи Мовароуннаҳр томонга равона бўлдилар. Шунингдек, Хуросоннинг атроф туман ва шаҳарларидан саййидлар, козилар ва таникли шариф кишилар ҳам амир Нажмбек ҳузурига келиб, дуогўйлик ва кўнгил сўрашлик шартларини бажо келтирдилар. Ул жаноб ҳам келган бу барча жамоатни турли-туман инъом ва иззат-икром билан сийлаб, қандай ишлари бўлса, истакларини етарлича бажо келтирди. Амир Гиёсиддин Муҳаммад бин амир Юсуфни эса ёнида олиб қолиб,

бошка каттаконларга қайтиб кетишлари учун рухсат берди. Сўнг Жом йўлидан Мурғоб дарёси бўйига бориб, у ердан Балх сари ошиқди. Байрамбек Қаромоний Нажмбек мавкабини кутиб олиш учун чиқиб, зиёфат ва меҳмондорчилик шартларини керагича адо этди. Амир Нажмбек йигирма кунга яқин Балх атрофида қўш ташлаб ўтириб, қўшин сардорларидан бир гуруҳини кема ва қайиқларни Термиз кечувига йиғиб келтириш учун Амуя дарёси бўйига жўнатди. Амир Ғиёсиддин Муҳаммадга «Ҳисори Шодмонга бориб, Муҳаммад Бобур подшоҳни шохликнинг битмас-туганмас лутфу иноятдан умидвор қилган қўйи ул худуд қўшинлари билан Нажмбекка қўшилишини айтиш» топшириғини берди. Шундан сўнг Термиз ўтарлигига шошилиб, мазкур йилнинг ражаб ойи¹⁸⁰ да дарёдан кечиб ўтди ва ҳали Термиз атрофида турганида амир Ғиёсиддин Муҳаммад Ҳисор томондан қайтиб келди ва бобурий мавкабнинг яқинлашиб қолгани хабарини етказди. Амир Нажмбек бир нечта амирлар ва озгина хос мулозимлари билан ул ҳазратни бир неча фарсах ерда кутиб олиш учун олдинга юрди ва Банди оҳанин деб ҳам аталувчи Чакчак довонида томонларнинг мулокоти рўй бериб, ҳар икки тарафдан ҳам нисор ва пешкаш шартлари амалга ошди.

У томонда эса ўзбек султонлари Нажмбекнинг дарёдан ўтганидан хабар топишгач, апил-тапил куз ҳосили, яъни даладаги ғалла ва дуккакли дон-дун кабиларни йиғиштириб, қалъаларга ташиб киритдилар. Мовароуннаҳр шаҳарларидан ҳар бири қалъа ва кўрғонини бекитишни битта султон ёки амир зиммасига юклаб, мудофаа мақсадида беркиниб олдилар.

¹⁸⁰ 918 йил ражаб ойи — 1512 йил 12 сентябрь — 11 октябрь.

АМИР НАЖМИ СОНИЙНИНГ УЛУҒВОРЛИК ВА КОМРОНЛИК ҲОЛИДАН БИР БЎЛАГИ ЗИКРИ ВА УНИНГ ЖАНОБИ ЖАЛОЛИ СУБҲОНИЙ ҒАҚДИРИГА БИНОАН ШАҲИД БЎЛГАНИ БАЁНИ

Сўз яшаш пойдевори курувчиси ва киссагўйлик коидасининг тартибга солувчиси бу хикоятни шу сабабли ракам қиладиким, амир Нажми соний лақабли Ёр Аҳмад Исфаҳоний фаросати кўплиги ва ишбилармонлик, билимдонлик сифати туфайли жаҳонбонлик ишларини бажаришга тайинланиб, мамлакат олувчи шоҳнинг девон ишлари ва ҳисоб-китоб юмушларини амалга оширишда тенгсизлик байроғини кўтарар эди. Юқорида ёзганимиз каби динпаноҳ шоҳ ҳазратлари амир Нажм Заргар вафотидан сўнг ўз ишларининг бошқаруви ваколатини ул жанобнинг қудратли қўлига топшириб, мутлак соҳиби ихтиёр қилди ва у уч-тўрт йил шу зайл девон ишларини мустақил ҳолда адолат билан бажариб, шоҳнинг ишончини қозонди ва катта қудратга эга бўлди... Буларни айтишдан мақсад шуқим, Нажми Соний¹⁸¹ ўзининг ана шу шавкат ва ҳашаматидан мағрурланиб, шоҳдан руҳсат олиб ҳам ўтирмасдан Мовароуннаҳр фатҳи қафолати ва ўзбек кўшини билан урушиш вазифасини бўйнига олган кўйи бу хатарли иш ва улуғ хутбани осон ва енгил санади. Ва Амуя дарёсидан ўтгач ва ҳазрат Заҳир ус-салтана Бобур Мирзо билан учрашгач, йўналиш байроғини Хуздор томон кўтарди. Ул мавзенинг ҳокими бўлмиш Оқ

¹⁸¹ Нажми соний (иккинчи Нажм) – бу лақаб унга Нажм Заргар исмли вазир вафот этиб, Нажмбек Исфаҳонийнинг унинг ўрнига ўтиргани учун берилган.

Фўлод Султон улуғ ғозийлар билан урушишга кучи ет-маслигини билиб, шаҳарнинг арбоб ва катталари билан сулҳга келишиб олди ва аҳду паймон талабидан сўнг Ҳузор қалъаси дарвозаларини очди. Амир Нажми соний аҳду паймонга қарамай, уни ҳибсга олди. Ҳалкуту юзбегини ул макондаги ўзбеклари билан бирга ўлдириб, аммо халққа тегмади. У ердан ўтиб, Қарши томонга йўналди. Ул шаҳар ҳокими Шайхим Мирзо мудофаа уруши ва қаршилик мақомида собитқадам турди. Нажмбек шаҳар атрофини амирларига тақсимлаб, ҳар ким ўз мурчалига тушиб, зафарли кўшин аскарлари ўқ ва тўфанг отишга киришдилар ва манжанақ тоши билан Қарши кўрғонининг буржу борасига раҳна солиб, икки-уч кун ичида қаҳру ғазаб шиддати билан ул шаҳарни истило қилдилар. Шайхим Мирзо тобелари билан бирга тақдир сарпанжасига асир тушди. Ўзини ҳимоя қилган шаҳар халқи ҳаққида эса «катли ом» бўйича олий ҳукм чиқиб, аҳоли ёппасига қирғин қилинди. Амир Гиёсиддин Муҳаммад бин амир Юсуф ва аёнлардан бир гуруҳи уруш чоғи ул шаҳарда бўлган айрим бегуноҳлар конини амир Нажмдан тилаб олмоқчи бўлдилар. Аммо у қабул қулоғи билан тингламади. Амир Нажми Соний ўзбек кўшини ва аҳолидан ўн беш мингга яқин кишини аёвсиз равишда қиличдан ўтказиб, Бухоро атрофига қараб кетди. Чунки Жонибек Султон, Убайдуллоҳ Султон ўзбек кўшинининг катта қисми билан бирга шу шаҳарда турган ва тўқнаш, уруш-саваш нақшини ва қаршилик, жангу жадал сувратини кўнгли лавҳи-ю қалби саҳифасига чизиб ўтирган эдилар. Амир Нажм Бухоронинг икки фарсахлик ерига етгач, Муҳаммад Те-

мур Султон ва Абу Саид Султон бин Кўчкунчихоннинг Самарқанд кўшинидан бир гуруҳи билан бирга қарши хужумга ўтиш учун йўлга тушганини эшитди ва ўзи етиб келинган мазкур манзилда турган кўйи Байрамбек Қаромонийга паҳлавонлик маслакининг соликларидан бир тўдаси ҳамроҳлигида мазкур ўзбек султонларини маҳв этишни буюрди. Ул икки ўзбек султони Байрамбек ва ғозийлар келаётганидан хабар топишгач, Ғиждувон қалъасига кириб, у ерни мустаҳкам қилиб беркитдилар. Байрамбек бу воқеани Нажмбекка хабар қилди. Нажмбек барча аскарлари билан Ғиждувон қалъаси атрофи сари ошиқди. Муҳаммад Темур Султон ва Абу Саид Султон қалъа атрофини мустаҳкамлаб, ҳар куни қон тўқар ўзбеклардан бир тўпини қалъадан ташқарида уруш-саваш солиш учун юборишарди. Бу томондан ҳам ғозийлар уларга рўпара бориб, гоҳи енгар, баъзида енгилар эдилар. Бир неча кун аҳвол шу тарзда кечиб турди. Бора-бора сипоҳилар орасида озик-овқат ва озуқа ҳам йўқола бошлади. Ўзбек султонлари атворидан яхши хабардор бўлган Хожа Камалиддин Маҳмуд Соғаржий бу қалъани уруш билан эгаллаш мумкин эмаслигини билиб, Нажмбек арзига ушбуларни етказди: – Бу қишда Ғиждувон қалъасини қамал қилишдан фойда чикмайди, чунки бу қалъа мўлкўл озуқа захираси ва кўп қурол-аслаҳа, уруш асбоб ва жанг яроқлари билан лим тўлган. Шунингдек, унда иккита жасур ўзбек султони жуда шижоатли амир ва жангчилар билан туришибди. Агар яна бир неча кун бу манзил нусрат асарли лашқар қароргоҳи бўлишда давом этса, ғозийлар дон-дун йўқлиги жиҳатидан етишмовчилик азобини чекишажак. Давлатга ярашиғи

шуким, бу ердан жўнаш ноқорасини чалиб, Қарши ва Ғузур атрофига бориб, кишлов кўшини ташлайлик. У ерда эса шохликка қарашли Балх вилоятларидан ўрду бозор¹⁸² аҳли ва сарқорлару савдогарлар ғалла ва керак буюмларни зафар иқтибосли ўрдуга келтирадидлар. Қиш охирлагач ва ўзбекларнинг ғамлаганлари юзни камайиш сари қаратиб, от-улоқларимиз учун эса даладашда ўт-ўлан кўрингач, қалъа ва шаҳарлар фатҳи учун йўналсак.

Амир Нажмбек бу таклиф жавобида қуйидагича деди: – Агар биз Ғиждувон қалъаси атрофидан кўзғалиб, Амуя дарёси бўйига кетсак, ўзбеклар бизнинг бу ҳаракатимизни кўрққанимизга йўядилар ва бу каби иш уларнинг яна ҳам дадил тортиши-ю жасорати кўпайишига олиб келади.

Ҳали бу баҳсу мунозаралар тугамай туриб, Захири ус-салтана вал-хилофа Муҳаммад Бобур подшоҳ мазкур гаплар устига келиб, у ҳам тезда кўчиб кетиш сўзларини орага солган кўйи қамални тўхтатиб, Ғузур ва Қарши томонга кетиш борасидаги таклиф устида қаттиқ турди. Амир Нажм ул Ҳазратнинг сўзини юзаки равишда қабул қилиб, ундай бўлса бугун эмас, ўша томонларга эртага кўча қолайлик, деди.

Эртасига, яъни 918 йил муборак рамазон ойининг учинчиси¹⁸³ да сешанба куни эрта тонг билан Мовароуннахр султонлари кўшинининг илғор қисми Ғиждувон қалъаси атрофидаги дарахтлар орасидан

¹⁸² Ўрду (ўрда) – ҳукмдорлар истиқомат қиладиган қароргоҳ. Дала шароитида ҳам шундай аталаверган; Ўрду бозор - мазкур қароргоҳ ва кўшин турган жойда ташкил этиладиган бозор.

¹⁸³ 918 йил 3 рамазон – 1512 йил 12 ноябрь.

кўриниш берди ва амиру вазирнинг ўй-тадбир ишлари чиппакка чиқди. Бу воқеанинг тафсили шуқим, Бухоро шаҳрида Жонибек Султон ва Убайдуллоҳ Султон кулоғига «амир Нажмнинг иши Гиждувон атрофида ҳеч илгари силжимаяпти, ҳар кун лашкар ахли озик-овқат ва ем-хашак топиш илинжида тарқалиб кетишмаяпти» деган сўзлар етишгач, уруш азмига жазм қилиб, барчаси совут қийган ва ханжар санчар пиёда ва отликдан иборат кўп йиғин билан илғор йўсинида Гиждувон томон юзландилар. Ул диёр ҳудудига етишгач, Муҳаммад Темур Султон ва Абу Саид Султон қалъадаги ўзбеклар билан бирга уларга қўшилиб, бир-бирига жиловдош ҳолда юзни уруш-саваш майдонига қаратдилар. Амир Нажм Соний бу ҳолни мушоҳада қилгач, уруш ва курашишдан бошқа чорани кўрмади ва лашкарнинг майсара-ю маймана қисмини улуғ амирлар вужуди билан мустаҳкамлади. Ўзи эса қўшиннинг қалб қисмида тураркан, Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳнинг эса хос қўшини билан тахт ва шай туриб, қайси тарафда ёрдамга эҳтиёж сезилса, ўша томонга боришини тайинлади.

Сафлар тўғирлангач, ўзбек сипоҳининг буронғоридан икки юзга яқин жасур суворий майдонга от солиб, Нажмбек лашкарининг жувонғорига ҳамла қилдилар. Ўша томонда турган Байрамбек ул жамоат ҳужумини қайтариш учун юзлангани ҳамон дайди бир ўк зарбидан ер тубан қулади. Бу воқеа ўзбеклар жасоратининг ортишига сабаб булиб, бирданига Озарбайжон ва Ироқ (Эрон) қўшини устига қараб югурдилар. Нажмбек билан адоватлашиб юрган амирлар қурол-аслаҳани ишга солиш ўрнига қочиш водийсига

кадам кўйдилар. Натижада Нажмбек кўшини енгилиб, Захир ус-салтана Муҳаммад Бобур Мирзо ўзининг хос кўшини билан тўппа-тўғри Ҳисори Шодмон томонга қараб кетди. Амир Ғиёсиддин Муҳаммад бин амир Юсуф ва Хожа Камолиддин Маҳмуд Соғаржий ҳам ул подшоҳ ҳазратлари мавкаби кетидан йўлга тушишди. Ҳусайнбек Лала ва Аҳмадбек Сўфи ўғли Карки кечуви сари юзландилар.

Ўзбек султонлари байроғи ойчаси фатху зафар уфқидан балкиб чикиб, бу ғолиб Мовароуннаҳр кўшини ўлдир-ўлдир ва ғоратни бошлаб юборди. Убайдуллоҳ Султон кўшинидан бир тўдаси жанг майдонида амир Нажми соҳийнинг кетидан етиб, ул жанобни тақдир сарпанжасининг асирига айлантирдилар ва ўз подшоҳи олдига олиб бориб, буйрукка биноан ҳаёти пойдеворини кўпориб ташладилар. Зайнулобидин бек ҳам кўпгина ғозийлар ва бир гуруҳ хуросонликлар билан бирга ўша куниси шаҳидлик шарбатини татидилар. Хожа Муҳиддин Яҳё бин Хожа Шамсиддин Марворид ва Хожа Миржон бин Хожа Қавомиддин Муҳаммад бин устод Адл меъмор сингари шу ердаги тоғ ва ғорларга кочган яна бир бўлак ҳам самарқандликлар кўлига тушиб, ҳалоқат жомини сипқордилар.

Мазкур йил рамазон ойининг ўн еттинчиси¹⁸⁴ да бу хабар салтанат уйи Ҳиротга етиб, шоҳнинг жаҳон бўйсунувчи ҳукмига кўра вазир ва Хуросондаги мулкӣй ва молиявий ишлар бўйича ихтиёр эгаси бўлиб ўтирган амир Имодиддин Маҳмуд Исфаҳоний Ҳирот кальасининг девор ва миноралари, дарвоза-ю

¹⁸⁴ 918 йил 17 рамазон – 1512 йил 26 ноябрь.

истехкомларини бутлашга киришди. Бу хабар келганидан уч-тўрт кун кейин Ҳусайнбек Лала ва Аҳмадбек Сўфи ўғли соғ-саломат ташриф буюришди. Олам бўйсунувчи фармонга биноан Ҳирот ҳукумати Аҳмадбек кўлига ўтгани учун у келиб Ихтиёриддин калъасига қўш ташлади ва халқ ва қўшинни бошқариш ишига киришиб, халққа адолат ва инсофу диёнат палосини ёйишга ваъда берди.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг кетидан Ҳисори Шодмонга кетган амир Ғиёсиддин Муҳаммад бин амир Юсуф ва Хожа Камолиддин Маҳмуд Соғаржий кабилар ул ҳазратдан иноят ва риоят топиб, Балх томонга юзландилар. Рамазон ойининг ўн бешинчиси¹⁸⁵ да Балхга бориб, Хожа Маҳмуд Соғаржий ўша ерда қолди. Амир Муҳаммад Ҳирот сари ошиқиб, амир Имоиддин Маҳмуд ва бошқа амиру ҳокимлар билан бирга ул жаннат мақомли шаҳар деворини мустаҳкамлаш ишида етук саъй-ҳаракатлар кўргузди.

Бу хабарларнинг бариси осмон ошиёнли даргоҳ эгаси бўлмиш шоҳ ҳазратларига ўша Исфаҳон кишловида ўтирган пайти етишди. Шоҳ яна бир марта Хуросонга юриш ва ўзбеклар зулмини йўқотишни олий ҳимматли кўнглига тугди [530-б.].

¹⁸⁵ 918 йил 15 рамазон – 1512 йил 24 ноябрь.

**МУЗАФФАР ТУҒЛИ ШОҲ ҚЎШИННИНГ
МАНҒИЛОЙ ҚИСМИ МАШҲАД ШАҲРИ АТРОФИГА
ЕТИШГАНИ ВА ЎЗБЕК СУЛТОНЛАРИНИНГ
ГАЛАБА ДАЛОЛАТЛИ ШОҲ ЯҚИНЛАШГАНИНИ
ЭШИТИБ ҚОЧИБ КЕТИШГАНИ ЗИКРИ**

[353-б.] Шох Бастом ўлангидан Колпуш яйлоғига юрди ва Шероз ҳокими Халил Султонни бир гуруҳ темир тоқатли довиюраклар билан манғилой йўсинида муқаддас Машҳадга жўнатди. Халил Султон шохлик давлати кучига суяниб, масофаларни босиб ўтишда тезлик кўрсатган кўйи яшин ва шамол каби муқаддас Машҳадга юзланди. Ул шаҳарда ўтирган Убайдуллоҳ султон бу воқеадан хабар топгач, сабру қарор оёғи қалтираб, ўз ишли чорасини фақат қочиб қолишда билди ва Халил Султонбек шаҳарнинг бир фарсахлик ерига етган чоғда Машҳаднинг бир нечта арбоб ва калонтарларини кўчириб, қайтиш жилловини Марви Шоҳижаҳон сари бурди, у ерда ҳам тўхтаб туриш иложини амри маҳол билиб, Шери шутур йўлидан Чаҳоржўй кечувига қараб кетди ва Амуя дарёсидан кечиб ўтиб, Бухоро томон йўналди.

Шунга ўхшаб зафарли қўшин етиб келганини эшитгач, Хиротда ўтирган Темур Султоннинг ҳам юрагига ғулғула ва кўрқув тушиб Самарқанд сари йўлга чиқди. У ҳам Хуросон улуғларидан амир Ғиёсиддин Муҳаммад бин амир Юсуф, амир Султон Маҳмуд бин амир Ғиёсиддин, Хожа Жалолиддин Қосим Фаранхўдий, мавлоно Қосим Хондамир ва Хожа Шох Ҳусайн Хиёбонийни кўчириб, ўзи билан олиб кетди...¹⁸⁶

¹⁸⁶ Бу воқеалар 919 (1513) йилнинг баҳори ва ёзида рўй берган.

Темур Султон Самарқандга етиб боргач, амир Гиёсиддин Муҳаммад бин амир Юсуфнинг хаёт ниҳолини қуритмоқни ният қилди. Аммо ул олий мартабали нақиблик паноҳи унинг кўнглидагини пайқаб, садрлик мансабида ўтирган мавлоно Низомнинг ёрдамида Самарқанддан қочиб, пиёда юрган кўйи Ҳисори Шодмон томон ошиқди. Захир ус-салтана Муҳаммад Бобур подшоҳ яна бир бор хайр ул-башар – пайғамбар авлодининг ул қаймоғини лутфи назари билан манзур тутиб, сафар асбобини иноят қилди. Сўнг эса саййид ҳазратлари Зайналхоннинг бошқаруви пайти до-руссалтана Ҳиротга бориб, олдинги дастур билан давлатхоҳлик эшикларини шоҳлик даргоҳининг эгаси Исмоил сафавий сари очди [536-б.].

**ҚУТЛУҒ МАВКАБНИНГ НАХЖАВОН ҚИШЛОВИГА
КЕТГАНИ ВА ДЕВ СУЛТОННИНГ ГУРЖИСТОНГА
ҚЎШИН ТОРТГАНИ ЗИКРИ ҲАМДА МОЗАНДАРОН
ВА РУСТАМДОР ВИЛОЯТИ ИШЛАРИ ТАРТИБИ
ВА ХУРОСОН ХАБАРЛАРИНИНГ ОЛАМПАНОҲ
ШОҲНИНГ АРЗИГА ЕТГАНИ БАЁНИ**

[571-б.]...Олий мартабали шоҳ Нахжавон қишловидан Саҳанд сайҳонлиги ва Озарбайжоннинг бошқа яйлоқлари сари кетди ва жаннатга менгзир бир ўтлоқзорда чодир ва ўтов куббасини қуёш ва ой қадар кўтариб, ўйин-кулги ва хурсандчилик палосини ёйди. Ўша аснода Хуросон томондан элчи келиб, шоҳ арзига Убайдуллоҳхоннинг куп сонли қушин билан Хуросонни эгаллаш учун Амуя дарёсидан кечиб ўтгани ва ул ўлкада бало тўфони кўтарилиб, буюк Худонинг тақдир

қўли тафрика эшиklarини халк ҳаёти юзи сари очганини етказди. Шунга кўра, «шоҳ аъло ҳазратларининг яқин кишиси бўлмиш Дурмушхон ўз ёнига Зайналхонни солиб, Хуросон ҳокимлари ёрдамига борсин» деган барча бажариши шарт фармон чикди ва ул олий шаънли Дурмушхон мамлакатпаноҳ вазир Ҳабибуллоҳ Соважийни Қум шаҳрида қўйиб, йўналиш байроғини Хуросон томонга қараб кўтарди ва кўчма-кўч юрган қўйи Султониянинг Ҳарраконига ошиқиб, отларга тин бериш учун бир неча кун ўша ерда истикомат палосини ёйди.

927 йил шабон ойи бошлари¹⁸⁷да Ҳирот волийси Амир Султон қўрчи¹⁸⁸ олдидан Шоҳқули исмли киши осмон ҳашаматли даргоҳга келиб, шоҳ арзига ғаройиб хабарларни етказди. Биринчиси шуқим, Убайдуллоҳхон чексиз сонли қўшин билан Ҳирот ташқарисига келиб, бир неча кун камалга киришди ва бирор натижа чиқара олмаслигини билиб, қайтиш жиловини Мовароуннаҳр сари бурди. Иккинчиси шуқим, амир Ғиёсиддин Муҳаммад бин амир Юсуф Заҳир ус-салтана Муҳаммад Бобур подшоҳ давлатига нисбатан тарафдорликда айбланди ва Ҳирот ҳокими амир Султон қўрчи буйруғига биноан ражаб ойининг олтинчиси¹⁸⁹да сешанба куни Ихтиёриддин қалъаси зиндонига ташланди. Эртасига эса бу саййид насабли амирнинг иши ўлим билан туғанди.

Адолат вужудли шоҳ амир Ғиёсиддин Муҳаммад

¹⁸⁷ 927 йил шабон ойи бошлари – 1521 йил 7 – 10 июль.

¹⁸⁸ Амир Султон қўрчи – кейинчалик Амир Хон лақабини олган Ҳирот ҳокими ва шохзода Гаҳмосбнинг акаси.

¹⁸⁹ 927 йил ражаб – 1521 йил 7 июнь – 6 июль.

бин амир Юсуф ишени текшириш ва тафтиш қилиш борасида жиддий ҳаракатлар кўрсатди ва аниқланишича, Убайдуллоҳхон Ҳирот ташқарисида ўтирган ва қамал ишларига киришган вақтда шаҳар ҳокими Амир Султон кўрчи томонидан ҳеч бир жасорат юзага чиқмаган ва шунга кўра ўзбеклар Ҳирот атрофидаги булукот ва туманларда кўп вайронагарчилик қилганлар. Аслида амир Ғиёсиддин Муҳаммад бин амир Юсуф ўзига нисбат берилган айбдан худди Юсуфнинг бўрисидек холи ва ҳеч бир гуноҳсиз бўлиб, Амир Султон кўрчи эса шахсий адовати орқасида зулм қиличи билан ул яхши эътиқодли фозил саййидга шаҳидлик шарбатини ичирган экан. Натижада шоҳликнинг ғазаб ўти алангаланди ва «музаффар байроқли шоҳзода Абулфатҳ Таҳмосб Мирзо ва Амир Султон дарҳол Ҳиротдан чиқиб, аъло тахт поясига келишсин ва Хуросон бошқаруви эндиликда олий макомли донгдор шоҳзода Сом Мирзога берилсин» деган фармон чиқарилди. Қуйида бу ҳикоят тафсили рақам қилинажак, иншооллоҳи таоло [573-б.].

ХУРОСОН МАМЛАКАТЛАРИНИ БОШҚАРУВЧИ АМИР СУЛТОННИНГ АҲВОЛИДАН БИР БЎЛАГИ БАЁНИ ВА УНИНГ БОШҚАРУВ ВАҚТИДА РЎЙ БЕРГАН АЙРИМ ВОҚЕАЛАР ЗИКРИ

[575-б.]... Шоҳ томонидан ўз хизматлари эвазига «Амир Хон» унвони даражасига кўтарилиб, пойтахт Ҳиротда ўтирган кўйи Хуросон юртларига ҳокимлик қилаётган Амир Султон босар-тусарини билмай қолиб, молия ишлари вазири ва шоҳзода Таҳмосбнинг

ўқитувчиси амир Ғиёсиддин Муҳаммад бин амир Юсуфни ўзбошимчалик билан ишдан бўшатиб, унинг ўқитувчилик ўрнига ҳам мавлоно Аҳмад Табасийни тайинлади. Унинг бу иши шоҳга ёкмай, ҳар кимни қайтадан ўз жойига тайинлашни буюрди ва ўз фармонини етказиш учун мавлоно шайх Абусаид Исфаҳонийни Ҳиротга жўнатди. Мавлоно шайх Абусаид Исфаҳоний 926 йил зулкаъда ойининг йигирма биринчиси¹⁹⁰да якшанба куни доруссалтана Ҳиротга келди ва Амирхон ва амир Ғиёсиддин бин амир Юсуфнинг қоматини шоҳликнинг ёнида олиб келган қимматбаҳо тўни билан безаб, шоҳ фармонини ҳам етказди. Амирхонга бу фармон оғир ботса-да, шайх Ҳиротда турган пайти Аҳмад Табасийдан шоҳзоданинг ўқитувчилиги вазифасини олиб, яна амир Ғиёсиддинга берди. Шайх Абусаид кетган заҳоти эса дарров девонлик ва ўқитувчилик ишларини яна амир Ғиёсиддин Муҳаммаддан тортиб олди.

Ана шу воқеалар рўй бериб тургани асносида ҳазрат Захир ус-салтана вад-дин Муҳаммад Бобур подшоҳ Қандаҳор ҳокими Шужобекнинг иқбол ниҳолини кўпориб ташлашни ният қилди ва Кобулдан Қандаҳорга кўшин тортиб, уруш-саваш эшикларини ланг очди. Ул ҳазратга қаршилиқ кўрсатишга кучи етмаган Шужобек шаҳарда беркиниб, қалъа деворларини мустаҳкамлади. Муҳаммад Бобур подшоҳ Қандаҳор ташқарисини иқтидор байроқлари марказига айлантириб, кучи етганча қалъадагиларни қамал азоби аро қолдиришга киришди ва кўпинча осмон хиром-

¹⁹⁰ 926 йил 21 зулкаъда – 1520 йил 3 ноябрь

ли абраш отга миниб, қалъа хандақи яқинига борар ва жасур сипоҳни уруш оловини ёқишга ундарди. У томондан ҳам Қандаҳор ботирлари мудофаа ва муҳориба қадами билан олдинга келиб, қилич ва ўқларни ишга солардилар, яшинсимон пайкон ва ўлим юришли тошлар билан кобулликларнинг ҳаёт қасридан тешик очардилар. Аммо кўпинча бобурий мавкаб баҳодирлари фатҳу зафар топиб, муҳолифларни енгар ва орқага чекинтирган кўйи то дарвозагача кетидан қувлаб борардилар. Шу аҳвол асносида Бадахшон ҳокими Хон Мирзо ўз юртида ўткинчи оламни тарк этди ва Бадахшон лаъли каби қон тубига дафн этилиб, унинг мусибатида қон томчилари кўзлар фавворасидан отилиб чикди. Бу хабар Муҳаммад Бобур подшоҳга етгач, амакиваччаси ўлимидан кўп ғам ва ғуссада қолди ва ниҳоят кўлини сабр-тоқат этагига уриб, ул мамлакат бошқарувини ўзининг тўнғич ўғли музаффар туғли шоҳзода Муҳаммад Ҳумоюн Мирзога берди ва хотиржам равишда Қандаҳор ташқарисида ўтиришни давом эттириб, бутун Гармсир вилоятларини ўз тасарруфи остига киритиб, шавкати ва улуғворлиги овозаси кайвон айвонидан ошди. Амирхон Ҳирот шаҳрида ўтирган кўйи бу воқеа рўй берганидан қаттиқ кўрқув ва ҳадикка тушди. Чунки у Муҳаммад Бобур подшоҳ Қандаҳор фатҳидан бўшагач, албатта подшоҳлик байрогини кўтарганча Хуросон томонга отланади, дея кайғуда қолганди.

Қамал пайти Шужобек бир неча бор Ҳиротга қосидлар юборди ва Амирхон ва амир Ғиёсиддиндан «бир бало қилиб Муҳаммад Бобур подшоҳни Қандаҳордан Кобулга қайтарсангизлар, мен эсам шоҳзода Таҳмосб хузурига боришлик ва бир умр

қадамимни хизматкорлик йўлидан ташқари босмаслик қасамини ичиш имконига эга бўлай» дея илтимослар қилди. Шунга кўра, Амирхон ва амир Гиёсиддин Муҳаммад кетма-кет ва узлуксиз равишда Амир Темур авлодининг қаймоғи Бобур подшоҳ хузурига элчилар юбордилар ва «Шужобек илгари пайтларда қанчалик гуноҳлар қилган ва қаҳру ғазабга сазовор бўлган эса-да, ҳозир дўстлик оёғини олға босиб, бундан сўнг шоҳликнинг султонлар паноҳи бўлмиш даргоҳи давлатхоҳлиги тариқати солиқлиги ва ҳар йили шоҳлик хазинасига божу хирож тўлаш мажбуриятини қабул қилган. Ярашиқлиси шуким, онҳазрат Қандаҳор қамалини тарк этиб, қайтиш жиловини Кобул томонга бурсалар ва бундан ортиқ Қандаҳор халқи-ю ул диёр аҳолисига озор бермасалар» деган хатлар йўлладилар. Муҳаммад Бобур подшоҳ эса «Шужобекнинг ҳозирги итоат ва бўсунишлик изхори худди кофирнинг ноиложликдан иймонга кириш масаласи мисолидир ва бунга сира ишонмаслик керак. Худои таоло хоҳласа, Қандаҳор фатҳи муяссар бўлгандан сўнг Шужобекни кишанга солиб, малойик ошиёнли даргоҳга юбора-жакмиз ва қайси кишига шоҳликнинг қутлуғ фармони чиқса, Гармсир ва Қандаҳор мамалакати калитини ўша кишига топширажакмиз» дея жавоб берди. Бу янглиғ жавобни эшитса-да Амирхон таскин топмади ва ишонч ҳосил қилмади. Лекин шу орада, аниқроғи 927 йил баҳори¹⁹¹да Убайдуллоҳхоннинг доруссалтана Ҳиротга юриши рўй бериб, Амирхон бир неча кун мазкур ишга оид гап-сўзларни тўхтатди [579-б.].

¹⁹¹ 927 йил баҳори – 1521 йил март – апрель.

ШУ КУНЛАРДА РЎЙ БЕРГАН БОШҚА ВОҚЕАЛАРНИНГ ҚИСҚАЧА ЗИКРИ

[585 б.] Амир Гиёсиддин бин амир Юсуфнинг – *Аллоҳи таоло жойини жаннатда қилсин* – шаҳидлигидан сўнг Амирхон Шохқули қўрчини олампадох шоҳ даргоҳига жўнатди ва у орқали «амир Муҳаммад бин амир Юсуф Сидра мартаба бўсаға эгасининг ҳуқуқ дафтарини унутулиш тоқчасига қўйиб, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзони Ҳиротга чақириш кўйига тушди ва шу азим айби сабабли мусодара ва жазога дучор қилиниб, сиёсат қиличи билан умри муддати қирқилди» деган сўзларни айттирди.

Амирхон Шохқулини шоҳ олдига жўнатгандан кейин халқни ҳазрат Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳнинг шоҳга қарши чиккани, амир Гиёсиддин Муҳаммаднинг эса Бобур подшоҳ билан бу борада тил бириктирганига ишонтириш мақсадида Қандахорга юриш овозасини таркатиб, 927 йил муборак рамазон ойининг саккизинчиси¹⁹²да якшанба куниси Ҳиротдан ташқари чикқан кўйи Кахдистон сайхонлигида жойлашди. Мазкур ойнинг ўн олтинчисида душанба куни эса Шохқули аъло тахт поясидан қайтиб келиб, Амирхоннинг қулоғига «амир Гиёсиддин Муҳаммаднинг ўлими ҳақидаги хабар шоҳнинг ғазаб олови аланга олишига сабаб бўлди ва тез орада унинг аломати пайдо бўлиш доирасига кириши эҳтимолдан холи эмас» деди. Натижада Амирхоннинг изтироби олдингидан яна ҳам баттарок бўлди...

¹⁹² 927 йил 8 рамазон – 1521 йил 13 август.

Шоҳ Исмоил ўгли шоҳзода Таҳмосбни ҳузурига чакириб, ўрнига шоҳзода Сом Мирзони Хуросондаги барча ерларга соҳиби ихтиёр қилган кўйи до-руссалтана Ҳиротга жўнатди. Амирхонни эса Ху-росон ҳукуматидан четлаштириб, ўрнига Дурмуш-хонни тайинлашга буйруқ берди...Аммо Амирхон турли хил ҳийла-найранг билан шоҳзода Таҳмосбни ўзига ҳамфикр қилди ва исён йўлига кириб, 927 йил зулқаъда ойининг ўн тўққизинчиси¹⁹³да душанба куни Сабзавор томонга олиб кетди. Зулҳижжа ойининг еттинчиси¹⁹⁴да жума куни Дурмушхон Ҳиротдаги жаҳонни безовчи Боғи Жаҳоноро боғига келиб тушди ва Амирхон воқеасини эшитиб, зулҳижжанинг сакки-зинчисида шанба куни тонгида шахсан ўзи Сабзавор-га илзор солиб, шоҳзодани олиб келиш учун отланди. Ҳайит куниси Сабзавор атрофига етиб келди ва Амирхон шоҳзода Таҳмосб Мирзонинг мулозиматида отга миниб, кутиб олиш расмини аъло даражада адо этди. Дурмушхон Амирхоннинг айбини кечиришни айтиб, уни Ҳиротга жўнатадиган бўлди. Шундан сўнг ўша манзилдан дин ва давлат амирларининг қаймоғи Сайфиддин Музаффарбекни Заҳир ус-салтана вад-дин Муҳаммад Бобур подшоҳ олдига юборди ва у орқали «биз аъло ашраф фармони туфайли Хуросон диёрига келган ушбу айёмда олам аҳли шоҳзодаси Таҳмосб Мирзо ёнидаги Амирхон ва чексиз сонли кўшин билан бирга Қандахорга кетаётган эканлар. Онҳазрат¹⁹⁵нинг меҳру мухаббат султони бизнинг

¹⁹³ 927 йил 19 зулқаъда – 1521 йил 21 октябрь.

¹⁹⁴ 927 йил 7 зулҳижжа – 1521 йил 9 ноябрь.

¹⁹⁵ Заҳриддин Муҳаммад Бобур подшоҳ кўзда тутилмоқда.

дилимиз шахристонини эгаллагани сабабли, ўта илтимос билан шоҳзодани Ҳирот тарафига кайтариб юбордик. Умид шуқим, олий мақом эгаси ҳам бирдамлик йўлини тутиб, Қандаҳор ташқарисидан Кобул томонга кўчиб кетсалар, тоқим Шужобек шохнинг олий даргоҳига ошиқиш имқонини топса ҳамда томонлар ўртасида вафо ва дўстлик тариқаси хилоф ва ниқоқ шеवासига айланмагай» деган хабарни айттирди. Музаффарбек кетганидан сўнг Дурмушқон Амирқон билан бирга олам аҳлининг шохзодаси Тақмосб Мирзо мулозиматида доруссалтана Ҳиротга юзланди ва зулқижжа ойининг ўн тўққизинчисида чоршанба куни Ҳиротга етиб олди...

928 йил рабиулаввал ойининг йигирма тўққизинчиси¹⁹⁶да пайшанба куни хазрат султоний сайф ул-аномий Хожа Музаффар битикчи Мозандарондан Ҳирот шаҳрига келди. Наврўз куни барча хуросонлик ҳоқим ва улуғ кишилар Дурмушқон ҳузурига келиб, хоннинг илтифотига етишдилар. Ўша орада Музаффарбек Қандаҳордан келиб, Заҳир ус-салтана Муҳаммад Бобур подшоҳнинг музаффар байроқли Дурмушқоннинг гапи бўйича Қандаҳор ёнидан кўчиб, Кобул тарафга кетганини маълум қилди. Шундан сўнг садоратмаоб, арабдан чикқан пайғамбар миллатига қувват берувчи, Тож ул-миллата вад-дин Ҳасан Чалабий жаноби олийларининг муҳаббат ва иттиҳод қоидаларини кучайтириш, дўстлик ва ишонч пойдеворини мустаҳкамлаш учун Кобулга боришига қарор қилинди. Ул жаноб 928 йил жумодилаввал ойининг иккинчиси¹⁹⁷да

¹⁹⁶ 928 йил 29 рабиулаввал – 1522 йил 26 март.

¹⁹⁷ 928 йил 2 жумодилаввал – 1522 йил 30 март.

душанба куни Ҳиротдан юзни мақсад-манзил сари қаратди. Аммо у ердан қайтишидан олдин жумодилохир ойининг йигирма еттинчиси¹⁹⁸да якшанба куни Заҳир ус-салтана Муҳаммад Бобур подшоҳнинг элчилари олий даргоҳга етишиб, ул ҳазратнинг Қандаҳорни истило қилгани хабарини келтирдилар ва пешкашлар ўтқариб, келишув ва Бирдамлик асосини мустаҳкам қилдилар. Қандаҳорни эгаллаш воқеаси қуйидагича бўлган экан: Бобур подшоҳ адолатпаноҳ Дурмушхон илтимосига биноан Қандаҳор атрофидан қўзғалиб, Кобулга кетди. Қамал захмати ва қаҳату очлик балосидан яхшигина танг аҳволга келган Шужобек ўз навкарларидан мавлоно Абдулбоқи исмли бир кишини Қандаҳорга ҳоким қилди ва Хуросон ҳокимларига берган ваъдасига вафо қилмай, йўналиш байроғини Синд дарёси бўйига қараб хилпиратди. Мавлоно Абдулбоқи Шужобекнинг яхшиликлари устига йўққа чиқариш чизигини тортиб, яшин ва шамолга жил овдош бир қосидни Заҳир ус-салтана Бобур Мирзо Олдига жўнатди. Ул ҳазрат эса Ҳасан Чалабий келгандан кейин икки кун ичида Кобулдан Қандаҳорга қайтиб келиб, ул ўлкани эгаллаш ва тасарруф доирасига киритди ва ул жанобни турли хил инъом ва иззат-икромлар билан сийлаб, ўзининг хос кишиларидан Мирзоқулини Ҳасан Чалабийга қўшиб юборди. Сўнг Қандаҳор шаҳри бошқарувини ўзининг донгдор ўғли Муҳаммад Комрон Мирзога топшириб, Кобулга қайтди. Ҳасан Чалабий ва Мирзоқули эса шабон ойининг йигирма учинчиси¹⁹⁹да пайшанба куни доруссалтана Ҳиротга келиб, Зобулистон воқеаларини

¹⁹⁸ 928 йил 27 жумодилохир – 1522 йил 24 апрель.

¹⁹⁹ 928 йил 23 шабон – 1522 йил 19 июль.

арзга етказдилар ва пешкашлар ўтқариб, лутфу эҳсон назарига тушдилар. Мирзоқули бир неча кун хонлиқнинг олий бўсағаси мулозиматида тургач, қимматбаҳо тўн инъоми-ю, кўп олтин, кумуш тангалар сийлови билан сарафроз бўлган кўйи қайтиб кетди.

Ўша аснода ҳазрат шохнинг яқин кишиси Дурмушхон олий ҳимматини вилоят ишларига тартиб-интизом бериш ва ҳукумат юмушларини саранжомлаш сари қаратиб, Зайналхонни Журжон мамлақати ҳукуматини бериш билан фахрлантирди, Зайниддин Султоннинг бошқарув туғини эса Исфароин ва Нишобур вилоятига тикди. Сабзавор фармонфармолиги мансабини яна Чагур Ака Султонда қолдирди. Тус ва муқаддас Машҳаднинг бошқариш жиловини Бурун Султоннинг кифоятли қафтига тутқазди. Амирхон замонида бу юртлар саркорлиги Аҳмад Султон афшорга тааллуқ бўлгани сабабидан унинг кўнглига оғриниш чағи ўтириб, олампаҳо даргоҳига кетиш учун руҳсат сўради ва ижозат олиб, оти жиловини Рай шаҳригача кўйиб юбормади. Бу иш шох қулоғига етишгач, олий фармон чиқарилиб, унга кўра Райдан қайтиб бориб, Хуросон вилоятларида ватан тутган кўйи Дурмушхоннинг буйруғига бўйсуниб, вафодорлик билан иш тутиши таъкидланди. Шунга кўра орқага қайтиш ноқорасини чалди ва доруссалтана Ҳиротга келгач, яхши сифатли Дурмушхон Аҳмад Султонни лутф ва марҳамат назари билан манзур тутиб, Ҳиротруд шаҳри ва муқаддас Ғиёсия лангари, Сохир, Тулак, Фароҳ, Сабзавор, Ўк, Қалъагоҳ бошқаруви саркорлигини унинг туғрилиқни кўрсатувчи ақли ихтиёрига топширди.

БОБУР ЖАМОАТ ФОНДИ

ҒИЁСИДДИН БИН ҲУМОМИДДИН ХОНДАМИР

БУЮКЛИК ХИСЛАТИ

*«Ҳабиб ус-сийар фи ахбори афроди башар» –
«Башар аҳли сийратидан хабар берувчи дўст»
китобининг Заҳириддин Муҳаммад Бобур
ҳаёти ҳақидаги боблари*

**«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент – 2011**

*Муҳаррир Аҳрор Аҳмедов
Бадий муҳаррир Умид Сулаймонов
Техник муҳаррир Лина Хиждова
Саҳифаловчи Лидия Цой
Мусаҳҳихлар: Маъмура Зиямхамедова,
Шарафат Ҳуррамова*

Нашр лицензияси АІ № 078, 18.09.2066 йил

Теришга берилди 17.08.2011. Босишга рухсат этилди 25.08.2011.
Бичими 70x100 $\frac{1}{32}$, Times гарнитураси. Офсет босма.
Шартли босма табағи 12,25. Нашриёт-ҳисоб табағи 11,97.
Адади 1000 нусха. Буюртма № 1810.

**«Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси босмаҳонаси
100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.**

X – 75 Хондамир, Гиёсиддин Бин Ҳумомиддин.
Буюклик хислати: Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ҳақидаги боблар / Гиёсиддин Бин Ҳумомиддин Хондамир; масъул муҳаррир Д. Юсупова; форс тилидан тарж., кириш сўзи ва изоҳлар муаллифи И.Бекжонов; Бобур жамоат фонди. – Т.: «Sharq», 2011. – 304 б.

**УДК: 821.512.133(092)
ББК 63.3(5Ў)4**

ISBN 978-9943-00-752-9